

ZANÎNGEHA MÊRDÎN ARTUKLUYÊ

ENSTÎTUYA ZIMANÊN ZINDÎ

BEŞA ZIMAN Ê ÇANDA KURDÎ

TEZA LÎSANSÂ BILIND

ROMANA KURDÎ (KURMANCÎ) YA DÎROKÎ: BÎRA
CÎVAKÎ Ê NASNAME

FAHRIYE ADSAY

10711009

ŞÊWIRMEND

DOÇ.Ê ALK. DR.

HAYRULLAH ACAR

MÊRDÎN, 2013

KURTE

Di nav romana kurdî de, romana dîrokî wek cureyekê cihê xwe girtiye ku hêja ye bibe mijara lêkolînan. Ev tez armanc dike ku ji destpêka salên 1950yan heta sala 2010an romanên kurdî (kurmancî) ên dîrokî bide ber xwe û wan di nav peywenda sosyolojîk û dîrokî de binirxîne. Ev tez îddia dike çawa ku pêdiviyên îroyîn û dahatûyê civak an rewşenbîran sewqî lêkolînên li ser rabirdûyê dikin û nivîsandina romanên dîrokî jî ji vê armancê ne dûr in. Romanûsên kurd jî ji ber pêdiviyên îroyîn ên siyasî û çandî romanên dîrokî wek amûrekê bikartînin û car bi car romanên xwe bi wê armancê dinivîsînin ku dîrokê bi nîfşên nû bidin fêrkirin. Tevî vê, ev romanên dîrokî dikare bê gotin ku ji rabirdûyê bêtir îro (an vêga) ji xwe re dikin mijar û dibin amûra sazkirina nasnameyek kurd a siyasî û bîra civakî.

Îddiyek vê tezê ya din ew e ku rewşa siyasî a civakê di tayinkirina naverok û çawaniya berhemên wêjeyî de rolek mezin dileyize. Çiqas ku di meseleya kurd de guherîn çêdibin di romanên kurdî yê dîrokî de çawaniya berheman zêdetir dibe û romanûs ji mijarên giregir ber bi mijarên cûr be cûr diçin.

Ev xebat ji destpêk û sê beşan pêk tê. Di beşa destpêkê de pêwendiya roman û netewê, roman û dîrokê tê îzehrîkirin; mijar û armanca tezê tê rave kirin. Di binbeşa rêbazê de, ji danasînek kurt a romanên dîrokî û herwiha rêbazên ku di nirxandina romanên de hatine bikaranîn, pêk tê.

Di beşa yekem de, wek cûreyek romanê taybetmendiyên romana dîrokî û di pê re li Rojava peydabûna romana dîrokî bi mînakên ji wêjeya îngilîzî, frensî, almanî û ûrisî tê vegotin. Ji bo derfeta beramberkirinê çê bibe û romana dîrokî ya kurdî di nav peywendekê de bide rûniştandin, piştî destpêka romana dîrokî a li Rojava, di wêjeya farisî û tirkî jî de cihê romana dîrokî tê çavdêrîkirin. Di vê binbeşê de xuya dibe ku di her civakê de pêwendiyek nêz di navbera roman, dîrok û netew/netew-dewletê de heye. Lê li Rojhilat, ku van salên dawîn, ligel pîrsgirêkên modernbûna “derengmayî” û li hember Rojava bi windakirina qaweta xwe re, romana dîrokî bêtir dibe amûra nîqaşa meseleyên îroyîn û lêgerîna rabirdûyek pak û xwedîhêz.

Beşa duyem, ji nirxandina yanzdeh romanên dîrokî yê kurdî di nav peywenda dîrok, nasnameya netewî, bîra civakî, rabirdû û dahatûyê de, pêk tê û şeş binbeşên wê hene. Her binbeşek ji bo romanûsekî hatiye veqetandin. Ewîlî kurtejiyan û berhemên romanûs cih digre û paşre berhemên wan.

Di beşa sêyem de, wek encam li ser hemû romanên wê nîrxandinek bi giştî bê kirin.

Romanûsê ewil Eliyê Ebdilrehman û romanên wî *Xatê Xanim* û *Şer Li Çiya* bi taybetmendiyên xwe balê dikşînin ku perspektîf û meseleyên îroyîn çawa di rabirdûyê de bi cih dikin.

Di binbeşa duyem de romana *Biro* a Yılmaz Çamlıbel bêtir bi endîşeya fêkirina dîrokê derdikeve pêş û ev endîşe dikeve pêşiya endîşeyên estetîkî. Xalek berbiçav jî ew e ku di vê romanê de di dema serhildana Agiriyê de kurd bi giştî wek netewek yekgirtî tê teswîr kirin.

Romanûsê sêyem Erebê Şemo û romana wî *Dimdim* e ku mijara xwe ji destana Kela Dimdimê girtiye. Di *Dimdimê* de jî endîşeya fêkirina dîrokê û çêkirina bîreka civakî a netewî serdest e. Ya din, di vê romanê de ew bandora pêla sosyalizma realîzmê ku di wê dewrê de li Sowyetê serdest bû, bi hêsanî xuya dibe.

Tosinê Reşîd, nivîskarekî din Qafqasyayê, bi romana *Mestûreyê* jî vê xebatê re dibe mijar. *Mestûre* bi serlehenga xwe ku jineke helbestvan û dîroknas e, derdikeve pêş ku piştî *Xatê Xanim* ev serlehenga jin a duyem e.

Mehmed Uzun bi sê romanên xwe, *Siya Evînê*, *Bîra Qederê* û *Hawara Dicleyê* cih digre. *Siya Evînê*, *Bîra Qederê* du romanên biyografîk in ku bi armanca bibîrxistina du lehengên hemû jiyana xwe ber bi têkoşîna kurdayetiyê de dane, hatine nivîsandin. Mijara romana sêyem a Uzun, *Hawara Dicleyê*, di dewra Mîr Bedirxan Paşa de derbas dibe. Di gel ku dewr nîvê yekem a sedsala 19. e, em di romanê de teswîrek heqîqî a vê dewrê nabînin û roman tevî anakronîzmayên xwe, bi perspektîfa xwe ya îroyîn balê dikşîne. Hewldana nivîskar ku dixwaze “îroya xwe” di rabirdûyê de piştrast bike bûye armanca nivîsandina vê romanê.

Romanûsê dawîn Jan Dost e ku li gor wî ji bo sazkirina “îro” û dahatûya kurdan dîroknasî pêdiviyek pir acil e û lewma romanûsiya xwe ji bo vê terxan kiriye. Ji xwe hîlbijartina wî ya mijaran jî vê nîşan dide: Komara Mehabadê (*Mijabad*), serhildana Şêx Seîd (*3gav û 3darek*) û Ehmedê Xanî (*Mîrname*). Di gel ku di romanên wî de meseleyên îroyîn ên siyasî, çandî, nasnameyî rû didin jî, Dost ew nivîskar e ku di berhemên wî de anakronîzm herî kêr xuya dike û endîşeyên estetîkî nabin qurbana wan. Di her berhemekê de şêweyek cûda ta'mek nû dide xwendevanên xwe.

ABSTRACT

Among the Kurdish novels, the historical novels have settled as a genre that deserve to be studied academically. This thesis aims to study the Kurdish historical novels written in the Kurmanci dialect that were published from the beginning of the 1950s until 2010, and evaluate them in a sociological and historical context. This thesis asserts that the needs of the present incline the societies and their intellectuals to study the past, and so writing historical novels, too, is not far from that aim. The Kurdish authors also use the historical novels as instrument because of the political needs of the present and they sometimes write historical novels to teach the history to the new generations. In addition, in those historical novels that were studied for this thesis, the present is the subject rather than past, and they have become the instrument for building the Kurdish identity and social memory.

Another assertion of this thesis is that the political conditions of society play an important role in determining the content and quality of the literary works. Recent changes regarding the Kurdish Question have improve the quality of the Kurdish historical novel and authors are heading towards more diverse issues rather than the big issues like national identity, national struggle and rights etc.

This study consists of Introduction and three main chapters. In the Introduction, the relationship between novel and nation, novel and history, and aim of the thesis were explained. In the Methodology, as a subsection of Introduction, consists of a short presentation of Kurdish historical novels; which were discussed in this thesis and the critical methods were used for the evaluation of the novels.

In the first chapter, the features of historical novel as a genre and rise of the historical novels in the West together with some examples of British, French, German and Russian literature. In addition, the situation of historical novels in Persian and Turkish literature was studied in order to be able to make a comparison and to place the Kurdish historical novels in context. In this subsection it was seen that in every society there is a close relation between novel, history and nation/nation-state. However, since about two centuries the East has been faced for with problems resulting from late-modernisation and loss of power vis-a-vis the West, historical novel has been a tool for the discussion of present issues and for seeking a pure and powerful past. However Arabic historical novel couldn't be mentioned because of absence of resources related to this subject.

The second main chapter which consists of critical evaluations about eleven Kurdish historical novels in the context of history, national identity, social memory, past and present, has been divided into six subchapters: one subchapter for each novelist. In each subchapter, the biography of novelist and his works are considered, and then the novels in question are studied.

In the third chapter, it will be a general evaluation about all the mentioned novels.

The first Kurdish historical novelist is Eliyê Ebdilrehman. His novels *Xatê Xanim* (Lady Khate) and *Şer Li Çiya* (War On the Mountains) are remarkable with that they situate the present perspective and the issues of the past.

The second subchapter is about *Biro* by Yılmaz Çamlıbel. It comes forward with its concern to teach history or to learn lessons from history. A further important point is that the Kurds are described as a united nation during Agrı rebellion.

The third Kurdish historical novelist is Erebê Şemo and his novel *Dimdim* which takes its subject from the the Dimdim Castle epic (destana Kela Dimdimê). In *Dimdim*, aims of teaching history and building an social memory are important features. Moreover, the characteristics of socialist realism can be easily seen in that novel.

Another author from Caucasia (Armenia), Tosinê Reşîd is studied through his novel *Mestûre*. *Mestûre* is remarkable for its woman protagonist who is a historian and poet. She is the second woman protagonist after Xatê Xanim.

Mehmet Uzun is included in this study with his three novels: *Sîya Evînê* (Shadow of Love), *Bîra Qederê* (Well of Fortune) and *Hawara Dicleyê* (Appeal of Tigris). The first two are biographical and are written with the aim of reminding the reader of two Kurdish politicians, Celadet Ali Bedirhan and Memduh Selim Bey, and to build a place in national social memory for these two politicians. The third novel is about the period of Mîr Bedirhan Pasha. It has been noted that although it was setting in the middle of the 19th century, one cannot see a description of that period. In addition to serious anachronisms, it has been noted that the present perspective was reflected to the past by the author and he tried to verify his present in the past.

The last novelist is Jan Dost who thinks that historiography is a necessity for Kurds to be able to build both their present and also their future, and who built his authorship on this theme. His novels' subjects confirm that foundation and collapse of the Republic of Mahabad (Mijabad), the Sheykh Seîdre bellion (3gav û 3darek) and Ahmedî Khanî (Mîrname). Despite the fact that political, cultural and identity issues

appear in his novels, he is a writer who has the minimum number of anachronisms in his works and does not sacrifice the aesthetic values to cultural and political concerns.

ههوانامهى كئيب

ÖZET

Kürt romanı içinde tarihsel roman bir tür olarak yerini almış ve araştırmalara konu olmayı hak etmiştir. Bu tez, 1950'li yılların başından 2010 yılına kadar yayınlanmış olan Kürtçe'nin Kurmanci lehçesinde yazılmış tarihsel romanları ele alarak, onları sosyolojik ve tarihsel bir bağlam içinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu tez, bugünün ihtiyaçlarının toplum ve entelektüellerini geçmişi araştırmaya sevk ettiğini, tarihsel roman yazarlığının da bu amaçtan uzak olmadığını iddia etmektedir. Kürt romancılar da bugünün siyasi ve kültürel ihtiyaçlardan kaynaklı olarak tarihsel romanı araçsallaştırmakta ve zaman zaman tarihsel romanı yeni nesillere tarihin öğretilmesi amacı doğrultusunda yazmaktadırlar. Bununla beraber denilebilir ki söz konusu tarihsel romanlar geçmişten ziyade şimdiyi konu edinmekte ve Kürt kimliği ve toplumsal hafıza inşasının bir aracı olmaktadır.

Bu tezin diğer bir iddiası da, toplumun içinde bulunduğu siyasi koşulların edebi ürünlerin içerik ve niteliğini tayin etmekte önemli bir rol oynadığıdır. Kürt meselesinde yaşanan değişimler Kürt tarihsel romanında niteliği arttırmakta ve içeriğin büyük meselelerle sınırlı kalmayarak daha geniş bir çeşitlilik kazanmasına vesile olmaktadır.

Bu çalışma giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde roman ile ulus, roman ile tarih arasındaki ilişki, konu ve tezin amacı ele alınmaktadır. Ayrıca, metod altbaşlığı altında, çalışmaya konu olan Kürtçe tarihi romanlara dair kısa bir tanıtım ve romanların değerlendirilmesinde kullanılmış olan eleştiri metodlarını içermektedir.

Birinci bölümde, bir roman türü olarak tarihi romanın özellikleri ve Batıda tarihi romanın ortaya çıkışı İngiliz, Fransız, Alman ve Rus edebiyatlarından örneklerle açıklanmaktadır. Bir karşılaştırma imkanının doğması ve de Kürtçe tarihi romanın bir bağlam içine yerleştirilebilmesi için, Batı'da tarihi romanın ortaya çıkışının ele alınmasından sonra Fars ve Türkçe edebiyatlarında da tarihi romanın yeri üzerinde duruldu. Bu alt bölümde de görüldüğü gibi her toplumda roman, tarih ve ulus/ulus-devlet arasında yakın bir ilişki sözkonusudur. Ancak Doğu son iki yüzyıldır gecikmiş modernleşme ve Batı karşısında uğradığı güç kaybının doğurduğu sorunlarla karşı karşıya kaldığı için, tarihi roman daha ziyade bugünün sorunlarını tartışmanın, saf ve güçlü bir geçmiş arayışının aracı olmuştur.

İkinci anabölüm, on bir Kürtçe tarihi romana dair tarih, ulusal kimlik, toplumsal hafıza, geçmiş ve bugün bağlamında yapılan değerlendirmelerden oluşmakta ve altı alt

bölüme ayrılmaktadır. Her bir yazara bir alt bölüm ayrıldı. Öncelikle her bir roman yazarının biyografisi ve eserleri, ardından sözkonusu romanlar incelenmektedir.

Üçüncü bölümde, sözkonusu romanlara dair genel bir değerlendirme yapılacaktır.

İlk kürt tarihi roman yazarı Eliyê Ebdilrehman ve *Xatê Xanim* (Hatê Hanım) ile *Şer Li Çiya* (Dağlarda Savaş) adlı romanları günümüz perspektifini ve günümüze dair sorunları geçmişte konumlandırımlarıyla dikkat çekmektedirler.

İkinci alt bölümde Yılmaz Çamlıbel'in *Biro* adlı romanında tarihi öğretme ya da tarihten ders alınması kaygısı öne çıkmakta ve bu estetik kaygıların önüne geçmektedir. Diğer bir önemli nokta da, bu romanda Ağrı İsyanı döneminde Kürtler birleşik ve bütün bir ulus olarak betimlenmektedir.

Üçüncü roman yazarı Erebê Şemo ve konusunu Kela Dimdimê (Dimdim Kalesi) destanından alan *Dimdim*'dir. Dimdim'da yine tarihi öğretme ve ulusal bir toplumsal hafıza oluşturma kaygıları ön plandadır. Ayrıca bu romanlarda dönemin Sovyetler Birliğinde hakim olan sosyalist gerçekçilik akımının etkileri de kolayca görülmektedir.

Kafkasya (Ermenistan) kökenli diğer bir yazar, Tosinê Reşîd *Mestûre* adlı romanıyla bu çalışmaya konu olmaktadır. Mestûre, kahramanının tarihçi ve şair olan bir kadın olmasıyla öne çıkmakla beraber bu Xatê Xanim'dan sonra ikinci roman kahramanıdır.

Mehmed Uzun üç romanıyla, *Siya Evînê* (Yitik Bir Aşkın Gölgesinde), *Bîra Qederê* (Kader Kuyusu) ve *Hawara Dicleyê* (Dicle'nin Yakarışı) ile yer almaktadır. İlk ikisi biyografik olup, bütün hayatlarını Kürt davasına adanmış iki kahramanın hatırlatılması, toplumsal hafızada yer edinmeleri amacını taşımaktadırlar. Üçüncüsü, Mîr Bedirhan Paşa devrinde geçmektedir. Dönem 19. Yüzyılın ortaları olmasına rağmen, romanda o dönemin gerçek bir tasvirini göremiyoruz. Ciddi anakronizmaların yanı sıra, günümüz perspektifinin geçmişe nasıl yansıtıldığı ve yazarın kendi bugününü geçmişte doğrulamaya yönelik çabası üzerinde duruldu.

Bu teze konu edilen son roman yazarı, Kürtlerin bugün ve yarınlarını kurabilmeleri için tarihçiliğin bir gereklilik olduğunu düşünerek roman yazarlığını bunun üzerine kuran Jan Dost'tur. Konu seçimleri de bunu göstermektedir: Mahabad Kürt Cumhuriyet'inin kuruluşu ve yıkılışı süreci (Mijabad), Şeyh Said ayaklanması (3gav û 3darek) ve Ahmedî Hanî dönemi (Mîrname). Her ne kadar romanlarında günümüze dair siyasi, kültürel ve kimliksel meseleler yer alsada Dost romanlarında

PÊŞGOTÎN

Li Tirkiyê, Enstîtuya Zimanên Zindî ya Zanîngeha Artukluyê ya li Mêrdînê yekem saziya fermî ye ku tê de xebatên akademîk ên li ser wêjeya kurdî dest pê kiriye. Ev tez yek ji wan tezên ji dewra ewilî ye.

Di destpêka sedsala 21an de wêjeya kurdî bi giştî hê warekî beyar e û li benda ajotinê ye. Romana kurdî, li gor temenê romanên li Rojava û welatên cîran, temenê wê kurt e. Temenê xebatên bi awayekî akademîk gelekî kurttir e û li ser romanên kurdî yên dîrokî heta vêga (li Bakur) li gor zanîna me tu xebat nehatine kirin.

Ji ber sedemên curbecur ên siyasî û çandî çawa ku wêjeya kurdî ya modern derengmayî ye, xebatên li ser wê jî elbet derengmayî an nûzayî ne. Di vî warî de kitêba Haşim Ahmedzade ya bi navê *Roman ve Ulus, Fars ve Kürt Anlatsal Söylemi Üzerine Bir Çalışma* di kurmançî de yekem berhema akademîk a li ser romana kurdî bû. Wek berdewamiya xebatên Ahmadzade, di sala 2011an de hin gotarên wî yên li ser romana kurdî bi navê *Romana Kurdî û Nasname* çap bû. Hin gotarên Remezhan Alan ên li ser romana kurdî di nav kitêba wî ya *Bendame* de cih girtine ku di sala 2009an de çap bûne. Digel ku sal bi sal hejmar û çawaniya romana kurdî zêde dibe ewqas xebat di vî warî de valahiyek mezin nîşanî me dide.

Ger ku em bîn ser romana kurdî ya dîrokî, di vir de valahiyekê mezintir heye. Di vî warî de li ber destê me xebatek nîne. Ji ber ku di destpêka çêbûna hişmendiya netewî de, ev ji bo hemû mîletan wisa ye, dîrok û romanên dîrokî cihekî wan ên girîng hene. Fîkir û ramanên siyasî ji bo belavkirina wan pêdivî bi romanê heye. Ev tê wê wateyê ku roman jî bi serê xwe xwedî vegotinekê (söylem, discourse) ye û divê ev vegotin bi alîkariya disiplînên din ên civakî bê vekolandin. Lewma li her welatî di nav xebatên li ser wêjeyê de romanên dîrokî her tim cih girtine. Xebatên bi vî rengî gelek caran ji bo ravekirin an deşîfrekirina hişmendî an armancên siyasî yên dewrekê gelek caran romanên dîrokî hatine bikaranîn. *Genesis*, “*Büyük Ulusal Anlatı*” ve *Türklerin Kökeni* ya *Murat Belge* bi vî rengî ye.

Armanca amadekirina vê tezê jî ew e ku bi rêya romanên dîrokî hişmendiya kurdan a sedsala dawîn qismek jî be bê analîzkirin û kêmasiyek di wêjeya kurdî de bê berteref kirin. Ez hêvî dikim ku ev tez wê rê li ber xebatên berfirehtir veke û di tijîkirina valahiyekê de, biçûk be jî, rolek wê hebe.

Elbet ger ku Enstîtuya Zimanên Zindî ya Zanîngeha Artukluyê nîn bûya ev tez nedihat amadekirin. Beriya her tiştî xwendekariya min a li Enstîtuya Zimanên Zindî

NAVEROK

Kurte.....	I
Abstract.....	III
Özet.....	VI
Pêşgotin.....	IX
Naverok.....	XI
Kurtebêje.....	XII

DESTPÊK

I. Roman û Netew.....	3
II. Roman û Dîrok.....	5
III. Rêbaz.....	7

BEŞA YEKEM

I. Taybetmendiye Roma Dîrokî.....	10
II. Di Wêjeya Cîhanê de Romana Dîrokî.....	12
1. Romana Dîrokî li Rojava.....	12
2. Romana Dîrokî ya Tirkî.....	16
3. Romana Dîrokî ya Farisî.....	23

BEŞA DUYEM

I. Romanûs û Romanên Kurdî yê Dîrokî (Kurmancî).....	27
1. II. Eliyê Ebdilrehman.....	34
a. Jiyana û Berhemên Wî.....	34
b. <i>Xatê Xanim</i>	35
c. <i>Şer Li Çiya</i>	38
d. Nirxandinek Hevpar Li Ser <i>Xatê Xanim</i> , <i>Şer Li Çiya</i>	44
2. Yılmaz Çamlıbel.....	
a. Jiyana û Berhemên Wî.....	49
b. <i>Biro, Romana Serhildana Agiriyê</i>	49

3. Erebe Şemo	
a. Jiyan û Berhemên Wî.....	61
b. <i>Dimdim</i>	61
4. Tosinê Reşîd	
a. Jiyan û Berhemên Wî.....	69
b. <i>Mestûre</i>	69
5. Mehmed Uzun	
a. Jiyan û Berhemên Wî	78
b. <i>Siya Evînê û Bîra Qederê</i>	79
c. <i>Hawara Dicleyê</i>	83
6. Jan Dost	
a. Jiyan û Berhemên wî.....	92
b. Di nivîskariya Jan Dost de Aciliyeta Dîroknasiyê.....	92
c. <i>Mijabad</i>	95
d. <i>3gav û 3darek</i>	99
e. <i>Mîrname</i>	104
III. ENCAM	109
ÇAVKANÎ	112
ÇAVKANIYÊN INTERNETÊ	115

KURTEBÊJE

amad.: amadekar
b.n.: berhama nav borî
bnr.: binêrin
c.: cild
ç.: çap
ed.: edîtor
h.b.: heman berhem
h.m.: heman malpêr
hwd.: her wekî din
j.: jimare
r.: rûpel
vgz: veguhêzer
wer.: wergêr

هه‌و‌نا‌مه‌ی ک‌ت‌ب

DESTPÊK

Peydabûna romanê bi qasî ku bi peydabûna takekes ve tê girêdan, peydabûna netewê jî bi romanê ve tê girêdan. Lewma di peydabûna netewê de rola romanê hêjayî niqaşê ye. Roman her çiqas vegotîneke sade û têr-wate ya ezmûnên mirov be, em dikarin vê tarîfê ber bi ezmûnên netewekê ve berfirehtir bikin. Bi qewlê Ian Watt¹, di şêwaza romanê de pêşane (öncelik)² an teamûlek heye ku roman bi xwe neqilkirinek bêkêmasî û heqîqî ya ezmûnên mirov e. Ligel vê, wek konsesusekê tê qebûl kirin ku wêje, bi taybetî jî roman, amûreke ifadekirina karakter û rihê netewekê ye. Roman ne tenê amûrek ifadekirinê an temsiliyeta netewê ye, li gor Benedict Anderson³, beriya wê ew amûreka texeyulkirina cimaeteke muxayel e. Ji ber ku bûyerên romanê nikare di nav cimaeteke piçûk ku hemû ferdên wê hevdû nas dikin derbas bibe; di nav civakekê de ku ferdên wê rûbirû hevdû nas nakin, derbas dibin. Ferdên wê civakê dikarin kêman kesan nas bikin, tenê dikarin ên din texeyul bikin. Tiştê ku sînorên wê cimaeta muxayel tespît dibe zimanê romanê ye. Ziman jî bi xwe xwendevanê xwe diyar dibe ku xîtabî wî/wê dibe.

Ev tez, di wêjeya kurdî de romanên dîrokî ji xwe re dibe mijar. Bi rêya van romanên pêwendîya di navbera roman û dîrokê de wê bê nîqaşkirin. Çawa me got roman amûreke texeyul û temsiliyeta netewê ye, romanên dîrokî, ji bo analîzkirina hişmendiya netewekê amûreke girîng e. Mijarên dîrokî her tim îlham dane romannûsan lê ne ku tekiliya wêje û dîrokê bi romanê dest pê kiriye; beriya romanê jî bûyerên dîrokî her tim daxilî wêjeyê bûne. Di vir de cûdatiya ku di romanê de derketiye pêş ew e ku têkiliya di navbera dîrok, roman û nasnameyê tev de tê rojevê. Roman, di vê xebatê de romana kurmancî, êdî ne tenê amûreke temsiliyeta civaka kurd e, lê ew di nav hewla çêkirina nasnameyê de ye an dibe amûreke tesewirkirina dahatûyê.

Romanên ku di vê xebatê de jê hatine îstîfade kirin, yên ku bi zaravayê kurmancî ne. Zaravayên din derveyî wê xebatê mane. Sedema hîlbijartina wê mijarê ew e ku ev romanên dîrokî ji bo analîzkirina hişmendiya civaka kurd amûrek pêewle ye. Wêje bi

¹Ian Watt, *Romanın Yükselişi: Defoe, Richardson ve Fielding Üzerine İncelemeler*, çev. F. Burak Aydar. Metis Yayınları, İstanbul, 2007, r. 30.

²Di kurdî de nivîsandina deqên akademîk ji bo bakûrê Kurdistanê hê nû ye. Girêdayî wê di nav zimên de bikaranîna gelek têgehên razber baş rûneniştiye. Lewma di vê tezê de ji ber xema ku hin peyv ji aliyê xwendevan nê famkirin, tirkî an îngilîziya wan, carina her du jî, di nav kevanê de hatine raberkirin.

³Benedict Anderson: *Hayali Cemaatler*, wer. İ. Savaşır. Metis Yayınları, İstanbul, 1995, r. 39.

xwe bi tevahî ji bo naskirina hişmendiyek dewrekê, ji bo analîzkirina nexşeya zihnî ya rewşenbîr û civaka wan têra xwe materyal dide dest. Di nav sînorên vê xebatê de ez ê hewl bidim ku di warê nasnameya netewî û bîra civakî de zihniyeta romanûsên romanên dîrokî yên kurdî analîz bikim. Bi rêya romanên nêrînên wan ên li ser civaka wan, dahatuya ku wan texeyul kirine, di nav texeyula wan de tarîfa wan a nasnameya kurd û bîra civakî ku wan pêşniyar kirine wê bîna nîqaşkirin. Di romanên de civaka kurd çawa hatiye texeyulkirin û temsîlkirin û di vegotinên derheqê nasnameyek neteweperwer de romanûsan rolek çawa girtine ser xwe, wê bê tespîtkirin. Ev xebat armanc dike ku ka ew nihişkên (güdü, motive) ku romanûsên kurd ber bi mijarên dîrokî ve dikşîne keşif bike û bersiva van pirsan bide: Gelo ji bo romanûsên kurd dîrok tenê dekorek e an ji wê wêdetir e? Di romanên dîrokî yên kurdî de endîşeyên nivîskaran çi ne? Endîşeyên ku berê romanê diguhere ber bi aliyekî ve dibe çi ne? Divê ev çawa bîna fam kirin an analîz kirin? Gelo dema romanên dîrokî tîna xwendin xwendevan tenê li ser rabirdûyê difikire an bêtir li ser dahatûyê difikire? Di her serdemê de, an em dikarin bêtir ji destpêka peydabûna disîplîna dîrokê ve, di navbera dîrok û siyaseta de tekiliyek xurt hebûye. Di romanên kurdî yên dîrokî de gelo cihê siyaseta çi ye? Siyaseta îro çi bandor li ser romanên dîrokî kiriye? Di meseleya nasname û bîra civakî di romanên dîrokî de çawa hatiye bicîhkirin? Netewa ku romanûsên kurd texeyul dikin di nav kîjan sînoran de ne an bi gotineke din welatekî wan heye? Ku hebe ew kuder e? Bi kurtasî armanc ew e ku di berhemekê de çi tê vegotin, çi diqewime û çima wisa dibe, dixwaze bêje çi, dixwaze çi bê fam kirin. Elbet hemû endîşe an armancên nivîskaran li ser çawaniya romanê wan bandor kirine û gelek caran ketine pêşiya endîşeyên estetîkî. Ev jî yek ji meseleyên ku wê bê analîzkirin.

Ji bo em bikaribin derbasî romanên dîrokî bibin, wê berê behsa pêwendiya roman û netewê bê kirin. Peywenda derçûna herdû tîgehên çima û çawa gelekî nêzî hevdu ne, wê bê ravekirin. Roman û dîrok di vê tezê de du tîgehên sereke ne. Di romanê de cihê mijarên dîrokî ku qasî navê xwe bide cureyek romanê, girîng e. Ev di kîjan peywendê de tîna ba hev an gelek caran çawa hevdu temam dikin, wê bê îzehkirin. Di binmijara rêbazê de, rêbaz û pêvanên nîrxandina romanên dîrokî û sedemên wê wê bê nîqaşkirin.

I. Roman û Netew

Şert û mercên derçûna romanê û modernîteyê nêzî hev in an tezên ji bo derçûna modernîteyê tê îddiakirin ji bo romanê jî derbasbar in. Beriya her tiştî her dû jî di encama guherîna epîstemolojîk a di sedsalên 17mîn û 18mîn de peyda dibin. Berhemên Cervantes ên sedsala 17, ên Fielding û Defoe yên sedsala 18mîn û berhemên Descart û Kant di nav heman peywenda epîstemolojîk de cih digrin. Çawa ku Descart wek avakerê felsefeya nûjen encama guherînên epîstemolojîk ên serdema nû ye, roman jî encama guherînên epîstemolojîk ên vê serdemê ye. Her cureyek wêjeyî di nav pêvajoyên dîrokî de dikare bên famkirin. Her cure, awayek nêrîne ye ku çarçoweya wê bi cih û demê hatiye diyarkirin. Wek mînak romans awayek vegotinê ye ku dikare encax di nav çarçoweya serdema navîn de bê vegotin. Romana *Don Quixote* (Don Kîşot) a Miguel de Cervantes ku di sala 1605an de hatiye çapkirin wek yekem roman tê qebûlkirin. Li gor Jale Parla *Don Quixote* meydan xwendinek li hemberî qeyrana epîstemolojîk a di cûreyên wêjeyî bû⁴. Lê ew li hemberî rewşa siyasî bû jî ew jî qasî ev cûreyan kevn bûbû. Mîlan Kûndera ji bo balê bikşîne ser nêzîkahiya epîstemolojîk a di navbera roman û modernîteyê de dibêje sedsala 18mîn ne tenê sedsala Rousseau, Voltaire, Holbach e, di heman demê de sedsala Fielding, Sterne, Goethe, Laclos e jî.⁵ Li gor vê nêrînê, mirov dikare bibêje ku roman encama takekesiya serdema modern e. Ji ber ku roman li ser takekes ava dibe; ev takekes gelek caran mirovê ji rêzê ye. An li dora qehremanekî mirovên ji rêzê ji aliyê nivîskar jî û xwendevan jî eleqeyek mezin dibînin. Eleqeya romanê a di derbarê jiyana rojane ya mirovên ji rêzê xwe dispêre du şertan. Yek, divê civak jiyana mirovên ji rêzê ewqas hêja bibîne ku ew dikaribe bibe mijara wêjeyek ciddî. Du, dema jiyana mirovên ji rêzê bi hûrgilî hate neqilkirin, di jiyana wan de divê bi qasî ku bala mirovên din yanê xwendevanên romanê bikşîne tiştên balkêş hebin. Ev her du şert beriya van sedsalan nîn in, ji ber ku ji bo herduyan jî civakeke ku ‘takekesî’yê ku girêdayî gelek hokerên têkel e û xwedî naverokeke berfireh e, mohra xwe lê xistibe, lazim bû. Bê guman beriya vê serdemê jî ‘mîrov’ên takekes ku xwebîn (benmerkezci), bêemsal, ji bawerî û qaîdeyên heye azade tevdigeriyan hebûn, lê têgeha ‘takekesî’yê tiştêkî ji vê berfirehtir e. ‘Takekesî’, di civakeke ku tê de her takekes him ji yê din him ji ‘kevneşop’, kiryar û dîtinên rabirdûyê dikaribin azade bin de, îfadeya xwe dibîne. Civakeke bi vî rengî jî îdeolojîyek nû jê re lazim e. Bi gotineke

⁴ Jale Parla, *Don Kîşot'tan Günümüze Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, r.53-54.

⁵ Haşim Ahmedzade, *Ulus ve Roman*, wer. A. Ziya Gundoğan, Weşanên Periyê, Stenbol, 2004, r.21.

din, rêxistîbûnek siyasî û aborî ku ji endamên xwe re alternatîfên cûr bi cûr pêşkeş dike û îdeolojiyeke ku girêdayî xweseriya takekes be (ne ku girêdayî kevneşopên rabirdûyê be), lazim e. Lewma li gor vê pêvanê civaka modern heta bêje takekesî (bireyci) ye û du şertên dîrokî ku rê li ber takekesîtiyê vekirine ev in: kapîtalîzma modern a pîşesazî û belavbûna protestaniyê.⁶

Eger em bi awayekî kurt netewê, bi gotina Anderson, wek ‘cimaetek muxayel’ ku endamên wê ji sedeqetên xwe yên malbatî, olî û eşirtî wêdetir sedeqetên wan î bi cimaetek muxayel re hene, tarîf bikin, pêwendiya netew û takekesîtiyê derdikeve pêş. Ji bo ku mirovên civakekê xwe wek endamên netewekê muxayel bikin divê taybetiya takekesîtiyê bi wan re hebe. Yanê, dikaribin ji sedeqetên kevneşopî yên wek malbat, ol û eşîr wêdetir biçin û sedeqeta netewî di ser wan re bigre. Civak an şert û mercên aborî û siyasî jî divê bikaribe vê alternatîfê an bawêşînek (yelpaze) tercîhan ji endamên xwe re pêşkeş bike. Ji vê tarîfê jî em tîr ser pêwendiya roman û netewê an hevedemîtiya roman û netewê ku hebûna herduyan jî girêdayî hebûna ‘takekes’ e. Ji vir û wêde, rola romanê a di şêwandin û meşrûkirina netewê de ku piştî salên 1990î bûye mijara xebatên dîrokî, çandî, civakî û siyasî, derdikeve holê. Girîngiya wêje û siyaseta di nav wê de, êdî ne tenê bala teorîsyenên wêjeyê, bala civaknasên jî dikşîne û di çêbûna hişmendiyek netewî de girîngiya romanê tê qebûl kirin. “Wêje jî saziyek civakî ye, lewma bi rêya îmkân û kategoriyên analîtîk ên sosyolojiyê bê vekolandin.”⁷ Li gor analîzek sosyolojîk, honak, wek alamet-î farîqakaya netewên modern, di anonîmtiya civakekê de baweriyekî saz dike û bi awayekî bêdeng dinizile nav rasteqîniyê (gerçeklik). Li gor Anderson roman û cimaeta muxayel, yanê netew analojiyên hevdemî ne. Anderson rojnameyê jî dixîne nava vê tesbîta xwe û îddia dike wek cimaetek muxayel, ev herdû, amûrên teknîkî yên teswîrkirina netewê ne. Ligel taybetiya xwe ya teswîrkirina netewê, wê wek hokareke sazker a netewê jî dibîne. Roman wê neteweyê li hemberî yeka din tarîf dike, cudatîyên wê ya li hemberî ‘ya din’ derdixîne pêş, û dost û neyaran diyar dike. Heta romanê wek pêşemercekî hebûna neteweyekê qebûl dike. Lewma bi qasî belgeyên dîrokî an analîzkirina şerd û mercên siyasî, aborî û civakî, romanên dîrokî yên kurdî jî ji bo ravekirina netewperweriya kurdî elzem in. Em ê bibînin ku romanên dîrokî yên kurdî jî bi naveroka xwe hebûna netewa xwe çawa teşwîk dike, meşrû dike, dişêwîne û biheq derdixînin.

⁶ Watt, h.b., r.69.

⁷ Parla, h.b., r.36.

Bê guman, gelemperîkirineke ku ‘cimaeta muxayel tenê encama romanê ye, wê perçeyek ji rastiyê be. Bi qasî ku romanê, di îmkandayina texeyulkirina pêwendiyê berwarî (yatay) ya di navbera endamên neteweyekê de rolek leyistiye, hin hokarên din ku di vê pêwendiyê de rol leyistibin jî wê hebin. Tevî cûreyên wêjeyî yên din, jimartina nufûsê, nexşe, teknolojiyên modern (wek televizyon, medyaya sosyal) di texeyulkirina netewperweriya fermî û di yê populer de jî rol girtine.⁸ Ji ber sînorê vê xebatê, di nav gelek hokaran de tenê romana kurdî ya dîrokî çiqas neteweyê xwe temsîl dike ew ê bibe meseleya vê xebatê.

II. Roman û Dîrok

Eger ku mirov wê qala romanên dîrokî bike divê beriya her tiştî qala pêwendiya di navbera roman û dîrokê de bê kirin. Têkiliya nivîskaran her dem bi dîrokê re hebûye. Ev diçe heta serdema Yewnanistana Antîk, lê elbet ev ji têkiliya di navbera roman û dîrokê ya îro gelekî cuda ye. Ew ne pexşan in; bi awayê lîrik an epîk hatine vegotin. Li vir mînaka ku herî zû tê bîra mirov, destanên epîk ên Homeros, bi navê *Îlyada* û *Odyesûs* in. Ji ev herdu destanan *Îlyada* mijara xwe ji şerê Truwayê digre. Şerê Truwa ku di destpêka B.Zyê sedsala 13mîn de qewimiye, wî B.Zê di sedsala 8mîn de derbasî nivîsê kiriye û şer bi hemû hurgiliyên wê vegotiye. *Odyesûs* jî serpêhatiyên vegera lehengê wê Odyesûs ku qralê Îthakayê ye û çûbû şerê Truwayê, vedibêje. Romanên şowalyeyî yên Fransaya serdema navîn ku wek pêşaneya romanê tên qebûlkirin jî bi awayekî lîrik dihatin nivîsandin. “Berhemekê ku mijara xwe ji dîrokê girtibe, ev tenê bi serê xwe wê nake romaneke dîrokî. Berhemên ku beriya Walter Scott hatine nivîsandin, tevî yên serdema antîk û serdema navîn, romanên sedsala 17mîn û 18mîn jî ji taybetiyên romanên dîrokî bêpar in.”⁹ Scott cara yekem, kirasekî ji çîrokek honakî pêk tê, li bûyerek ku di rabirdûyê de qewimiye, kiriye. Ev ceribandîna wî yekem car dîrok û honak aniye ba hevdu. Bi vî awayî, malzemeyên dîrokî êdî tenê ji bo berhemek wêjeyî ne dekorek e, ew êdî di seranserî berhemê de serdest e û xwe her daîm dide hîskirin. Yanê êdî, romana dîrokî ne tenê wek romanekê ne jî wek berhemek dîrokî dikare bê xwendin. Ji aliyê estetîkî ve çiqas serkeftî be jî wê êdî li gor rastiyên dîrokî jî bê nirxandin.

Pîvanên estetîkî û dîrokî, barê rexneya romana dîrokî girantir dikin û nîqaşên li ser vê cûreyê jî gur dikin. Gelek rexnegir hemfikirin ku di romanên dîrokî de aliyên

⁸ Ahmadzade, h.b., r.25.

⁹ Göğebakan, Turgut, *Tarihsel Roman Üzerine*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, r.16.

estetîkî lawaz in. Heta romanên Scott jî ketiye ber vê rexneyê. Ev nayê wê wateyê ku romanên dîrokî nikare ji aliyê wêjeyî xurt be. Ev tesbîta lawaziya ji ber pêwendiya wê ya nêz a bi dîrokê re ye ku bivênevê endîşe an armancên derveyî estetîkî bi xwe re tîne. Lewma komek rexnegirê serdema Scott ku wek ‘Yên Ezîz’ dihatin naskirin ji ber pîvanên wan ên xwerû estetîkî ew neecibandine û derêkirine (dîşlamak). Lêkolînerê Alman Hugo Aust erka romana dîrokî li ser du xal an hedefan zelal dike; fêkirina dîrokê û vejandina wê.¹⁰ Ev herdu hedef ji Scott û vir de hê neguheriye. Ev rê li ber şîroveyekê vedike ku xala destpêkirina nivîskarê romanên dîrokî ji yê romanên din cuda ye. An dema romana dîrokî mevzubahis be, nivîskarekî ku armancek daye ber xwe û li gor wê romana xwe saz dike jî mevzubahis e. Pîvan an armanc ne tenê afirandineke estetîkî û hunerî ye. Îcar armanc her çiqas xurt be dibe ku aliyê estetîkî jî ewqas lawaz bibe. Di romanên dîrokî yê kurdî de ev hevsengiya estetîkî û mebestyariyê xaleke girîng e ku balê dikşîne.

Nivîskara/ê romaneke dîrokî pêşekiyê bide pêvanên estetîkî jî wê dîsa ji rexneyan azade nebe. Ji rexneyên estetîkî azade bibe jî wê bi rexneyên ‘çima’yên di warê dîrokî de rû bi rû bimîne. Çawa ku di warê bûyerên dîrokî de fikr û ramanên cuda, cihêrengî û pirdengiyek heye, li gor pozîsyona siyasî, çandî û îdeolojîk a nivîskar, a xwendevan û a rexnegirê romana dîrokî jî wê ewqas cihêrengî an pirdengî hebe. Ji ber ku di romana dîrokî de bivênevê nêrîna nivîskar a di derheqê bûyer an serdema ku ew çîroka xwe tê de dihûne, her daim balê dikşîne. Mebestyariya roman dîrokî vê rewşê normalîze dike.

Nivîskarê romana dîrokî li gor nêrîn û helwesta xwe mijara xwe hildibijêre û ev karakterê romanê yê îdeolojîk diyar dike. Dema mirov bi perspektîfa sosyolojiya wêjeyî lê binêre, gelek caran nivîskar xwe mecbûr dibîne xwendevanên xwe jî tetmîn bike an di hedefa wê/wî de girseyek heye ku xitab dike. Gelo nivîskar bandor li xwendevanên xwe dike an xwendevan bandor li nivîskar dike an nivîskar çiqas dikare ji rewşa sosyolojîk a civaka xwe dûr bimîne, di nirxandina berhemê de rexnegir wê çawa ji peywenda civakî, siyasî û çandî dûr bimîne, ev hemû xal di nirxandina romaneke dîrokî de divê her tim li ber çavan be.

Di nirxandina romaneke dîrokî de perspektîfek dîrokî, an zanîneke gelemperî jî be, li ser teoriya dîroknûsiyê elzem e. Ya rast, ji bo dîroknasekî pîvanên hîlbijartina bûyerên dîrokî, diyarkirina çarçoweya xebateke dîrokî, an sedema dîroknûsiya wê/wî çî

¹⁰ Göğebakan, h.b., r.53.

be kême zêde pîvanên nivîskariya romanên dîrokî jî ew e. Bi gotinek e din, mebest an endîşeyên rojane yê siyasî, çandî, civakî, ya bi giştî yê îdeolojîk ji yê dîroknasekî ne pir dûr in. Ev pêwendî an nêzîkaya di navbera dîrok û romanê de, îdeolojîkbûna nivîskarên romanên dîrokî jî piştrast dike.

Tarîfa dîrokê her çiqas wek ‘zanista rabirdûyê’ tê kirin jî li tu welatî mijarên dîroknasan ji meseleyên dewra wan ne dûr in. Dîrok bêtir ji bo famkirin an şîrovekirina ‘îro’ ya me tê lêkolandin û aliyê wê yê balê dikşîne pêwendiya wê ya bi ‘îro’ re ye. Lewma dîrok derbas nabe an em nikarin wê li pey xwe bihêlin. Li gor pêdiviyên dewra xwe em wê her dem ji nû de şîrove dikin, fêr dibin û didin fêrkirin. Nivîskarên romanên dîrokî jî bûyer an qewimandineke ku ‘îro’ya me an xwendevanên xwe eleqeder neke hilnabijêre. Romanek dîrokî ku ew li ser ‘îro’ tiştêkî îma neke, şîrove, pêşniyar, reddiye, berzkirin an rexneyên wê li ser ‘îro’ nîn be zehmet e ku cih ji xwe re bibîne. Em ê bibînin ku romanên dîrokî yê kurdî bi rêya bûyerên berê ji bo ‘îro’ya kurdan û ‘yên din’ên wan çî dibêjin. Ji ber ku bi gotina Carlo Ginzburg, ‘dîrok, di wateya nivîsandina dîrokê de, gelekî deyndarê hiqûqê ye. Heqîqet, bi rêya retorîkeke parastinê ku hewl dide guhdarvanan an juriyekê di derheqê masumiyet an tawanbariya bersûcekî de iqna bike, di eywanên dadgehan de tê diyarkirin. Ji ber vê yekê, belavkirina edaletê ji bo sazkirina serpêhatiya dîrokî bûye model.”¹¹ Yanê dîrok qadek e ku kêmtirîn du alî li ser şerê diyarkirina heqîqetê dikin. Romanên dîrokî jî ji vê taybetiya nivîsandina dîrokê azade nayên nivîsandin. Her yek ji wan delîlên îqnakirina masumiyet an tawanbariya rewşeke ‘îro’ tên nivîsandin, tên dîtin an tên şîrovekirin.

III. Rêbaz

Ev tez şeş romanûs û yanzdeh romanên kurdî (kurmançî) yê dîrokî ji xwe re dike bingeh: *Xatê Xanim* û *Şer Li Çiya* yê Eliyê Ebdilrehman, *Dimdima* Ereb Şemo, *Siya Evînê*, *Bîra Qederê* û *Hawara Dicleyê* ya Mehmed Uzun, *Mijabad*, *3 gav û 3 darek* û *Mîrname* ya Jan Dost, *Mestûreya Tosinê Reşîd*, *Biro: Romana Serhildana Agiriyê* (ji vir pê de *Biro*) ya Yılmaz Çamlıbel. Tu neqandin nehatiye kirin. Ev hemû romanên dîrokî yê bi zaravayê kurmançî ne. *Xatê Xanim* (1959) li gor tarîxa weşanê wek romana yekem a dîrokî dikare bê binavkirin. *Dimdim* (1966) ya duyem e. Ev herdu roman jî li Ermenîstanê hatine çapkirin. Di serdemeke ku li Kurdistanê kurmançî di bêdengîyeke kûr de bû li Ermenistanê çap bûne, taybetiyekê dide wan. Ji vî aliyê ve jî

¹¹ Enzo Traverso, *Savaş Alanı Olarak Tarih*, ç.1, wer. Osman S. Binatlı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013. r.195.

wê bèn nirxandin. *Siya Evînê* (1989), *Bîra Qederê* (1995) û *Hawara Dicleyê I* (2002), *Hawara Dicleyê II* (2003) li derveyî welat li diasporayê hatine nivîsandin, û di nav romanên kurmancî de herî zêde belav bûne. *Mijabad* (2004), *3 gav û 3 darek* (2007), *Mîrname* (2008) nivîskarê wan ji Kurdistana Sûriyê ye lê ew jî li diasporayê hatine nivîsandin û li Stenbolê hatine çapkirin. *Mestûre* (2010), xwedî lehengek jin e ku wek dîroknaş û helbestvan tê naskirin. *Mestûre*, digel ku li welat hatiye çapkirin, li diasporayê hatiye nivîsandin. *Biro* (2010) wek berhema nivîskarekî diasporayî ye, lê li Diyarbekirê çap bûye, qaîdeyê xira nake.

Roman, wê bi rêza li jor tevî kurtejiyana nivîskarên wan bèn nirxandin. Ji bo serdema nivîsandina romanên jî wê çarçoveyek dîrokî, çandî, sosyolojîk bê danîn û wê roman di vê çarçove de bê bicîhkirin. Ev rêbaz dikeve nav çarçoveya rexneya dîrokî. Ji bo armanc û sedema nivîsandina nivîskar an naveroka wê baştir bê ravekirin ev pêwîst e.

Rêbaza duyem rexneya sosyolojîk e. Li gor rexneya sosyolojîk wêje bi serê xwe dernakeve holê, di nav civakê de peyda dibe û wê temsîl dike. Nivîskar, berhem û xwendevan di nav şert û mercên civakî de şikil digrin. Ji ber vê bîyî ku civak bê naskirin berhem nikare bê naskirin û bi saya vê him rê li minaqeşeyên li ser berhemê dawî tê him jî nîspeten dikare rê li ber subjektîvîzmê bigre¹². Ya dawîn ev tez îddia dike ku berhem an deq (text) li derveyî peywendê tenê bi pîvanên wêjeyî nikare bê nirxandin, lê ku peywenda deqê, civak û çanda ku ew tê de hatiye hilberandin bê kolandin, wateya deqê encax bi awayekî rêkûpêk dikare bê fam kirin. Wê bal bêtir li ser têgehên wek çand, dîrok, peywendê bin ku kirpê didin ser derveyî deqê. Em dikarin vê wek rexneyek wêjeyî qebûl bikin ku bi lêkolînên civakî, çandî û dîrokî pêwendî datîne. Deqa wêjeyî, bîyî bandora nivîskar an civakê, tenê bi serê xwe ne hêmana rexneyê ye. Li gorî vê, kirp li ser wê serdema dîrokî ye ku berhem tê de hatiye nivîsandin. Di navbera berhemê û şertên dîrokî yê serdema mevzûbahîs de dîyalogek berdewam heye. Elbet di navbera şertên serdema ku deq tê şîrove kirin û yên serdema nivîsandina berhemê de jî dîyalog berdewam dike. Ev rêbaza rexneyî ji aliyê Stephen Greenblath wek Dîrokîzanya Nû (Yeni Tarihçilik, New Historicism) hatiye binavkirin. Greenblath dibêje, wêje an hûner ne tiştêkî derveyî dîrokê an civakê ye. Berovajîya dîroknaşên klasîk ku berhemên mezin tenê wek encama dehaya nivîskaran dibînin, ew

¹² Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*, İstanbul, İletişim, 2009, r. 83-86.

nivîskar û berhemên wan jî wek encamek dîrokî ya demekê dibîne¹³. Moran tarîf dike ku “Dîrokînasiya Nû” ya Greenblath dikare wek kombînasyonek rêbazên dîrokî û sosyolojîk bê dîtin.

Di şîrovekirina romanên jorgotî de, wê nêrînek siyasî hebe. Bi qewlê Fredric Jameson, nêrîna siyasî wê ne tenê nêrînek ilawayî be. Hemû deq, regekî wan a civakî, dîrokî û siyasî jî heye. Jameson îddia dike ev ne îddiayek e ku bes hemû kes li ser li hevdu bikin, lê ew pozisyonek jê wêdetir e; bê wê nabe. Ji hevdu veqetandina deqên çandî yên civakî, siyasî û yên ne civakî, siyasî ji xeletiyê xirabtir e. Ji xwe pîrr zehmet e mirov qadek azadiyê ku ne di bin bandora dîrokê û ya civakî de be, texeyul bike. Divê bê qebûl kirin ku tiştê ne siyasî û civakî be nîne; ya rast axir her tişt siyasî ye¹⁴. Lewma di nirxandina romanên de peywenda siyasî ya dewra nivîsandina wan an nêrîna nivîskar wê her tim li ber çavan bê girtin.

Rita Felski¹⁵ li ser meseleya pêwendiya di navbera siyaset û hunerê de xwedî helwesteke radîkal e. Rexnegirên ku di hunerê de daxilkirina minasebeta siyasî biçûk dibînin ew bi xwe ji afireneriyê mehrûm in. Em hemû dixwazin, di cîhana ku me dorpêç dike de, bi her awayî dengvedana xwe bibînin. Tu sedem nîne ku siyaset derveyî hemûyan bimîne. Ger em qebûl bikin ku peywenda dîrokê bivênevê berê wêjeyê tayin dike, di têkiliya wêje û dîrokê de, bi rêya romanên dîrokî, meseleya nasnameyê jî wek ji babetên girîng wê derkeve pêş. Wek ku berê jî hatibû gotin, em li Anderson guhdarî bikin roman ji xwe amûreke texeyulkirina netewekê ye, romanên dîrokî bê nasnameya netewî nikarin bîn şîrove kirin.

¹³ Mehmet Fatih Uslu, “Greenblat’ın Yeni Tarihselci Eleştirisi,” di nav, Z.eynep Uysal (ed.) *Edebiyatın Omzundaki Melek*, de, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, r. 25-31.

¹⁴ Frederic Jameson, *Siyasal Bilinçdışı*, wer. Yavuz Alogan, Mesut Varlık. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, r. 20.

¹⁵ Rita Felski, *Edebiyat Ne İşe Yarar*, wer. Emine Ayhan. Metis Yayınları, İstanbul, 2010, r. 60.

BEŞA YEKEM

I. Taybetmendiye Roma Dîrokî

Romana dîrokî, bi awayekî giştî, di nav çarçoweyeke dîrokî de honandina leheng û bûyeran e. Lehengên wê dibê ku yê dîrokî an ên honakî bin. Armanca romana dîrokî ne ew e ku bûyerên mezin ên dîrokî ji nû de vebêje, lê zindîkirina karakterên di nav bûyeran de cih girtine armanca romanên dîrokî ne. Roman, di nav sînoren honakê de li ser hûrgiliyên di derheqê şexsan û bûyeran de ku di nav berhemên dîrokî de cih nagrin, disekine.¹⁶ Alfred Döblin, li hemberî tevlihevîkirina honak û dîrokê wek reaksiyonekê dibêje “Romana dîrokî, beriya her tiştî roman e; ya duyem jî, ew ne dîrok e.”¹⁷ Ji aliyê xwendevanan ve hêviyek heye ku dema romanek dîrokî dixwîne wê tenê wek roman nexwîne, an ne tenê li dû ta’mek wêjeyî ye. Dixwaze ji romanê wêdetir be û dîroka wê serdemê jî hîn bibe. Gelek caran ji bîr dike ku ew honak e, ne dîrok e. Dema mirov romanek dîrokî dixwîne divê bala xwe bide çî? An bi kîjan pîvanan romanê binirxîne? Di bersiva van pirsan de berhema Lukacs ya navdar *Historical Novel* (Romana Dîrokî) wê cîyekî mezin bigre. Li gor Lukacs di romana dîrokî de ya girîng ne ku bûyerên dîrokî ji nû de bê vegotin, lê bi awayekî poetîk vejandina mirovên ku di nav bûyeran de cih girtine, ye. Romanûs, ji xwendevanên xwe re dide hîs kirin ku mirovên romanê di nav bûyeran de bi kîjan nihişkên insanî difikirin, hîs dikin û tevdigerin. Lehengên dîrokî-civakî çiqas tevî taybetmendiye insanî bîn vejandin an teswîrkirin, roman ewqas serkeftî ye. Wî tenê girîngî nedaye serlehengên bûyerekê. Gelek caran lehengên talî bêtir balkêş in an dikevin pêşiya serlehengê bûyerê. Ji bo Lukacs tiştê Walter Scott serkeftî kiriye ev e ku lehengên wî yê talî wek insanî ji lehengê weset girîngtir in. Karakterên xwe yê mezin jî qet romantîze nake, wan berz nake, bi wesfên wan ên insanî, yê baş-nebaş, tevî fezîlet an qelsbûnên wan teswîr dike. Lê wan qet

¹⁶ Sedat Adıgüzel, “Bakı-1501 Romanının Tarihsel Boyutu Üzerine Bir İnceleme”,

http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler/Sedat%20ADIG%20C3%9CZEL/ADIG%20C3%9CZEL,%20Sedat.pdf, 02 Pûşber 2013.

¹⁷ Erol Köroğlu, “Milli Hakikat” Üzerine Tezler: Attila İlhan’ın Gazî Paşa’sında Tarihyazımı ile Tarihsel Roman Arasında Sınır İhlalleri”, di nav, Zeynep Uysal (ed.) *Edebiyatın Omzundaki Melek*, de, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, r. 209.

bêqîmet nake. Ev gotina Felskî¹⁸ wek ku ji bo Scott hatibe gotin “berhemên wêjeyî ne ku ew piştgiriya îzetînefsa me dikin, lê ji ber ku ew me bi qisûr û aliyên me yên qels jî re rûbirû dikin, em qîmetê didin wan.” Lehengên wî bes ne ji nav şexsên mezin in jî, ew ji nav şexsên weset in ku çîna xwe temsîl dikin. Ew ne elît in, lê wesetên maqûl in. Dibe ku yê herî bindest bin jî, leşkerek revok jî be, gundiyeke reben jî be. Bi rêya van lehengan krîzên mezin yên dîroka îngilîzî bi awayekî hunerî teswîr dike¹⁹.

Lukacs bi awayekî giştî vê dibêje; hunandina romana dîrokî rasterast ji vegotina bûyer an şexsiyeteke/a dîrokî pêk nayê, lê divê derûn û tevgerên lehengan, orf û adetên civakê, atmosfer û hişmendî xwedî taybetmendiyên wê demê bin, ne ku rûdana serdema nivîskar be.

Di nav çarçoveya wêjeyê de ne mumkin e ku nivîskar bûyerê bi her awayî teswîr bike. Ji bo haletî ruhê gel vebêje dêvla ku şerekî mezin teswîr bikin, ew vê bi lihevexistinên biçûk dikare teswîr bike. Hin epîzodên rasthatî ku ji bo geşedanên insanî yên serlehangî girîng û karakterîstîk in, derdikevin pêş. Wek mînak Tolstoy bi van epîzodan haletî ruhê artêşa rus û ya hemû gelê rus bi awayekî xurt vedibêje²⁰. Veguherînên dîrokî yên girîng li ser jiyana mirovên ji rêzê çawa bandor dike, çi veguherînên civakî û manewî bi xwe re tîne; ev xala destpêkê ya herî girîng e.

Tarîfek din a bikêrhatî ji bo romana dîrokî, ji aliyê Avrom Fleishman hatiye vegotin. Li gor tarîfa wî di romana dîrokî de divê kêmtirîn şexsiyeteke dîrokî hebe. Ger ku jiyana di peywenda dîrokê de bê dîtin, ev tê vê wateyê ku ev romanek e; ger ku karakterên romanê bi şexsiyeten dîrokî re di heman cîhanê de bijîn, ew çax ev romanek dîrokî ye²¹.

Taybetiyek romana dîrokî heye ku wê ji dîroknûsiyê vediqetîne. Romana dîrokî honaka bûyerê li ser “takekes” ava dike. Ew bûyerê ji serî heta dawiyê venabêje. Giranî ne li ser temamiya bûyerê ye. Ew giraniyê dide ser jiyana takekes ku di demeke dîrokî de çawa şikil digre û ev şikilgirtin taybetiya wê demê çiqas radixîne ber çavan. Ya din, serbestiyek romana dîrokî heye ku dikare karakterên honakî jî bîne ba yên dîrokî, lê wan dixê nav kirasê wê demê. Nivîskarê romana dîrokî dikare nifûzî zihnên şexsên dîrokî jî

¹⁸ Felski, *Edebiyat Ne İşe Yarar*, r. 65.

¹⁹ György Lukacs, *Tarihsel Roman*, wer. İ. Doğan. Epos yayınları, Ankara, 2008, r. 40-53.

²⁰ H.b., r. 51.

²¹ VgZ. Köroğlu, “Millî Hakikat” Üzerine Tezler: Attila İlhan’ın Gazî Paşa’ında Tarihyazımı ile Tarihsel Roman Arasında Sınır İhlalleri”, r. 218.

bikin. Ji dîroknas cudatir, ew dikare bê belge jî şexsê dîrokî bipeyivîne an em dikarin zihnê wî/wê bixwînin²².

Nivîskarê mezin Lev Tolstoy di pêşgotina romana xwe ya navdar *Savaş ve Barış/Şer û Aştî* de hewce dibîne ku cudatîyên di navbera dîroknûsî û romanûsiya xwe vebêje. Xuya ye ku tîrsa wî ji ber talûkeya ku xwendevan wê wek pirtûkek li ser dîrokê bixwîne, ye. Dibêje, dîroknas şexsekî dîrokî bi her awayî, di nav tevliheviya jîyanê de têkiliyên wî yê bi her aliyên jîyanê re nanivîsîne. Hunermend, di nav jîyanê de wî/wê bi her awayî vedibêje. Dîroknas bi encamên bûyeran re mijûl e; hunermend bi bûyerê re, bi taybetî bi hurgiliyên wê re eleqedar dibe²³.

II. Di Wêjeya Cîhanê De Romana Dîrokî

1. Romana Dîrokî li Rojava

Li Rojava dîroka romanê her çiqas biçê heta destpêka sedsala 17yan jî romana dîrokî di destpêka sedsala 19mîn de derdikeve holê. Romana Walter Scott *Waverley* di 1814an de hatiye çapkirin. Dîrok her tim jî bo nivîskaran bûye mijar. Lê beriya Walter Scott nivîskaran ew tenê wek dekorekê bikaranine. Çi psîkolojiya lehengan be, çi nîrxên exlaqî bin aîdî serdema nivîskaran bûye. Ew taybetmendiyên serdema bûyerê nîşan nadin. Yanê di romana dîrokî de aliyê wê yê dîrokî tinebû²⁴. Ji xwe heta wê demê zanista dîrokê bi xwe jî li Rojava hê nû cihê xwe girtibû; bi awayekî zanistî û pîsporî bûbû qadeka lêkolînê.

Bi awayekî giştî pêşketina zanista dîrokê bi xwe bi pêşketina modernîzmê û qewimînên siyasî re ji nêz ve eleqedar e. Dikare bê gotin tiştê ku mirovan sewqî rabirdûyê dike guherandinên mezin û radîkal ên di serdema wan de ne. Dema di guherandinên mezin de gelek tişt li nav guhê hevdû dikevin rabirdû jî dikeve rojevê. Sedsalên 18 û 19mîn jî wisa ne. Sedsalên guherandinên mezin ên civakî, aborî û siyasî ne. Bi taybetî destpêka sedsala 19mîn. Ewrûpa ji aliyê siyasî ve serobin dibû û şerên

²² H.b., r. 219, 226.

²³ Leo Tolstoy, *Savaş ve Barış*, wer. A. Tokatlı, Sosyal yayınları, İstanbul, 1984, r. 9-10.

²⁴ Lukacs, *Tarihsel Roman*, r. 21.

Napolyonî kîşwer (continent) kiribû yekperçe, dewra serxwebûna netewî vebûbû û her yek netewe ji xwe re ketibû pey rabirdûyek îlhamdar û watedar²⁵.

Ji aliyekî ve dîrok dibe mifta têgihîştina guherandin an pêşketinan, ji aliyekî ve jî dibe amûra meşrûkirina guherîn an (pêş)ketinan û heta dibe amûra reddiyeya pêşketin an guherandinan. Yek, ji bo meşrûkirin an qebûlkirina guherînan (an ji bo rexnekirina dema vêga) dibe qadek peydakirina delîlan. Du, endîşeyên jibîrbûyina îro mirov sewqî bibîranîna do dike. Sê, ji bo tayinkirina berê guherînan jî dîrok amûreka girîng e. Her tim kêmtirîn du aliyên gûherînên civakî hene ku ew ji bo dahatûyê jî xwedî vîzyonên ji hev cûda ne. Dema her du alî dixwazin berê gûherînan an dahatûyê ber bi xwe ve dikşînin, serî li rabirdûyê didin. Mirov dikare bibêje ku ya rast dîrok ne zanista zanîna rabirdûyê ye, ew bêtir zanista têgihîştina îro an tayinkirina dahatûyê ye. Ji ber ev erkên (function) wê dîrok, êdî di serdema modern de bi serê xwe dibe qadek lêkolîn û pîsporiyê.

Tevî guherandinên civakî û aborî, guherînen siyasî jî rê li ber zanista dîrokê vedike û ew pêdivî bi dîrokê re heye. Ev guherîna siyasî çêbûna netew-dewletan e. Peydabûna neteweyekê ji aliyekî ve hêviya xwe ji îhyakirina îhtîşama rabirdûya netewî digre²⁶. Divê rewşenbîrên netewî gelê xwe îqna bikin ku rabirdûyek wan a xwedî îhtîşam heye û divê ev ji bo avakirina netew-dewletekê bibe hêzek. Dîrok ji bo dahatûyek hevpar bîra civakî jî divê ava bike. Ji ber ku bîra civakî îspata endamtiya komî û nasnameya civakî ye²⁷. Naveroka vê bîra komî, civakî an netewî bi mekanên hevpar an erdnigariyek hevpar an bi bûyer û şexsiyetên navdar ku hemû endam bikaribin li dor wan bibin yekpare, tê tijîkirin. “Ji bo komek mirovan ku xwe wek civak ava kirine du tişt girîng in: Xusûsibûna wê û berdewamiya wê. Li hemberî yên derve cudatîyên xwe derdixine pêş, lê cudatîyên hundirîn jî ewqas vedişîre an bêhemiyet nîşan dide”²⁸. Ger em qebûl bikin ku netew-dewletbûn bi xwe daxwazkirina desthilatdariyek siyasî be, bi qewlê Assman²⁹ ev ji bo bibîranîne têra xwe teşwîqker e. Ji ber ku ji bo desthilatîyek siyasî perspektîfek demkî pêwîst e ku destpêkek wê, kûrahiyek

²⁵ Ömer Türkeş, “Romana Yazılan Tarih”, di nav, Zeynep Uysal (ed.) *Edebiyatın Omzundaki Melek*. de, ç.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, r. 90.

²⁶ Lukacs, *Tarihsel Roman*, r. 25.

²⁷ Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, wer. Ayşe Tekin. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, 43.

²⁸ H.b., r. 44.

²⁹ H.b., r. 73.

wê hebe û di nav xwe de dabeşkirî be. Wek ku Haşim Ahmedzade ji Milan Kundera neqil dike:

... dahatû tenê valahiyek xemnaxwîr e ku tu kes guh nadiyê, lê rabirdû tijî jiyan e û çehra wê mirov ewqas fit dike, nexoş e, mirov diêşîne ku em dixwazin wê hilweşînin an ji nû ve boyax bikin. Em dixwazin bibin hosteyên dahatûyê tenê ji bo desthilatdariya ku em rabirdûyê biguherînin... em şer dikin da ku em wêneyên rabirdûyê rast bikin û biyografiyan û dîrokê ji nû ve binivîsînin.”³⁰.

Civak an komên ku texeyulek wan a li ser dahatûya wan hebe li rabirdûya xwe vedigerin. Heta ku texeyulek dahatûyê tunebe ne pêwîst e mirov li rabirdûya xwe bifikire, bikole, binivîsîne û li gor peywenda civakî biguherîne an ji nû ve çêbike.

Ji bo netew an netew-dewletan fonksiyonek dîrokê ev e ku bi bibîranîna rabirdûyê berpirsiyariya civakî xurttir dike³¹. Lê elbet rabirdû bi yekser nayê bibîranîn. Ew ne mimkun e ku rabirdû di sînoren zanista dîrokê de hilê jî. Dîroknas li gor paşxaneyê xwe, peywenda civakî û siyasî bûyerên “girîng, pêwîst an gunçav” dineqîne. Her divê çî bê jibîrkirin an çî bê bibîranîn ew li gor peywenda civakî û siyasî ya serdemê diguhere. Di dema avakirina nasnameya netewî an netew-dewletê de tenê bûyer an şexsên erênî tên neqandin. Bi gotineke din pîvanên neqandinê gelek caran tengtir an tûjtir dibin. Em avakirina netew-dewleta Tirkîyê wek mînak bidin meseleya pîvanê wê zelaltir bibe. Ji ber ku dewleta nû-ava ya Tirkîyê li ser reddyeya mîrata Osmanî hatibû avakirin, serdema Osmanî ya divê bihata jibîrkirin an neyênî bihata nîşandan. Ya din qirkirina ermenan hê heta îro jî di nav dîroknûsiya tirkî de cihê xwe negirtiye û tenê hatiye (tê) hewildan ku bê jibîrkirin. Mijarek din ku gelek hewl hatiye dayin ku bi her awayî bê jibîrkirin hebûna kurdan bi xwe ye. Ya na hebûna kurdan ya di dîrokê de wê hebûna wan a îro tevî daxwazên wan ên çandî û siyasî jî meşrû bikira.

Pêwendiya di navbera modernîzm, netew-dewlet û dîrokê dike ku romana dîrokî jî cara ewil li Rojava peyda bibe. Divê ev neyê jibîrkirin ku *Waverley* Walter Scott ku ji aliyê Lukacs ve wek yekem romana dîrokî hatiye pejirandin di nav şert û mercên avakirina netew-dewletê de nehatiye nivîsandin. Ew wek nivîskarekî brîtanî ku dergûşa şoreşa pîşesaziyê ye, bêtir ber bi bayê modernîzmê û encamên kapîtalîzma

³⁰ Haşim Ahmedzade, *Romana Kurdî û Nasname*, wer. F. Adsay, Weşanxaneyê Avesta, İstanbul, 2011, r. 208.

³¹ Assman, h.b., r. 34.

pîşesaziyê ketiye. Tiştê ku Brîtanya ber bi rabirdûyê ve dibe û têgihiştina rabirdûyê pêwîst dike, bicîhkirina teorîk a civaka burjuva û rexnelêgirtina wê, çêkirina qaîdeyên aborî û siyasî ya civaka nû ye³².

Li Rojava di sedsala 19mîn de ne tenê di romanê de, di qada hunerê de jî bi giştî serdemên borî dibe mijar. Dewrên rabirdûyê di huner û wêjeyê de dibe meseleyek navendî. Dîrok bi awayekî helbestkî dibe mijar. Li Almanya Goethe, bi dramaya xwe ya bi navê *Götz von Berlichingen* mînakê herî berbiçav e. *Götz von Berlichingen* navê lehengê dramayê û şowalyekî ku di sedsala 16mîn de li Almanyayê jiyaye û yek ji qehremanên netewî ye. *Götz von Berlichingen* ne tenê destpêka dramaya dîrokî temsîl dike lê bandorê li ser destpêka romana dîrokî ya Walter Scott jî dike. Ev eleqeya Goethe ya derheqê dîrokê bi rewşa Almanyayê ya paşdemayîna siyasî û a aborî ve girêdayî ye. Hêviya vejîna netewî hêza xwe ji îhyakirina rabirdûya mezin digre. Hewldana ji bo yekitiya Almanyayê an Almanyayek mezin îcab dike ku sedemên dîrokî yên perçebûna Almanyayê bê lêkolandin û bi awayekî hunerî jî bê teswîrkirin. Dema em li Fransayê dinêrin tevî guherandinên civakî, siyasî û aborî ku bi Şoreşê re hatine, guherandinên leşkerî jî bêemsal in. Êdî şer di navbera dewletan de bi artêşên girseyî tîr meşandin û leşkerî ji bo her hemwelatîyekî dike peywira mecbûrî. Ji bo rêxistîkirina artêşê sedem û armancên şer divê ji bo gel bihata ravekîrin. Di navbera şer û hemû jiyana gel de divê pêwendî bihata danîn³³. Bi kurtasî dem dema îqnakirinê ye. Ger ev îqnakirin ne bi darê zorê be wê bi rêya hûner û wêjeyê jî be. Lewma siya dîrokê ber bi hemû şaxên hunerê ve dirêj dibe û dike bin bandora xwe.

Romanûsê îngilîz Charles Dickens, ku di romanên wî de bêtir ser sefalet û êşên şoreşa pîşesaziyê rû didin, tenê romaneke dîrokî nivîsandîye. Ev romana bi navê *Serpêhatiya Du Bajaran* (A Tale of Two Cities) (1859) Şoreşa Frensî kiriye mijar û di bin bandora kitêba dîroknas Thomas Carlyle ya *Şoreşa Frensî* maye, heta tezên di romanê de li ser îstidlalên (çîkarim) exlaqî yên Carlyle yên di derheqê Şoreşê de ava kiriye³⁴.

Yek ji nivîskarên herî mezin ê wêjeya almanî û klasîzmê Goethe (1749-1832) her daîm girêdayî fikra pêşketinê bû ku dîrok xizmeta fikra pêşketinê dike. Her çiqas ne li

³² Lukacs, h.b., r. 23.

³³ H.b., r. 25-26-27.

³⁴ Türkes, h.b., r. 93.

ser xeta “romana dîrokî” ya klasîk bû jî, ew temsîlkarê bizava “Romana Çêbûnê” (Bildung) bû ku ew jî di xwe de qasî romana dîrokî dîrokê dihewîne³⁵.

Li Rusyayê ê ku pêwendiya dîrok û romanê dide dest pê kirin û hîmên romana dîrokî ava dike Alexandre Puşkîn e (1799-1837). Di romana xwe de ya ku raperîna Pûgaçev dike mijar (Keça Kapitan), dîroka Rusyayê tevî taybetmendiyên netewî nirxandiye û dîrok bi awayekî realîst “ji tebeqeyên jêr” de tê destpêkirin û zindî dike. Lê di warê romana dîrokî de romanûsê ûris ê herî navdar bê guman Lev N. Tolstoy (1828-1910) û romana wî *Şer û Aştî* (1869) ye. Romana wî bi navgîniya şerên Napoleon ên di navbera 1805-1813 de dom dike, dîroka Ewrûpayê bi awayekî yekperçe û jiyana civakî ya Rusyayê bi awayekî mukemmel vedibêje³⁶.

Li Fransayê mînaka yekem a romana dîrokî *Pîştixûzê Notre Damê* (1831) ya Victor Hugo ye. Serpêhatiya romanê di sala 1482an de li Parîsê dest pê dike. Bi katedrala ku ruhê Serdema Navîn temsîl dike û desthilatdariya dînî bi berfirehî vedibêje û bi hendazetî (meticulously, titizlikle) sadiqî dîrokê maye. Romana *Yên Hejar* (1864) serdemek nêztir dihewîne û heta rojên komunê didome. Li Fransayê nivîskarekî navdar yê din Flaubert e ku romana xwe *Salamambo* (1864) li ser serdemeke dûr li ser Qartacayîyan nivîsandiye. Flaubert li ser kevneşop, orf û adetên wê demê agahiyên berfireh dide. Honore de Balzac (1799-1850) ji 1300 heta 1845an bi piranî li ser hemû karakterên civaka fransî yê serdemên Napoleon, Louisê XVIII., Charlesê X. û Louise Philippe nivîsandiye. Alexander Dumas (1802-1870) ji hemû van romanûsên romanên dîrokî cudatir e. Dumas di vê dewra xwe ya ku dinya serobino dibe de, bi serpêhatiyên xwe yê ku ji rastiya dîrokî dûr, bê mentiq, ji kurahiya derûniya mirov dûr in; bûye destpêka wêjeya dûrketina ji rastiye³⁷.

Dema em di wêjeya emerîkî de li roman dîrokî dinêrin, di destpêkê de em *Taliya Mohîkaniyan* (1826) ya Fenimore Cooper (1789-1851) dibînin. Mixabin ev roman tu nîşaneyên nêrînek rexneyî û mixalîf tê de nînin. Bi destê mirovê spî kedîkirina xwezaya hov a Emerîkayê tê vegotin û desthilatdariya mirovên spî yê li ser vê axê tèn meşrûkirin³⁸.

2. Romana dîrokî ya tirkî

³⁵ H.b., r. 93.

³⁶ H.b., r. 94.

³⁷ H.b., r. 94-95.

³⁸ H.b., r. 96.

Di tirkî de romana dîrokî di nivê sedsala 19mîn de bi Ahmet Mîthat Efendî destpêdike. Jiyana civaka Împeratoriya Osmanî a di salên pêşî ya di pêvajoya Rojavayîbûnê de, di nav peywenda medeniyata Rojava û Rojhilat de rê li ber roman dîrokî vedike. Ahmed Mîthat Efendî di nav vê peywendê de jiyana civakê bi çîrok û romanên xwe vedibêje. Ji bo Mîthat Efendî roman, bi rêya bûyerên dîrokî amûra vegotin û ragihandina binyada civakî, çandî û aborî ya civakê, û pirsgirêkên bingehîn ên di vî warî de ye. Ya din, amûra hişyarkirina civakê ye jî. Dewra nû ku bi Rojava re di nav têkiliyek nêz de ye, bi qismî, bi rêya romanê ji girseyên gel re hatiye îzehkirin û agahiyên nû hatiye neqlkirin. Di vî warî de deqa yekem çîroka dirêj a bi navê *Yeniçeriler* (1875) a Mîthat Efendî ye ku deqa yekem a honakî ku mijara xwe ji bûyerên dîrokî digre.³⁹ Li gor Kemal Erol ev di wêjeya tirkî de yekem romana dîrokî ye. Roman, binyada civakî, jîyan, saziya malbatî, orf û edetên civakî ya di serdema Selîmê III. de ji xwendevanên re vedibêje.

Piştî demeke kurt Namik Kemal romana xwe ya bi navê *Cezmî* (1880) diweşîne. Ev roman bi “berzkirina nîrxên tirkan” û mijara xwe ya dîrokî di wêjeya tirkî de cihekî wê yî girîng heye. Tevî “berzkirina nîrxên tirkan”, bi armanca pêşxistina yekîtî û bihevrebûnê, erka “hînkeriyê” ya romana dîrokî derdixe pêş. Serpêhatiya romanê di sedsala 16an de derbas dibe, lê nivîskarê wê ku bi siyaseta dewra xwe re gelekî eleqedar e, wek aktorekî sazkirina netewekê her tim karakterên tirk û misilman derxistiye pêş, yên ji bilî wan jî wek neyarên hundirîn û derveyî hatiye teswîr kirin. Kurd bin, ereb bin, rûm an ermen bin her kî qala azadî/netew/miletbûnê bike ew neyarek e ku divê ji holê bên tunekirin⁴⁰. Li gor Fatih Altuğ⁴¹ *Cezmî* projeyek siyasî-wêjeyî ye ku ji bo astengkirina hilweşandina binyada civakî ya di nav qeyranekê de ye, palpiştên pêwîst pêşkeş dike. Jixwe di dîroka tirkayetiye de Namik Kemal yek ji pêşengên netewperweriya tirkan tê naskirin. Tevî vê romana xwe Kemal, ji bo pêwendîya nêz a di navbera netew û romanê de jî mînakê berbiçav e. Ji xwe li gor Kemal, roman amûra neqilkirina fikr û ramanên nû, mirov û têgihîştina nû ye. Lehengên romana wî, fikrên wî yên di warê siyasat, civak û çandê de radigihînin û xwendevanên xwe fêrî têgehên wek welat, netew, azadî, edalet û wekhevî dike. Roman bi lehengên

³⁹ Kemal Erol, “Tarih ve Edebiyat İlişkisi ve Tarihi Romanların Tarih Öğretimine Katkısı”, <http://jllsite.org/sayilar/1%282%29/erol.pdf>, 05 Pûşber 2013.

⁴⁰ Türkes, h.b., r. 119.

⁴¹ Fatih Altuğ, “İstinat Duvarı Olarak Cezmi: ‘Tarihe Müstenit Hikaye.’” Di nav, Zeynep Uysal (ed.) *Edebiyatın Omzundaki Melek*, de, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, r. 149.

welatperwer ên misyoner ku xwedî hişmendiyek dîrokî û netewî ne hatiye hûnandin. Ji xwe armanca nivîsandina romanê jî ev e.⁴²

Piştî sala 1908, îlankirina Meşrûtiyetê re berhemên ku netewperweriya tirkî ji xwe re dikin mijar zêde dibin. *Gönül Hanim* (Gonul Xanim) (1920) a Hikmet Müftüoğlu yek ji van berheman e ku tê de gelek bûyerên dîrokî jî tê vegotin. Tevî jêrenotên derheqê dîrok û zimanê Asyaya Navîn de, mebesta nivîskar ew e ku bi ciwanên tirkan re alîkariya danasîna rabirdûya muhteşem û berzbûna hişmendiyê netewî bike⁴³.

Di salên ewil ên Komara Tirkîyê de romanûsên wek Halîde Edîp, Yakup Kadrî, Peyamî Safa, Reşat Nurî Güntekîn dewra Milli Mücadele (Têkoşîna Millî) di romanên xwe de dikin mijar. Digel ku qala qehremaniyên di Şerê Cîhanê û Têkoşîna Milî dikin, piranî li ser nêrînên rewşenbîran ên di derheqê civak û komarê de disekin. Bi taybetî piştî salên 1950yan, I. Şerê Cîhanê careke din bala romanûsan dikşîne. Ahmet Hamdî Tanpınar *Sahnenin Dışındakiler* (Yên Derveyî Dikê) (1950), Oğuz Atay *Vatan Borcu* (Deynê Welêt) (1959), Kemal Tahir *Esîr Şehrin İnsanları* (Mirovên Bajarê Dîl) (1956) û *Yorgun Savaşçı* (Şervanê Westiyayî) (1965), Tarik Buğra *Küçük Ağa* (Axayê Biçûk) (1963), Hasan İzzettin Dinamo *Kutsal İsyân* (Serhildana Pîroz) (1966-1968), *Kutsal Barış* (Aştiya Pîroz) (1972-1976), İlhan Selçuk *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı* (Romana Sedvan Selahedîn) (1975), Buket Uzuner *Gelibolu* (2001) çend mînak ji wan in. Bi gelemperî, analîzên di van romanên de piranî li dora îdeolojiya komarê û –yên vê îdeolojiyê rexne dikin jî- dîroka fermî şikil digre û ji rabirdûyê bêtir pirsgerêkên dema nivîsandina wan derdikevin pêş. Lewma divê xwendina wan ne li ser rabirdûyê be lê ji îro –dewra nivîsandina wan- ber bi rabirdûyê ve divê bînin xwendin⁴⁴.

Di destpêka Komara Tirkîyê de erka romanên dîrokî ew bû ku ji bo meşrûkirina kevneşopiyê netewî agahiyên dîrokî yê kevînxî rojevê û şîra “Tirkek hêjayî dinyê ye” têxin tevgerê. Reşat Ekrem Koçu yek ji nivîskarên vê dewrê yê navdar e. Wek gelek romanûsên dîrokî wî jî roman bi xwe amura hezkirindayin û fêrkirina dîrokê didît. Ji ber ku dîroknasiya wî jî romanûsiya wî pêşdetir bû, wî di romanên xwe de gelek belge û agahiyên dîrokî bikaranîye⁴⁵. Abdullah Ziya Kozanoğlu, Nizamettin

⁴² Erol, <http://jilesite.org/sayilar/1%282%29/erol.pdf>

⁴³ Türkes, h.b., r. 120.

⁴⁴ H.b., r. 123.

⁴⁵ A. Şengül, J. Gülgen, *Reşad Ekrem Koçu'nun Tarihi Romancılığı*,

(<http://www.aku.edu.tr/AKU/DosyaYonetimi/SOSYALBILENS/dergi/VIII2/asengul.pdf>), Pûşber, 2012.

Tepedelenlioğlu, Turhan Tan, Necip Fazıl, Ziya Şakir Soku, Zuhuri Danışman, Saadettin Çulcu hin ji romanûsên din in ku serpêhatiyên dîrokî nivîsandine. Digel ku di nêrînên wan ên derheqê kemalîzm û netewperweriya tirkî de cudatî hebûn jî, di hemûyan de vegotina dîrokî ya komarê serdest e. Wek hevtayê dîroknûsiya dewra xwe di romanên dîrokî de jî giranî li ser dîroka tirkan bû. Di serpêhatiyên dewra Osmaniyan de jî peyvên wek tirk û tirkîye dihate bikaranîn. Lehengên erênî hemû tirk in. Wek sedema hilweşandina Osmaniyan xwîna biyaniyan ku tevlî malbata padîşahan bûye dihate destnîşandan⁴⁶.

Di dîroknûsî û romanûsiya dîrokî ya di destpêka komarê de çînî wek “neyarê ebedî” xuya dikin. Ji aliyekî ve wek neteweyek nûava lêgerînek derî osmanî û îslamî jî heye, ji ber vê car bi car xwe nêzî moxolîyan û Cengîz Xan dikin lê di heman demê de ji ber îddiaya ku tirk perçeyek ji Rojava û nijada spî ne, pêwîst bû wan redd jî bikin. Piştî 1940an, taybetî bi destpêkirina dewra pir-partîtiyê senteza tirk-îslamê di berhemên Necîp Fazıl Kısakürek, Tarık Buğra û hin kovaran de berceste dibe. Di romana Buğra ya bi navê *Osmanlık* (1983) de îddiaya ku dewleta osmanî, împeretoriya herî temen dirêj, bihêz û medenî, ji eşîrekê derketiye, serdest e⁴⁷.

Di salên ewil ên komarê de mirov nikare qala dîroknûsiyek marksîst an çepgir bike. Yê marksîst ne dikarin xwe bi dîroka tirk, ne osmanî ne jî îslamî ve bigrin, lewma romanên ku îdeolojiya çep tê de rû didin kêma in. *Çıkrıklar Durunca* (Dema Gacik Sekinîn) (1931) ya Sadi Ertem di vî warî de ya yekem e. Mijara wî li gor nêrînên wî yê siyasî ye. Di dema osmaniyan de dezgehên destan ên tevnê bi saya tevkarên biyanî li hemberî sîstema hilberîna Rojavayî nikare li ber xwe bide û îflas dikin. Romanek din a ku bi nêrîna çepgiriye hatiye nivîsandin *Ekilmemiş Topraklar* (Erdên Neçandî) (1945) a Orhan Hançerlioğlu ye. Serpêhatî di 1876an de dest pê dike, di 1945an roja ku bombeya atomê bi ser Hîroşîmayê ve tê avêtin, bi dawî dibe. Nivîskar bi nêrînek rewşenbîrî wateyek pêşketinxwaziye dide dîrokê û xwendevan li çendîn dewrên dîroka dinyayê digerîne. Bi vê rêbazê, di nav herikandina demê de ku mirovatî ewqas bi pêş dikeve, nivîskar rewşa Anatolyayê ku qet qedera wê naguhere, paşdemayina wê, êş û azarên gundiyan ku di navbera dewlet û axayan de mane, dest nîşan dike.⁴⁸

⁴⁶ Türkes, h.b., r. 124.

⁴⁷ H.b., r. 127-128.

⁴⁸ H.b., r. 129

Di cenaha çepgirana de romanûsê dîrokî yê herî navdar û xwedî bandor Kemal Tahîr e. Li gor Erol⁴⁹ Tahîr hewl daye “tîpolojîyek tirk” ku li hemû aliyê dinyayê xwedî qabiliyeta temsilkirinê be, saz bike. Romanûsiya wî dikare li ser sê hîman bê nîrxandin: Yek, deqên ku bana wan li ser gundîtiyê hatine avakirin, wek *Sağır Dere* (Çemê Ker), *Yediçinar Yaylası* (Zozanê Yediçinarê), *Köyün Kamburu* (Pişxûzê Gund). Di van romanana de di dewrên jevketina dewleta Osmanîyan de Çorum û pêwendiyên civakî yên li derdora wê li ser hîmê rabirdûyê, wek berdewamiya pergala aborî û siyasî ya osmanîyan vedibêje. Du, deqên ku tê de jiyana rojane ya mirovên bajarî tîndîrîstkirin, wek *Esir Şehrin İnsanları* (Mirovên Bajarê Dîl), *Hür Şehrin İnsanları* (Mirovên Bajarê Azad), *Bir Mülkiyet Kalesi* (Qelehek Milkiyetê). Sê, deqên ku tê de dewrek dîrokî tê hildibijêre û bi berfirehî lê hûr dibe, wek *Kurt Kanunu* (Qanûna Guran), *Yorgun Savaşçı* (Şervanê Westiyayî), *Devlet Ana* (Dayika Dewletê).

Tahîr di van romanên xwe de qasî romanûsiya wî şert û mercên sosyolojîk yên Tirkîyê yên serdemê jî pir berbiçav in. Armanca wî, wek romanûsekî, derveyî nêrîn û rêbazên rojavayî, bi temamî li gor nêrînek rojhilatî û pratîka tirkîyeyî teswîrkirina resmekî ‘insanê tirkîyeyî’ ye.⁵⁰

Romana wî *Devlet Ana* (1967) li ser nêrînên ku ji tespîten “Terza Hilberîna Asyayî” (Asya Tipi Üretim Tarzı-ATÜT) niziliye hatiye nivîsandin. Ev romana ku ya herî zêde tê naskirin û giranbariyek daye romana dîrokî, eleqeyek mezin dîtiye û ji berhemek wêjeyî bêtir wek berhemek dîrokî hatiye xwendin û bi ser de rê li ber nîqaşek li ser pergala aborî ya osmanî –ATÜT- vekirîye. Roman, li gor tîzên xwe yên dîrokî serpêhatiya ku şaxa kayî ya oxuzan çawa ji eşîrekê împeratoriyeke ava kirine, vedibêje⁵¹. Tevî vê, Ewrûpa wek neyar an “yê din” tê nîşandan û dijîyatîyek tûj serdest e. Ya balkêş ev e ku hemû neyiniyên –ku ew îddia dike- Ewrûpayê wek encama feodalîzmê, erênîyên tirkîyan jî wek encama ATÜTê şîrove dike⁵². Tahîr li pey gewherekî tayinker e ku bikaribe karakterê tirkîyan û “yên din”ên wan bi hemû aliyên wan bikaribe rave bike.

Halîkarnas Balıkcısı (1890-1973) jî dîtinên xwe yên di derheqê dîrok û civakê de di nav qalibê romanê de gihandîye xwendevanan. *Uluç Reis* (1962) û *Turgut Reis* (1966) divê wek alegoriyên tesewîra nasnameya tirk a Anatolyayiyên Şîn (Mavi

⁴⁹ Erol, <http://jllsite.org/sayilar/1%282%29/erol.pdf>

⁵⁰ Erol, <http://jllsite.org/sayilar/1%282%29/erol.pdf>

⁵¹ H.b., r. 129-130.

⁵² Murat Belge, *Genesis, “Büyük Ulusal Anlatı” ve Türklerin Kökeni*. İletişim Yayınları, Stenbol, 2008, r. 25.

Anadolucular) bèn xwendin. Di van berheman de kirpandina li ser gelperwerî û rewşenbîriyê derdikeve pêş û şarîstaniya îoniyan jî tê hêmbêz kirin lê wê ji nişka ve bi tirkan ve girê dide an wê dike malê tirkan. Kabağaçlı ev herdû romanên di bin siya teza xwe ya dîrokî nivîsandiye. Li gor teza wî di navbera Îonya û Yewnanistana îro de cudatîyên çandî û rewşenbîrî hene. Felsefeya maddî malê Îonyayê ye lê ev felsefeya demokratîk li Yewnanistanê ji aliyê Sokrates û Platon bûye felsefeyek îdealîst û totalîter. Koka (genesîs) tirkan bi xwe digihêje şarîstaniyên anatolî yên kevn. Tevî Yewnanistanê hemû ewrûpî û gelek caran hemû gelên ji bilî tirkan bi awayekî negatîf tîr teswîr kirin. Bi gotineke din ev teza wî dikare wek hewldaneke ku dixwaze teoriya kemalîst a Roj-Ziman (Güneş Dil) û Teza Dîrokî ya Tirkan (Türk Tarih Tezî) li ser hîmekî saxlemtir bide rûniştandin⁵³. Bi qewlê Belge, wek nivîskarekî deryahez, Kabağaçlı di romanên xwe de rabirdûyeke ku tirk di deryavaniyê de gelekî biserketî bûn, ava dikir û ev wek genesîsa tirkan qebûl dikir. Wî li gor xwe pirsra “kîjan kok” (genesî) dibersivand.

Nîhal Atsız (1905-1975) ku wek îdeologê tirkperwerî, tûranperwerî û netewperweriyê tê naskirin di wêje û hûnerê de dîtin û ramanên xwe bi rêya romanê vegotîye. Ji şeş romanên wî çar heb wek rêzekitêb hatine nivîsandin: *Bozkurtların Ölümü* (Mirina Gurên Boz), *Bozkurtlar Diriliyor* (Gurên Boz Vedijin), *Delî Kurt* (Gurê Dîn) û *Ruh Adamı* (Mirovê Ruhî). Di van romanên de temayên wek îdeala turanperweriyê, berzbûna nijada tirkan, pîrozkirina qehremanan, mirina ji bo netewa xwe, şervantî û evînên li gor orf û edetan hatiye vegotin.⁵⁴

Geliboluya (2001) Buket Uzunerê halê nû ya Anatolyayiyên Şîn e. Uzuner di romana xwe de dema nasnameyek “tirkîyeyî” texeyul dike, taybetiyên rojhilatî, yên herêma Behra Spî, balkanî, qafqasî lê herî zêde yên herêma Behra Spî dikirpîne (emphasize, vurgulamak) . Di nav vê nasnameyê de meziyetên rojhilatî, çeşîtdariya li tirkîyê, baweriyên kevnare yên tirkan û şamanîzm cih digre lê Îslamiyet ku di dîroka Anatolyayê û tirkan de rabirdûyek wê ya bi sedan salan heye, tê de cih nagre. Ne ku ji bîr dike lê vê bi qesdî dike. Mebesta wê ew e ku “vêga”ya xwe di dîrokê de piştrast bike⁵⁵.

Romanên li ser dewra Abdulhamîdê II., Meşrûtiyeta II. û Îttihad Terakkîyê her tim hatine nivîsandin. Mithat Cemal Kuntay di *Üç İstanbul* (Sê Stembol) (1938) ê de di

⁵³H.b., r.313-353.

⁵⁴ Erol, <http://jllsite.org/sayilar/1%282%29/erol.pdf>.

⁵⁵ Türkes, h.b., r. 131.

perspektîfa îdeolojîk a komarê de rexneyên tûj li Îttihad Terakkî dike. *Abdulhamid Düşerken* (Dema Ketina Abdulhamîd) (1947) a Nahîd Sırrı Öriik di vî warî de yek ji romanên herî serkeftî ye. Dewra Abdulhamîd bi awayekî bêalî nivîsandiye û giranî daye ser derûnî, nîqaşên hundirîn û aqil şixulandina karakterên xwe⁵⁶. Bi qewlê Hilmî Yavuz⁵⁷, Öriik di romana xwe de dîrokê tenê wek dekor bikarneaniye lê ji bo bi rêya kolandina dîroka meseleyekê, meseleyê rave bike, bikaraniye. Veguherandinên civakî di nav peywenda dîroka şexsiyetan de rave dike ku ev roman serketî tê qebûl kirin. Nihat Sırrı Öriik tevî Abdulhak Şînasî û Ahmet Hamdî Tanpınar ne xeyalperestên rabirdûyê ne, lê bi kemalîzmê re jî lihev nekirine. *İsyân Günlerinde Aşk* (Evîna Di Rojên Serhildanê De) (2001) a Ahmet Altan bi rexneya Îttihad û Terakkî re dest pê dike û bi hesap pirsîna ji kemalîzmê dom dike. Ji ber ku mijara romanê bûyera 31ê Adarê (31 Mart Vakası) û Abdulhamîd e ku herdu jî di nav civakê de pîrr bihtilaf in, û bi vî halên xwe derbasî dewra komarê bûne, ji berhemek wêjeyî bêtir wek berhemek dîrokî hate xwendin û hate nîqaş kirin. Di *İsyân Günlerinde Aşk* de ku lehengên *Kılıç Yarası* (Birîna Şûr) (1999) jî tê de xuya dikin, bêyî belgeyên dîrokî, cih dide şexsiyetên dîrokî û derdikeve derveyî qalibê romanê. Her çiqas nivîskar dibêje ku ew dixwaze ser heqîqetên dîrokî kişif bike jî, qedroya nivîskar û meseleyên ku li ser disekine, nîqaşên aîdî îro ne. Hemû lehengên ji arîstokrasî û elîtên wê dewrê ne, mekanên wî jî qesr û koşk in. Bi vî awayî mirovên ji rêzê bê dîrok û mêkan hiştiye⁵⁸.

Taybetiyek romanûsên tirk ew e ku bi gelemperî ji “mijarên bi pîrsgirêk” yên wek Serbest Fırka (Partiya Serbest), Dadgehên Îstiqlalê, Varlık Vergisi (Baca Dewlemendiyê), Bûyerên 6-7 Îlonê, qirkirina Ermenan, serhildanên Kurdan dût sekinîne. Berhema ku Partiya Serbest herî baş vegotiyê *Kavak Yelleri* (Bayê Spîndaran) (1950) ya Reşat Nuri Güntekin e. Nivîskar ê ku ji bo çapkirina berhema xwe li bendî desthilatdariya Partiya Demokrat sekinîbû, ji xeta modernîst a di romana xwe ya *Yeşil Gece* (Şevkesk) de derketiye û lehengê wî yê muftî ne temsîlkarê paşverûtîyê ye lê yê xwe ku serê xwe tewandiye temsîl dike. Kemal Tahîr *Kurt Kanunu* (Qanûna Guran) ku mijara wê suîqesta İzmirê, dadgehên îstiqlalê û qedera trajîk a Kara Kemal e, di sala 1969an de daye çap kirin. Serhildana Agiriyê cara yekem di *Sevgim ve Izdırabım* (Hezkirin û Êşa Min) (1934) a Mükerrrem Kamil Su de hatiye binav kirin. Ev romana evînî di salên ku ji bo rewşenbîrên tirkên ên di bin kirasê Rojavayî de halê

⁵⁶ H.b., r. 134.

⁵⁷ Hilmî Yavuz, *Yazın Üzerine*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987, r. 53-54.

⁵⁸ Türkes, r. 135.

“medenîbûn”ê bûbû fetîşîzmekê, bûbû amûreka tesewura elitên tirkî a derheqê kurdan de. Kemal Bilbaşar di *Cemo û Memo* (1966-68) de, Kemal Tahir di *Kurt Kanunu* (1969) de, Demirtaş Ceyhan di *Asya* (1970) de cih dane serhildanên Şêx Seîd û Agiriyê. Kemal Tahir ê ku dibêje wî belgeyên dîrokî bikaranîne, îddia dike ku di serhildana Şêx Seîd de destê îngilîzan heye. Ji xwe ev nêrîn him di romanên romanûsên rastgir him di yên çepgirên milî yên wek Atilla İlhan, Hasan İzzettin Dinamo de serdest e. Rola neyarê derve ku dixwaze tirkî bipeçikînin di romanên macerayî de, ya çîniyan bû, di dema têkoşîna milî de ev rol a rûm û ereban bû, di dawiya dewra osmaniyan de ya ermenan bû, îcar ev rol dibe ya kurdan û bi vî awayî neyarên hundirîn û derve yên tirkî di her serdemê de ji nû ve tîr hilberandin⁵⁹.

Piştî salên 1960î romanên dîrokî cihê xwe ji romanên civakî re dihêle û heta 1985an ku romana Orhan Pamuk a bi navê *Beyaz Kale* (Keleha Spî) derdikeve, di warê romana dîrokî de bêdengiyek dest pê dike. Ji vê salê û vir ve pêwendiya wêje û dîrokê bi *Aşelaya Zuhâl Kuyaş*, *Boğazkesen* û *Resimli Dünyaya* (Dinyaya Biresim) Nedim Gürsel, *Yukarışehir* a (Bajarê Jorîn) Şemseddin Ünlü, *Hoca Efendinin Sandukası* (Sindoqa Mela) ya Emre Kongar, *Kara Kitap* (Kitêba Reş) û *Benim Adım Kırmızı* (Navê Min Sor e) ya Orhan Pamuk, *Puslu Kıtalar Atlası* (Nexşeya Kîşwera Bimij) û *Kitab-ul Hiyel* a İhsan Oktay Anar, *IV. Murat* û *Mirgün Bahçeleri* (Bexçeyên Mîrgun) ya Adnan Özyalçınar, *Engereğin Gözündeki Kamaşma* (Qemişîna Di Çavê Margîsk De) ya Zülfü Livaneli, *Dağın Öteki Yüzü* (Rûyê Din ê Çiya) ya Erendiz Atasü, *Pinhan* û *Şehrin Aynaları* (Mirêkên Bajêr), *Patasanaya* Ahmet Ümit, *İsmaila Reha Çamuroğlu* dom kir.

Di destpêka sedsala 21an de her cûre bûyerên dîrokî û şexsiyetên dîrokî dibe mijarên romanên dîrokî. Bi her awayî çeşitdarî zêde dibe. Di *Kîrazeya* Kamuran Solmaz, *Pargalı İbrahim Paşaya* Cahit Ülkü, *Nurbanuya* Teoman Ergül de entrîqayên qesra osmaniyan cih digirtin û xitabî hestên macerayê dikirin. *Mahrema* Elif Şafak û *Son Yeniçeri* (Yeniçeriyê Dawîn) û *İkiilebira* (Duûyek) Reha Çamuroğlu bi ciddiyeta dîroknasiyê hatine nivîsandin. *Mor Tecavüza* Handan Öztürk, *Mengene Göçmenleri* (Koçberên Mengenek) ya Nermin Bezmen ji wan romanên ku bala xwe dane ser jiyana ji rêzê. Bi qewlê Türkes (r. 145) eleqeya wêjevanan ya di derbarê dîrokê de di serî de hêviyek dabû ku çeşitdarî wê herku biçê zêde bibe û bûyer û mirovên jibîrkirî wê ji bin toza dîrokê derkevin, vegotina jiyana mirovên ji rêzê wê têkeve dewsa bûyerên mezin ên siyasî û bi vî awayî wê tevkariya demokratîzebûna dîroknasiyê bikin. Lê

⁵⁹ H.b., r. 136-140.

romanûs bêtir wek modayek populer bi romanên dîrokî re eleqedar bûn û ew vegotinên mezin ên di paş metnan de ev hêvî vala derxistin. Di vegotina dîrokê de tu guherandin pêk neanîn.

3. Romana dîrokî ya farisî

Romana dîrokî ya farisî di çaryeka yekem a sedsala 20an de dest pê dike. Hasan-i Mîr Âbidînî⁶⁰ serencama romana dîrokî ya farisî li ser sê serdeman dabeş dike: ji Meşrûtiyetê heta sala 1941an, ji 1941an heta 1953an û ji 1961 heta 1978.

Di serdema yekem de, di navbera romana dîrokî û fikrên netewî û pirsgerêkên wê dewrê de pêwendiyek nêz heye. Li Ewropayê lêkolînên dîrokî yên li ser Îranê tevkarîya hişyarbûna hişmendîya netewî kiribû. Wek encama van xebatan û refleksen netewî rewşenbîrên Îranê êdî bêtir li ser dîroka xwe ya beriya Îslamê disekinîn. Ji ber nerazîbûnên li hemberî xanedana Qaçariyan, wan dewra beriya Îslamê wek serdemek zêrîn û pak ku divê ji bo “îro”ya wan bibe mînak derdixistin pêş. Lewma romanên dîrokî yên ewil li ser vê serdemê bûn. Nivîskarên van romanên hêviya Îraneke azad, serbixwe û xwedîhêz didan xwendevanên xwe⁶¹. Ji aliyê din gelê Îranê di salên 1905-1921an de piştî hewldanên damezirandina sîstema meşrûtiyetê bi Şerê Cîhanê yê Yekem re rû bi rû mabûn. Di vî şerî de xela, nexweşî, xizantî û dejenerebûna siyasî zêde bûbû û qeyrana civakî û aborî kurtir bûbû. Piştî 1906an hêviyên meşrûtiyetê ji aliyê siyasî ve rê li ber reşbîniyek mezin vekiribû⁶².

Bi hêvîşikestina re êdî hemû awayên rêxistinî tîr red kirin. Li gor netewperwerên modernîst, modernbûn bi netew-dewletê dikaribû biserkeve. Rizgarbûna Îranê girêdayî damezirandina dewletek bi hêz bû ku bikaribe têkeve dewsa sîstema kevn a burokratîk û hebûna neteweke yegirtî ku li rabirdûya xwe xwedî derkeve. Têgîhên netew û yekbûna netewî ew in ku hişê rewşenbîrên Îranê herî zêde meşxul dikirin. Di vê serdema qeyranê de romana dîrokî dibe cûreya herî berbiçav a wêjeyî û dibe amûra vegotina mezinkirina hunermendî ya mirovdewletên “xelasker” ên Îranê. Bi kurtasî

⁶⁰ Hasan-i Mîr Âbidînî, *Îran Öykü ve Romanının Yüz Yılı*, C. I., wer. Derya Örs. Nüsha Yayınları, Ankara, 2002.

⁶¹ Mehmet Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, r. 137-138.

⁶² Âbidînî, h.b., r. 13.

lêgerîna “nasname û ewlehiyê” sedema peydabûna romanên dîrokî ya di vê dewrê de ye⁶³.

Heta destpêka sedsala bîstemîn nasnameyên netewî û dînî yek bûn. Lê di romana dîrokî de dijayetiya qewm û dînên samî xuya dibe û welatperweriyek tûj û nijadperest derdikeve pêş. Romanûsên romanên dîrokî, di hilweşandina Îrana antîk de rola ereban ewqas mezin dikin ku hokarên hundirîn qet nabînin û li ser nafikirin⁶⁴. Ji rastiyên dewra xwe dûr dikevin û xwe dispêrên rojên berê û dilê xwe xweş dikin.

Neqilkirina dîrokê an fêrkirina dîrokî dibe armanca herî girîng û estetîka wêjeyî di nav belgeyên dîrokî de winda dibe. Nivîskar xwe ji wêjevanekî bêtir wek dîroknûsekî dibîne û dixwaze kitêba wî jî wek kitêbek dîrokî bê xwendin. Nivîskarê *Şems û Tuğrayê* Muhammed Bâqir Mîrzayê Xusrevî ku di sala 1910an de hatiye çap kirin û li gor Kanar⁶⁵ romana dîrokî ya yekem e, xwe ne wek romanûs lê wek dîroknasekî dide nasandin⁶⁶. Di romanê de pergala civakî bi berfirehî tê teswîr kirin. Desthilatdar, mîr, mirovên qesrê, eşraf, bajarî, gundî, eşqiya û yên bê çîn tê de cihên xwe digrin. Nivîskar ji aliyekî ve bi dewrên berê serbilind dibe, lê rexneyên tûj jî li wan dewran digre. Yek ji romanên dîrokî yên ewil *Işq û Saltanat an Futûhat-i Kuruş-i Kebîr* e ku nivîskarê wê Şêx Musa ye. Di sala 1919an de hatiye çap kirin. Nivîskar qala dewra Kuruş-i Kebîr ê ku destpêka xanedana Haxamenîşî ye, dike. Ji zaroktiya wî heta ku qraliyeta Persî ava dike, vedibêje. Di beşên dîrokî de ji Heredot û Avestayê sûd girtiye û agahiyên mîtolojîk, arkeolojîk û dîrokî dide. Romanek din a vê dewrê, *Dastan-i Bastan an Serguzeşt-i Kuruş* ya Mîrza Hesên Xan Bedî ye ku di sala 1921ê de hatiye çap kirin. Ew jî li ser Kuruş-i Kebîr e. *Damgusteran ya Întiqamxahan-i Mezdek* a Abdul-Huseyn San'tîzade-i Kîrmanî yek ji romanên dîrokî yên ewil in ku di sala 1920î de çapkirin. Bûyerên selteneta Yezdigerdê III., dagirkirina Îranê ji aliyê ereban ve, şerên Qadisiye, Medayîn û Nihavendê û kuştina Yezdigerdê III. tê vegotin⁶⁷.

Di serdema duyem de (1941-1953) êdî romanûs xwe wek dîroknas nabîne, lê armanca wan a yekem kêfxweşkirin û bi bûyerên nedîtî meşxulkirina xwendevanan e. Di vê serdemê de nivîskar, lehengên serketî, dinyaya jinên bedew û evîndar ji xwe re dike mijar û xwendevanên xwe ji dinya rasteqîn a yeknesak, tijî derd û kul dibe dinyayeke kêfxweşiyê. Elbet di navbera hişmendiya civakî û van romanên de

⁶³ H.b., r. 14.

⁶⁴ H.b., r. 15.

⁶⁵ Kanar, h.b., r. 138.

⁶⁶ Âbidînî, r. 17.

⁶⁷ Kanar, h.b., r. 140-142.

pêwendiyek heye. Nivîskar di vê serdemê de, ji bo hukumdariya desthilatdaran bidome piştgiriya raya giştî daxwaz dike. Huseyn-î Mesrûr di *Deh Nefer-i Kızılbaş* de, ku romana dîrokî ya herî serkeftî ya vê demê ye, daxwazên desthilatdarên vê serdemê bi hostayî vedibêje. Mirov dikare bêje ku ev romanek siyasî ye ku bi rêya hişyarkirina serdest û bindestan, li ser hîmê parastina statukoyê ava bûye. Mînakek din romana *Râbî'a* ya Huseynkulî Muste'an e ku li ser jiyana mîrekî ku du kurê xwe daye kuştin. Dijberiyên evîni û tevî wan dîroka dewrê, zeafên xelîfeyan, lêkdanên dewletên herêmî û hemû entrîqa ji bo dersgirtina encamek exlaqî ne. Ya rast, nivîskar çavên xwe ji nakokî û lêkdanên civakî re girtiye û bi dersên exlaqî xwendevanên xwe mijûl dike. Dika (sehneya) romana Îbrahîm-î Muderrîs *Dilşad Xatûn* qesra Ebû Seîdê hikumdarê Mogolan ê dawîn e. Nivîskar bi armanca dûrketina ji heqîqetên dewra xwe dinyayek xeyalî ava dike û romantîzma takekesî xurtir dike. Ji jiyana civakî ya wê dewrê jî dûr disekine, wê qet teswîr nake⁶⁸.

Di salên piştî Îhtilala Mordadê (10 Tebax 1953) li Îranê jiyana ewqas yeknesak û acizker e ku romanên evîni û macerayan zêde dibin. Xwendevan xwe li berhemên ciddî nagirin; bi berhemên sivik ku pê wexta xwe derbas dikin dilê xwe xweş dikin. Lê piştî 1961ê romana dîrokî careke din peyda dibe. Romanûs, bi dîrokê re wek serpêhatiya derd û kulên gel eleqedar dibin. Roman careke din dibe amûra lêpîrsîn û lêgerînên civakî, û lêkolandina dîroka hemdem jî. Wek nîfşên piştî Îhtilala Mordadê dikevin pê sedemên cihgirtina sîstema heyî û daxwazên guherandina civakî tînen ziman. Romana dîrokî careke din dibe nîşaneyê hişyarbûnê û lêgerîna rêya kişîfîkirina nasnameya netewî û dîrokî. Ji dewra Meşrûtiyetê cudatir, êdî ne li ser dewrên dûr lê li ser rabirdûya nêz disekinin û li sedemên paşdemayînê digerin. Kesayetiya leheng wek tezahura dewrekê an şahidê dewrekê şikil digre. Dema nivîskar jiyana lehengê xwe vedibêje, rewşa civakî di hişê wî mirovî de çî bandor kiribe an ew çawa guherandibe, wê derdixîne holê. Romana farisî *Sevûşîn* a (1969) Sîmîn-î Dânişver mînakek berbiçav a vê serdemê ye. Dânişver, guherandinên salên Şerê Cîhanê yê II. de li herêma farisan de pêk hatiye bi teswîrek hundirîn û bi hosteyî vedibêje. Her karakterek romanê haletî ruhiyeta beşeke civakê temsîl dike, digel vê jî her yek takekesiyek wan heye û bi hêsanî ji hevdû tînen veqetandin. Fikra sereke ya romanê, vegotina di derheqê mirovê têkoşer de û nasandina wî ye. *Qissehâ-yî Kûçe-î Dilbexâh* (1969) ya Îslam-i Kâzîmiye romanek dîrokî ya serkeftî ya vê serdemê ye. Nivîskar bîranînên di derheqê salên Şerê Cîhanê yê II. û

⁶⁸ Âbidînî, r. 99-108.

ketina Rizâ Şâh, encamên xedar ên şer bi awayekî samîmî vedibêje. Kâzimiye, di çîroka “Gûlûmî” de, di nav *Qissehâ-yî Şehr-î Hoşbextî* de, li ser biserketina Rizâ Şâh, ketina wî, sirgunbûna wî û hatina kurî wî disekine.

BEŞA SÊYEM

I. ROMANÛS Û ROMANÊN DÎROKÎ YÊN KURMANCÎ

Serpêhatiya romanên dîrokî yên bi kurdî, wek bi giştî romana kurdî li nav kurdên Qafqasyayê dest pê dike. Eliyê Ebdilrehman romana xwe ya bi navê *Xatê Xanimê* ku wek yekem romana dîrokî ya kurdî tê zanîn di sala 1959an de û *Şer Li Çiya* di 1989an de li Yêrîwanê çap kiriye. Li Yekitiya Sowyetan piştî Şoreşa Cotmehê di sala 1917an de kurdên li wê derê ji ber siyaseta Sowyetan ya çandî, dikaribûn ji hin mafên ziman û çandî îstifade bikin⁶⁹. Lewma romana kurdî ya yekem û yekem a dîrokî jî ji Qafqasyayê derketiye. Ji van romanên ku di vê xebatê hatine nirxandin, *Dimdim* a (1966) Ereş Şemo jî berhemek di nav şert û mercên Yekitiya Sowyetan de hatiye nivîsandin.

Kurdên li Rojhelat, Başur û Bakurê Kurdistanê hê demek dirêj ji vî maffî an peywendek hilberîna romanê bêpar mane. Ji romanên dîrokî yên ku ji vê xebatê re bûne mijar, *Siya Evînê* ya Mehmed Uzun di sala 1989an de li Swêdê hatiye nivîsandin. Yê di navbera sala 1995 û 2010an de hatine nivîsandin li Stenbol an Diyarbekirê hatine weşandin. Digel ku ew hemû ji aliyê weşanxaneyên li Stenbol an Diyarbekirê hatine çap kirin, nivîskarên wan Mehmed Uzun, Jan Dost, Tosinê Reşîd û Yılmaz Çamlibel li diasporayê dijîn/dijyan. Ev rewşa nivîskaran me bi meseleyên derî-wêjeyî rûbirû dihêle. Dema mirov qala derçûna romanê ya li Rojava dike bi şert û mercên civakî, aborî û siyasî dest bi ravekirinê dike. Derçûna modernîzmê, kapîtalîzmê, şewaza

⁶⁹ Ahmadzade, h.b., r. 118.

hilberînê û di encama wan guherînan de veguherînên epîstemîk, derçûna takekes, awayên nû yên jiyane, bêkêrbûna şewazên wêjeyî yên pre-modern ji bo ravekirina peydabûna romanê hemanên bingehîn in. Bi gotineke din ew hemû dînamîkên hundirîn in û wek mekan jî welatên wêjeya wan mevzûbahîs in û welatê nivîskar bi xwe mekanên peydabûna romanê nin. Lê dema qala romanê ya li welatên Rojhilata Navîn tê kirin, beriya dînamîkên hundirîn yên derveyî an yên Rojavayî dibin mevzûbahîs. Roman wek şewazek vegotinê ya Rojavayî di encama hevbandoriya bi Rojava de derbasî Rojhilat dibe. Hevbandoriya siyasî, leşkerî, teknikî, zanistî, aborî û çandî ya di navbera Rojhilat û Rojava rê li ber guherînên wêjeyî û vê şewaza vegotinê ya nû, romanê, vedike. Mekan dîsa di nav sînorên welatên mevzûbahîs de ye. Cihê nivîsandin û çapkirina wan bi giştî welatê nivîskaran bi xwe ye.

Digel ku veguherînên civakî û aborî û hevbandoriya bi Rojava re li dewletên wek Tirkiye, Îran û piştî hilweşîna Împeratoriya Osmanî Iraq û Surî ji aliyê wêjeyî ve bandor li ser kurdan kiriye jî, ji bo rewşenbîrên kurd bi her awayî şert û mercên jiyane û nivîsandinê jî zehmettir kiriye. Ne tenê roman, peşana modern û pêşengê rojnameya kurdî ya yekem *Kurdistan* jî ne di nav sînorên Kurdistanê heta di nav sînorên Împeratoriya Osmanî de derneketiye. Bi awayekî giştî girîngiya rojname û kovaran ev e ku belavbûna wan agahî dide xwendevanên xwe ka li herêmên din ên “cumaeta muxayel” çî diqewime. Ya duyem, rojname û kovar amûrên standardbûna zimên in û erka “jinûde-pêşkeşkirin”a (re-presenting) netewê tînin cih. Lewma, destpêka rojnamevaniya kurdî, di heman demê de destpêka çêbûna hişmendiyek netewî û têkoşîna wan a ji bo mafên netewî jî nîşan dide⁷⁰. Lewma çawa ku li Îran û Tirkiyê zimanê rojname û kovaran hîmên peşxanûsî û romanûsiyê ava kiribe, di nav kurdan de jî di pêşketina zimanê peşxanûsî û romanûsiyê de kovar û rojname êwreke destpêkî ye.

Heta salên 1990î li Bakurê Kurdistanê di warê kurdiya nivîskî de bi her awayî bédengiyek kûr serdest e. Encax piştî van salan nivîskarên kurd ku li ser axa xwe dijîn dikarin binivîsîn û berhemên xwe bidin çap kirin. Lê heta vê demê dema em qala wêjeyê bikin divê teqez em behsa welatên derveyî Kurdistanê û rewşa siyasî bikin. Digel ku ji van salan vir ve gelek çîrok û romanên kurdî ku ji aliyê nivîskarên li Kurdistanê dijîn hatine weşandin, hemû nivîskarên ku wê bîr nirxandin ji ber sedemên siyasî li derveyî welat jiyane/dijîn.

⁷⁰ Haşim Ahmedzade, 2004, r. 182.

Rewşa siyasî ya Bakurê Kurdistanê û romanûsiyê dibe sedem ku mirov li ser pêwendiya romanên dîrokî û diasporayê bifikire. Gelo dibe ku jiyana li derve, ji welat dûr nivîskar bêtir ber bi dîrokê (û romanên dîrokî) ve dibe? Ango dibe ku ew ji derve bêtir di texeyulkirina dahatûyê de dîrokê wek hêmanek girîng dibînin û ji bo vê armancê jî romanên dîrokî wek amûrekê hilbijartine? Em dikarin bibêjin “belê”. Nivîskarên ku ji ber xebatên siyasî derketine li diasporayê jiyane, nivîs ji wan re bûye him wek amûrekê û him jî qadeke têkoşîna netewî an berdewamiya xebata siyasî. Lewma divê erkeke (işlev, function) wê hebûya. Romanên dîrokî yek ji wan amûrên xwedî erk hatiye dîtin. Gotina rewşenbîrê Kenyayî Ngugî Wa Thiong ku Gregory Jusdanis neqil dike dikare ji bo rewşenbîrê kurda jî bê dubare kirin:

Li Efrîqayê nivîskar û siyasetmedar heman kes in. Nivîskar her tim tevî têkoşînên siyasî dibe; ji bo wan çek, pênûs û kursî ji yek armancê re xizmetê dikin, ji azadiya welatê wan re xizmetê dikin⁷¹.

Bi qewlê Thiong, madem çek û pênûs ji yek armancê re xizmetê dikin, romana dîrokî ji vê armancê re amûrekê têra xwe guncav e. Derûniya nivîskar bi xwe jî lazim e li ber çavan bê girtin. Hestên mirovekî ku li diasporayê dijî carbicar ji yê li welat dijî cudatir e. Ew ji jiyana rojane ya welatê bindest û “rasti”yên wê dûr in. Ew bi xwe jî ji nav siyasetê hatine. Ew ji derve bêtir dikarin welat bêyî welatê serdest texeyul bikin û rabirdû û dahatûya wê bidin ber hevdû. Ya din ji ber ku ew nikaribûn li welatê bijîn ew bêtir bi heyecan in ku şert û mercên welat biguhere û bibe welatekê ku ew jî dikaribin tê de bijîn. Ji bo vê armancê wan romana dîrokî wek amûrekê perwerdekirina gel jî dîtin. Erê tê gotin kû romana dîrokî ne dîrok e jî, em ê bibînin ku nivîskar gelek caran nikare xwe bigre û peywirên romanûsiyê yê dîroknûsiyê tevlihev dike. Xwendevan jî dema radihêje romana dîrokî ew jî li bendî ye ku li ser dîroka serdemê an şexs tiştina fêr bibe, dersan jê derxe ku jê re bibe rêber. Li vir mirov dikare qala pêwendiyek beramber a di navbera nivîskar û xwendevan bike. Bi qewlê Bakhtin⁷² yên ku wê peyamê bistînin an tê xwestin ku bistînin bandor li ser şiklê formulasyona peyamê dikin. Her gotin li gor ku wê kesê hember ve çawa jê bandor bigre, tê hesab kirin û tê gotin.

⁷¹ Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Milli Edebiyatın İcadı*, wer. T. Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, r. 27.

⁷² Vgz. Jale Parla, h.b., r. 51.

Berhemên wêjeyî ji ber ku temasî aliyên me yên parçebûyî, xwedî endîşe dikin girîng in. Di afirandina her berhemê de endîşeyek heye⁷³. Ji bo romanên dîrokî yên bi kurdî romanûsên kurd wekî din bi çi endîşeyan tevgeriyane? Di dewra modern de ji çaxa ku dîrok wek hîmekî netew-dewletê hate qebûl kirin, li gor hin pîvanên etno-ewrûpî û kolonyalîst hin gel bê-dîrok hatin îlan kirin. Ev pîvan dem dem diguherî. Ji destpêka sedsala 16an, di dema kişfkirina Emerîkayê de, ji bo berterefkirina xwecihên kîşwera nû ev pîvan xwendin-nivîsandin bû. Di dema kolonyalîzma ewrûpiyan ya li Rojhilat ev pîvan ji aliyê Hegel ve wek “dewlet” hate îlan kirin⁷⁴. Ger di rabirdûya gelekî de dewlet nîn be ew bêdîrok e. Di pê re netew-dewletên ku di sedsala 20î de hatin avakirin (Tirkiye, Surî, Îran û Iraq) û serdestî li kurdan dikirin jî ev argument domandin. Kurd gelekî bêdîrok bû û mafên wan a dewlet avakirinê tûne bû. Ji ber ku ji aliyên serdestan ve dîrok wek mifta dahatuyê hatiye dîtin, îcar ew bi xwe bûye qada têkoşîn û xwe ispatkirinê.

Dîrok ji bo hemû netew-dewletan re bi taybetî li hemberî serdestan bûye qadek têkoşîn û amûrek desthilatdariyê. Yek ji kirinên netew-dewletan a herî girîng avakirina pergala perwerdeyê ye. Îspata hebûna netew û endamên wê û berdewamiya netewê armanca yekemîn an perwerdeyê ye. Lewma dersên dîrokê di perwerdeyiyê de di rêza yekem de ye. Ji bilî perwerdeyiyê wekî din jî amûrên dewletan hene ku bîrek hevpar ava bikin. Ev rojên taybet ên netewî ne, peykerên li qadên giştî ne, çapamenî ye, televizyon e, hûner e, wêje ye hwd. Lê rewşenbîrên kurd wek endamên netewek bêdewlet ji hemû amûrên nasname-çêker an sazkerê bîra civakî mehrûm in. Amûr û saziyên ku bikaribin hişmendiyek kolektîf çêbikin nînin an têr nakin. Endîşeya tinebûna desthilatdariyeke ku hişmendiyek hevpar, nasnameyek netewî bikaribe ava bike, berê wan ber bi romanên dîrokî ve dibe. Tevî vê, endîşeyek din wendabûn an jibîrkirina rabirduyê ye û vê xebatê li dijî vê rewşê wek peywirek rewşenbîrî dibînin.

Bi qewlê Assman⁷⁵ desthilatdarî ji bo bîranînê hişyarker e. Civakên ku desthilatdariyek wan a navendî nîn be, agahiyên li ser dîrokê ji çendîn nifşan wêdetir naçe, hema di pê re wek ku hemû bûyer di heman serdemê de qewimîbin, di rabirdûyeke ‘efsanewî’ de winda dibin diçin. Gelên ku xwedî saziyên siyasî yên navendî ne, ew bêtir xwedî perspektîfek demkî ya tesnîfkirî ne. Pêwendiya di navbera

⁷³ Nurdan Gürbilek, *Kör Ayna, Kayıp Şark: Edebiyat ve Endişe*, İstanbul, Metis, 2007, r. 13.

⁷⁴ Guha Ranajit, *Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih*, wer. E. Ünal. Metis Yayınları, İstanbul, 2006, r. 21-23.

⁷⁵ Assman, h.b., r. 73, vgz. ji R. Schott, “Das Geschichtsbewusstsein schriftloser Völker”, *Archiv für Begriffsgeschichte* 12, 1968, r. 172.

desthilatdarî û bibîranînê, wek berê jî hatibû gotin, aliyekî wê ya prospektîf (ber bi dahatûyê de) jî heye ku ev endîşeyên rewşenbîran zêde dike. Rewşenbîrên kurd ên romanûs di vê tinebûna desthilatdariyek navendî de amurê li ber destê xwe, wêjeyê bikartînin ku ew her tim bêtir di nav xwendevanan de belav dibe û tê xwendin.

Tevî tinebûna sazî û pergalên perwerdeyîyek netewî, saziyên dîroknasan bigihîne û bikaribin li dîroka xwe xwedî derkevin jî nîne. Dîrok tenê li ber destê dewletên serdest e, ew çawa bixwazin wisa tê şîrove kirin û tê berovajî kirin. Romanûsên romanên dîrokî vê berpirsiyariyê jî didin ser xwe. Ji xwe ji ber vê hemû mijarên wan şexsên girîng ên di dîroka kurda de rolek mezin leyistine an bûyerên sereke yê dîrokek netewî ne. Nivîsandina li ser van şexs û bûyeran refleksek xwedîlêderketina rabirdûyê ye. Azadî û xwedîlêderketina rabirdûyê, bi hevdu re gelekî eleqedar in⁷⁶. Bêyî azadî civakek çawa nikaribe li îroya xwe xwedî derkeve û bibe hukimdarê xwe, li rabirdûya xwe jî nikare xwedî derkeve, li ser hukim bike, wê bîkole, fêr bibe û bide fêrkirin. Ew civak her tim mehkûm e ku yê din hukim li ser îroya wan jî û li ser rabirdûya wan jî bikin û di encamê de ya wan bêdîrok îlan bikin an li gor berjewendiyên xwe rabirdûya wan bişêwînin.

Ji ber hestên berpirsiyariyê ye ku romanûsên romanên dîrokî yê kurdî her tim bersîvek wan ji bo rewş an bûyerên îroyîn hene. Ji ber ku endîşeya wan ne tenê bibîrxistina rabirdûyê ye, lê endîşeya serekî li ser siyaseta îroyîn e. Dixwazin wê rexne bikin, ji xwendevanan re rêbertiyê bikin, wan hişyar bikin. Bi qewlê Benjamin ji bo sazkirina îro di nav daristanên rabirdûyê de derketine neçîrê.⁷⁷ Ji bo rewşenbîrên kurd nivîsandina romanên dîrokî rêbazeka berxwedena li hemberî îro ye. An reddiyeya îro ye. Pêşniyazkirina alternatîfa îro ye. Bi gotineke din li dijî perçebûna îroyîn romanên dîrokî qadek e ku kurd tê de di rabirdûyê de “piştevaniyek muxayel”⁷⁸ (îro nîn be jî) dijîn. Berovajîya perçebûna îroyîn di rabirdûyê de xwe dikarin wek gelekî hevdûgirtî texeyul bikin.

Di navbera romanûsî û dîroknasiya kurdî de jî manendiyek xurt heye. Li gor Boarslan di dîroknûsiya kurdî de bi giştî hewldanek derdikeve pêş. Ev, li hemberî perçebûn, bêtifaqî û şerên navxweyî, berpirsiyariya ispatkirina hebûna kurdayetiyek yekpare û hevgirtî û wateya wê ya ji bo îro bû. Boarslan li ser dîroknûsiya kurdî vê jî lê zêde dike:

⁷⁶ Walter Benjamin, *Son Bakışta Aşk*, amad. Nurdan Gürbilek, Metis Yayınları, İstanbul, 2008, r. 40.

⁷⁷ H.b., r. 47.

⁷⁸ Jusdanis, h.b., r. 44.

Baweriya bi hebûna dîrokek hevpar û watedar, di têkoşîna li hemberî dewletên dagirker de rolek diyarker leyist. Ya din, ji bo ku milîtanên kurd bikaribin ji heq têkçûnên sedsalên derbasbûyî bîn der –belkî ya girîngtir- digel birakujiyên dehşet ên sî salên dawî, ew bikaribin hesta aîdbûna heman civatê biparêzin, dîrok bû yek ji hokeran⁷⁹.

Ev mesele, hebûna kurdayetiyek yekpare û hevgirtî, em bêjin di hemû romanên dîrokî de meseleyek berbiçav e. Tê hêvî kirin ku xwendevanên kurd bikaribin ji heq perçebûn, bêtifaqî, şerên birakujî derkevin û xwe aîdî netewek yekparçe û hevgirtî hîs bikin. Xebata dîroknûsiyê di texeyulkirina civatekê de çawa wek hêmanekê tê pejirandin, roman bixwe di texeyulkirina civatekê de wek hêmanekê tê pejirandin. Romanên dîrokî yên kurdî vê civatê di rabirdûyê de jî texeyul dikin. Lê ev civak gelek caran ne civatek yekgirtî û yekperçe ye; xwedî gelek kêmasî ne. Rexnelêgirtina vê rewşê û pêşniyaz an çareseriyên nivîskar (gelek caran bi awayekî dîdaktîk) cihekî mezin digre.

Belê romana dîrokî ne dîrok e, lê dîsa jî romanên dîrokî yên kurdî, “wek pirsgirêkek siyasî ya heyatî ji bo venihêrtina (kontrolkirin) agahdarbûnê û xwedîbûna wê tertîpkirina bîra kolektîf” kiriye peywira xwe. Lewma xwe wek “mihafîzê bîra civakek ku hatiye bêdengkirin” tevdigere ji ber ku “yên tevlî nîzameke civakî dibin divê bîranînên wan ên kolektîf hebin.”⁸⁰

Gotina dawî ya ji bo romanên dîrokî em dikarin bêjin ku bi qewlê Jameson ew “alegoriyên netewî” ne. Jameson⁸¹ di gotara xwe ya bi navûdeng “Di Serdema Kapîtalizma Pîrr-Netewî de Wêjeya Dinyaya Sêyem” de wêjeya dinyaya sêyem wek “alegoriyên netewî” binav dike. Li gor wî, di nav rewşenbîrên dinyaya sêyem de em tê derdixînin ku meseleya netewî bûye meseleyek navendî. Her tim navên welatan, “em”, “ew”, “divê em çî bikin, çawa bikin”, “em çî ji vî an wî welatî nikarin baştir bikin an em dikarin çî ji wan baştir bikin”, “taybetmendiyên me”, ew eleqeya ber bi “gel” ve di rojê nîqaşên wan de ne. Ku pêwîst be em ji bo van hemûyan navekî hevpar bikar bînin, ew netewperwerî ye. Wek entelektuelekî Rojavayî dibêje ev her çî qas ji bo me

⁷⁹ Hamit Bozarslan, “Türkiye’de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarih Söylemi Üzerine Bazı Hususlar”, di nav Abbas Vali: ed., *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, wer. F. Adsay, Ü. Aydoğmuş, S. Kılıç. Weşanxaneya Avesta, Stenbol, 2005, r. 37.

⁸⁰ Paul Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar*, wer. A. Şener. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999, r. 21.

⁸¹ Frederic Jameson, *Modernizm İdeolojisi*, ç. 1, wer. K. Atakay, T. Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2008, r. 365-372.

mijareke paşdemayî be an me ew merhale ji zû de derbas kiribe jî, ew ji bo dinyaya sêyem hê ji girîngiya xwe tiştê wînda nekiriye. Di berdewamiya gotinê dibêje ev rewş meşrû dike ku em pirsyar bikin netewperwerî bi rastî jî tiştê ewqas xirab e an na. Ji xwe ew zanebûna dinyaya yekem ku netewperweriya dinyaya sêyem rexne dikin an wê biçûk dixin, hê nîşan nedaye ku wê çi têkeve dêvla van netewperweriyan.

A rast sedema ku Jameson vê teorîzasyonê dike hewla têgihîştineke berfirehtir a ber bi wêjeya dinyaya sêyem e. Bi gotineke din ew dixwaze rewşa vê wêjeyê baştir analîz bike û wê di nav şert û mercên wê de fam bike û vê rave bike ka “em” (Rojavayî) çima ew ta’ma wêjeyî ku em ji Proust an Joyce distînin, ji wan nastînin û hokarên cudatiya wêjeya sêyem çî ne. Li vê derê pêwîst e kevanek bê vekirin û qala helwesta hin xwendevanên kurd bê kirin. Di jiyana rojane de mirov gelek caran rastî hin xwendevanên kurd tê ku ew digel ku ji wêjeya dinyayê an zanistên civakî jî haydar in, ji wêjeya kurdî ne haydar in an naxwazin pê re eleqedar bibin. Sedema vê ev e ku di encama beramberkirina wê ya bi wêjeya dinyayê re tespîta nizmûna asta wê ya wêjeyî ye. Ez bawer im ev tespîta Jameson û roman û pêwendiya wê ya bi modernizm, takekesî, awayên jiyânê re ku Ian Watt⁸² di *The Rise of the Novel* (Geşbûna Romanê) de analîz dike, mifteyê din dide destê xwendevan ku deriyê romana kurdî veke û di dinyaya xwe ya entelektuelî de bicih bike. Li gor îddiya Jameson, hemû deqên Wêjeya Sêyem, yên pirr şexsî û li ser qada taybet û libîdînal jî di awayê alegoriyek netewî de bivênevê aliyekî siyasî tê de rû dide. Ji ber ku

Serpêhatiya qedera takekes, her tim alegoriyek rewşa wê ya di bin dorpêçandina çand û civaka Dinyaya Sêyem de ye. Tiştê ku di destpêkê de dibe sedema lomandina me ya ev deqna û ji ber vê yekê ku hînbûniyên xwendinê me yên Rojavayî tetmîn nake, eynî ev rêjeya siyasî-şexsî ye ku heta em bêjin ji hevdu cuda ne.⁸³

Ev gelemperîkirin ji bo hemû Wêjeya Dinyaya sêyem, a kurdî jî tê de, dikare bê tetbîq kirin an na, ev hêja ye bê nîqaşkirin. Ev babet li derveyî sînorên vê xebatê dimîne, lê em bi rihetî dikarin bibêjin ku ev teorî qe ne ji bo romanên dîrokî yên kurdî dikare bê tetbîq kirin. Ji ber ku ew bi awayekî pirr berbiçav di bin barê babeta netewîtiyê de ne. Babetên wan hemû netewîne û bersivên “em çi, çima û çawa bikin?”, didin. Serpêhatiya lehengên wan (ji xwe nivîskarên wan jî wisa ne) di bin dorpêçandina meseleyên siyasî

⁸² Watt, *Romanın Yükselişi*.

⁸³ Jameson, h.b., r.373.

de ne, ji aliyê şert û mercên siyasî şikil digrin. Heta ku dîroka kurdan “ji awayên qebûla raya giştî (public) mehrûm bin” romanên kurdî yê dîrokî “wê erka canxelas” bibîne. Ji ber ku “di dinyaya ku me dorpêç dike de em dixwazin dengvedana xwe bibînin.”⁸⁴

1. Eliyê Ebdilrehman (1920-1994)

a. Jiyana û Berhemên Wî

Eliyê Ebdilrehman romanûsê yekem ê romana dîrokî ya kurdî ye. Di sala 1920an de li navçeyê Wanê hatiye dinyayê. Malbata wî di sala 1926an de ji ber zilm û zora dewletê bi 450 malbatên eşîra Birûkan re koçî Qefqasyayê, hêla Şewlikê ya di bin rêvebiriya Yekitiya Sowyetan de bû, kiriye.

Eliyê Ebdilrehman di sala 1932an de medreseya gundê Şawlîka Mintîqa Nahçivan xilas dike. Di 1937an de li Zanîngeha Êrîwanê beşa mamostetiyê diqedîne. Ji sala 1937an heta 1941ê li Mûsakendê ku gundekî kurdan e û di nav sînorên Ermenistanê de ye wekî mamosteyê zimanê kurdî û serwerê dibistanê dixebite.

Helbestên wî di sala 1932an de di rojnameya *Rêya Teze* de hatine weşandin. Piştî ku Şerê Cîhanê yê II. derdikeve ew di salên 1941 û 1942an de di dibistanên leşkerî de fêrî bikaranîna çekan dibe. Bi dil diçe şer û nava desteya partîzanan de li Kovpak û Karasiyêvê efseriyê dike, di desteya radyoyê de kar dike. Di nava desteya partîzanan şervan de ji Ukraynayê, Bêlorûsiyayê heta sînorê Almaniyayê wek gelek kurdan li herêmên cur bi cur tev li şer dibe.

Piştî şer vedigere gundê xwe. Di sala 1945an de li Îstitutaya Dewletê ya Êrîwanê di dibistana pedagojîyê ya beşa Zanyariya Navnetewî dest bi teza bilind kir. Di pê vê re ji bo beşa Azerbaycanê tê qebûlkirin û di sala 1949an de li bajarê Bakuyê doktora xwe xilas dike. Di sala xwendinê ya 1949-1950 de li nehiya Basarkêçera Ermenistanê di dibistana gundê Çaxirlûyê de dersên têkiliyên navnetewî dide û wek rêveber jî dixebite. Di Gulana 1950an de wek serwer di beşa civaknasiyê ya sovyeta nehiyêyê de dixebite.

⁸⁴ Felski, *Edebiyat Ne Îşe Yarar*, r. 60.

Di sala 1953yan de wî vediguhêzînin bajarê Êrîwanê; di wezaretê perwerdeyî ya Ermenistanê de dibe mufetîş. Di rojnameya *Rêya Teze* de dest bi xebata profesyonelî kir.

Eliyê Ebdilrehman di sala 1959an de bû berendamê Yekitiya Rojnamevaniya YKSS. Di sala 1960an de jî bû endamê Yekitiya Nivîskarên YKSSyê.

Di sala 1955an de gelek gotar, serpêhatî ji zimanê Azerî û zimanên din werdigerîne û ew di rojnameya *Rêya teze* de tîrî çapkirin. Di beşa kurdî ya Radyoya Êrîwanê de tîrî pêşkeşkirin⁸⁵.

Serpêhatiyên wî bi navê *Morof* di nav berhevoka *Nivîskarê Kurdê Sovyetê* de di sala 1957an de tîrî weşandin. Di sala 1959an de pirtûka pêşîn *Xatê Xanim* tîrî çapkirin. *Şer Li Çiya* di sala 1989an de li Êrîwanê tîrî çapkirin. Çapa *Xatê Xanimê* ku di vê xebatê de wê bê bikaranîn a di sala 2004an de ji aliyê weşanên Belkiyê li Diyarbekirê hatiye weşandin. *Şer Li Çiya* jî ji aliyê weşanên Periyê li Stenbolê di sala 2011an de hatiye weşandin. Berhemên wî yê ku di nav in: *Dê* (Serpêhatî, Helbest, 1958), *Hişyarbûn* (Serpêhatî-Helbest, 1959, Baku), *Gundê Mêrxasan* (Serpêhatî, 1968), *Gulistan* (Helbest, 1974, Rewan), *Hebandin* (Serpêhatî-Helbest, 1974, Baku), *Bîranîn* (1979), *Hesreta Min* (Helbest, 1984), *Murtule Beg* (Roman, çapbûna wê ne diyar e).⁸⁶ Ji van berheman *Gundê Mêrxasan* di sala 2012 meha Gulanê de ji aliyê weşanxaneyê *Lîsê* li Diyarbekirê hate çapkirin.

b. Xatê Xanim

Xatê Xanim bi taybetmendiya xwe ya ku serlehengê wê jin e û navê romanê navê serlehengê wê ye, di nav romana kurdî de xwedî cîyekî taybet e. Roman çîroka Xatê Xanima Dêrsimî ye ku piştî mirina mêrê xwe rêvebirîya eşîra xwe dixê destê xwe û li hemberî neyar (tirk) şer dike. Dema kurê wê Sultan dikeve ber destê qeymeqamê Ezirganê ew û eşîra xwe li hemberî zordariya dewleta romê serê xwe natewîne û bi hemû taqeta xwe şer dikin û bi ser dikevin. Xatê Xanim jî ber xeracên dewleta Osmanî û girtina kurê wê Sultan serî li hember dewletê radike. Eşîra xwe li dor xwe kom dike û bi aqilî û feraseta xwe bêyî ku şer bikin kurê xwe ji dewletê xelas dike. Roman bi azadbûna Sultan bi dawî dibe.

⁸⁵ Jînenîgariya Eliyê Ebdilrehman heta vê derê ji Karlanê Çaçanî hatiye girtin ku ji aliyê weşanxaneyê ew di destpêka *Şer Li Çiya* de hatiye bicihkirin. Weşanxaneyê Periyê, Stenbol, 2011.

⁸⁶ Ev agahî ji kitêba *Xatê Xanimê* hatine girtin ku weşana Periyê ye, Diyarbekir, 2004.

Di *Xatê Xanimê* de, digel ku mijar di demek eşîrî de derbas dibe û em tu nîşaneyên rêxistin, sazî an şitilgehek hişmendîya netewperwer nabînin lê di seranserê romanê de ziman û hişmendiyek netewperwer serdest e. Li ser gotinê, digel ku ji Dêrsimê pê ve tu dever nayê ber çavên me jî mekan wek Kurdistan tê qal kirin. Hevjînê Xatê Xanimê û serokê eşîrê Têmûr dema li ber sikratê ye ji cimaeta xwe daxwaz dike wî derxînin derve:

... ez bi çavên xwe cara paşîn çiya, mêşe, gelî û qeleçên kurdên mêrxas bibînim... min di wexta cahiltiya xwe de dîtibû, di nava van çend deqeyên ku min li derve li welatê kurdan ê şêrîn mêze kir, giş niha li ber çavên min tî û diçin... Ax Kurdistana kurdan, de bi xatirê te! (r.16-17).

Wek mekan navê Kurdistanê û peyva welat derbas dibe, lê em nizanin ka sînorên wê kuder in. An ji bilî bajarekî erdnigariyek sînorên wê diyar nayê ber çavên me. Gelo ew Dêrsim bi xwe ye? Ezirgan kuder e? Bajaren derûdora Dêrsimê jî Kurdistan be, çima navê wan derbas nabe? Mesele meseleyek netewî be çima danûstendinek bi eşîrên din re nîne? Lê tenê eşîra Xatê Xanimê di nav şer de ye. Ji xwe sedema şer xerc û xeracên giran in ku ji aliyê dewleta romê li ser wan hatine ferz kirin. Xuya ye ev ne cara pêşîn e ku li ber dewletê û kirinên wê radibin. Têmûrê Eliyê Îsa jî ji bav û kalê xwe de li ber dewleta Romê şer kiriye. Tenê ne ji bo berjewendiyên eşîra xwe lê ji bo serbestiya kurdan jî şer kirine. Wî her tim şîret li kurê xwe kiriye ku ew mezin bibe, mîna kal û bavê xwe xwîna xwe bide bona serbestiya kurdan (r. 15).

Wek welatê Kurdistanê em nizanin kurd jî kî ne? Bi çi taybetiyan xwe ji neyarên xwe cuda ne? Zimanê kurdî, merdbûn, mirovatî, binamûsî û şervantî nîşaneyên cudabûnê ne. Ji eşîrên Dêrsimî pê ve ji kê re kurd tê gotin? Çima tenê ne endamên eşîrekê ne, lê ew kurd in? Dema tê gotin “tifaqa kurdan” (r. 17, 65) qest tifaqa eşîrên qezaya Dêrsimê ye an tifaqa netewek muxayel ku derveyî Dêrsimê jî tê de ye, ev ne diyar e. Vebêjer ku şexsê sêyem e, di destpêka kitêbê de qala hejmara gund û eşîrên kurdan ên li qezaya Dêrsimê dike; eşîrên herî mezin binav jî dike û pesnê tifaqa wan a li hemberî neyaran dike (r. 9, 10), lê wekî din êdi wek nav qala eşîran nayê kirin. Gelê kurd ciyê eşîran digire. Ji ber ku qala eşîrên derveyî Dêrsimê jî nayê kirin, ew çax divê em ji “tifaqa kurdan” fam bikin ku ew tifaqa eşîrên kurdên Dêrsimê ye, ne jê zêdetir e. Ji derveyî Dêrsimê alîkarî tê xwestin? Tu nîşaneyên vê nînin. Ger nehatibe xwestin, çima ev meseleya hemû kurdan e? Bi kurtasî, digel ku wek neteweke yekpare qala

kurdan tê kirin, tevgerek netewperwer nîne. Ev nikare hebe, ji ber ku nivîskar Ebdilrehman bi bîr û baweriyên xwe yên nivê sed sala xwe ev roman nivîsiye. Bi neynika roja xwe li bûyerê nêriye. Heta daxwaz û hêviyên wî ew e ku kurd wek netewek modern bi yekgirtî tevbigerin, berjewendiyên xwe yên eşîrî an malbatî dernexin pêş, li malbatek hê mezin û berfirehtir - netewa xwe- xwedî derkevin. Armanca netewî li pêşiya hemû armancên “biçûktir” bin û “tifaqa kurd” çêbibe. Bi gotineke din, rastiya berojavî yanê perçebûna kurdan a di sed sala bîstan de dixwaze bi vê “tifaqa” muxayel a dîrokî berteref bike. Bi van hestan kirasekî netewî li şerekî lokal dike.

Di romana *Xatê Xanim* de babeteka ku rê li ber nîqaşê vedike ew pozisyona Xatê Xanima wekî seroka eşîrê an wek desthilatdarekê ye. Ev têra xwe balkêş e ku Ebdilrehman hê di salên 1950yan de, bi taybetî ji bo wêjeya kurdî ev demeke pirr zû ye, şerekî di bin serokatiya jinekê vegotiyê. Piştî romana *Şivanê Kurmanca* ev romana kurdî ya duyem e. Di civakeke ku mêr bi her awayî serdest be, qe ne di destpêkê de ya mirov li bende ye, romanên lehengên mêr bîn nivîsandin. Gelo dibe ku ev bandora ku Ebdilrehman di bin rejîma Yekitiya Sowyetê de jiyaye? Her çiqas em nikarin bêjin ku di nav Yekitiya Sowyetan de wekhevîyek zayendî hebû an dihate xwestin ku bê bicihkirin. Îhtimal heye ku Ebdilrehman wek rewşenbîrekî civaka xwe ew meyla wî hebe ku li hemberî qaîdeyên feodal û “paşverû” qaîdeyên modern derxîne pêş. Ji bo wekhevîyek zayendî ya îroyîn bingehek dîrokî derxîne pêş dibe ku ev roman hatibe nivîsandin.

Di romanê de qala “jina kurd” (r. 46) tê kirin. Xatê Xanim ne wek lehenga vê romanê, lê wek nimûneyek hemû jinên kurd derdikeve pêş. Hemû jinên kurd wek ku bi awayekî gewherî têkoşer bin, wêrek in, dikarin her cûre biryaran bistînin û rêvebiriyê ji koma mêran re bikin. Çêbûna karakterê Xatê xanim, hokerên di şikilgirtina karakterê wê de, şert û mercên çînî, malbatî, şexsî di romanê de nayên rojevê û qet nabe babeteka analîzek derûnî. Refleksên bûka wê Zeynê jî piştî radeyekê dişibe yên wê. Kirasê jinantiyê ku civakê ji destpêkê de li wê kiriye diçirîne û ji bo demek pirr kurt be jî hewlek têtê ku wek takekesekê an wek kirde tevbigere:

Min hetanî roja îroyîn bûktî ji herkesî re dikir, çimkî Sultanê tayê tenê li malê bû. Roja îro *ez jî* di mala xwe de Sultan im. Ji şermkirinê tu kes tiştêkî nade min. Heta deqîqeya min a paşîn ez ê bona berdana Sultên tevî Kurdan şer bikim. Bila Xatê Xanima xesûya min rind bizanbe ku *ez ne jin im*, ez mêr im û li piştê wê sekinîme...

...Zeynê bi forma mêrê mewetê li derê malê peya bû. Bi hêrs gote merivên sekinî:
“Vî hespî bikişînin tewlê!”

....

Zeynê rast berê xwe da odê û çû nava koma mêran. Silav da cimaeta rûniştî û li cem Xatê Xanimê rûnişt...

Ew dema ku rewşa Sultên pirr nebaş e û guman heye ew venegere, beriya wê em qet Zeynê wek kirde nabînin. Ev beşa romanê nîşaneyek baş e ku jinên serokeşîr an desthilatdar tenê piştî mirina hevjin/bavên xwe derdikevin holê. Bi gotineke din şert û mercên wan ên peydabûnê di tinebûna mêrekî xwedî hêz an di valahiya mêrekî muqtedîr de çêdibe. Di hebûna mêrekî wisa de jin dernakevin pêş⁸⁷. Em nikarin bi tamamî bizanibin, lê guman heye ku Ebdilrehman ji ew îmaja li ser civaka kurd ya pre-modern desthilatdar haydar bû ku di gernameyên gerokên wek “Ewliya Çelebî û yên din, rojnameyên Rojavayî” de derdiket pêş ku jina kurd azad e, bi mêran re wekhev in. Adîle Xanim, Fata Reş, Meyan Xatûn çend mînakên herî zêde naskirî ne⁸⁸. Lewma, di romana Ebdilrehman de wek netewperwerekî hewldanên wek xurtkirina vê îmaja “jina kurd” jî heye.

c.Şer Li Çiya

Şer Li Çiya ku di sala 1989î de li Êrîwanê hatiye çapkirin, mijara xwe ji Serhildana Agiriyê digre. Serhildana Agiriyê di sala 1927an de bi rêvebirîya rêxistina Xoybûnê dest pê kir. Femandariya hêzên serhildanê Îhsan Nûrî Paşa bû ku bi salan di artêşa Osmanî de wek efser kar kiribû. Gelek serokeşîr, siyasetmedar û rewşenbîrên kurd ku piştî damezrandina Komara Tirkîyê li Iraq, Îran û Sûrî belav bûbûn tevî vê serhildanê bûn. Serhildan kete rewşek wisa ku heta Komara Agiriyê û lijneya wezîran jî hate îlankirin. Di sala 1931ê de bi piştevaniya Yekitiya Sowyetan û Îranê ji aliyê Tirkîyê serhildan hate têkbirin. Gelek ji serhildêran hatin îdamkirin, eşîrên di serhildanê de rola wan hebûn hatin sirgunkirin. Îhsan Nûrî Paşa heta wefata xwe ya di sala 1976an li Tehranê jiyana xwe domand. Komkujiya Zilanê ku di sala 1930î de tevî jin û zarokan

⁸⁷ Fahriye Adsay, *Kültürel Sınırların Edilgen Taşıyıcıları, Kadınlar: Viranşehir Yezidileri Örneği*. Teza Masterê ya neçapkirî. Diyarbekir: Zanîngeha Dîcleyê, 2011, r. 62.

⁸⁸ Martin van Bruinessen, “Adile Hanımdan Leyla Zana’ya: Kürt Tarihinde Siyasi Liderler Olarak Kadınlar,” di nav Shahrzad Mojab, *Devletsiz Ulusun Kadınları*, de, wer. F. Adsay, E. Uşaklı, S. Kılıç Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2005, r. 136.

bi hezaran kes hatibû kuştin û di bîra civakî ya kurdan de yek ji karesatên herî mezin e, perçeyek ji vê serhildanê ye.

Şêx Zayir yek ji qehremanekî bi navdar ê vê serhildanê ye. Di romana *Şer Li Çiya* de ji destpêkê heta dawiyê serpêhatiyên Şêx Zayir tê vegotin. Ji devê şexsê sêyem rola wî ya di serhildanê de, şexsiyet û kurdperweriya Şêx Zayir tê îdealîzekirin. Navê wî di bîranînên Îhsan Nûrî Paşa⁸⁹ û di bîranînên efserekî tirk⁹⁰ de jî derbas dibe. Lewma baş tê zanîn ku Şêx Zayir kesekî dîrokî ye. Ew wek nivîskar xwendevan agehdar dike ku ev du sal e li ser beşa duyem a vê romanê dixebite û di nav çend salan de xilas bike. Lê em nizanin ka ev beş jî xilas bûye an na.

Di vê romanê de eşkere ye ku Ebdilrehman ew bi hişmendiyek dîrokî nivîsandiye. Dixwaze Serhildana Agiriyê bi xwendewanên xwe bide zanîn. Şer li dora serlehengê wê Şêx Zayir diqewime, lê ji şer beşek hilnebijartiyê. Ji destpêka şer heta dawiya wê daye ber xwe. Vê helwesta wî, ew ji meseleya wêjeyî bêtir ber bi endîşeyên dîrokî ve biriyê. Vegotina bûyeran cih ji teswîrkirina leheng û meknan re nehiştiye. Di dawiya kitêbê de wek nivîskarê romanê hin agahî li ser pêvajoya wê ya nivîsandinê daye xwendevanan. Xuya ye wî xwestiyê cih bide serpêhatiya du lehengan, Şêx Zayir û Birahîm Axa⁹¹ ku herduyan jî di şer de rolek mezin leyistine. Lê di nava romanê de ev dijwar bûye. Lewma di derheqê Birahîm Axa û pêşengiya wî de kêma nivîsandiye (r. 349). Wî xwestiyê piştî vê beşek din jî tenê li ser Îhsan Nûrî û Biroyê Hesikê (Birahîm Axa) binivîsîne⁹². Heta ji destê wî hatiye pêşekî daye agahdarkirina dîroka serhildanê û xwestiyê ev şexsên dîrokî ku cangorî bûne têxe bîra xwendevan ku neyên jîbîrkirin. Roman bi xwe hewldaneka ber bi sazkirina bîra civakî ye. Ji xwe piştî gotinên wî yên li jor ev pirs dikeve hişê mirov: Gelo kurd xwedî dewlet û sazî û amûrên din yên perwerdekirinê bûna, Ebdilrehman dê endîşeyek wî hebûya ku serpêhatiyên du cangoriyên serhildanê bike nav romana xwe û ku ew pêk nehat jî serpêhatiya yekî ji serî heta dawiyê dide ber xwe? Bi ser de wê dest bi beşa duyem jî bikiraya? Lokman Polat di nivîsek xwe ya bi navê “Romana Serhildanê “Şer Li Çiya” de pêwîst dibîne ku *romanên* li ser serhildanên kurdan bêne nivîsandin. Her wiha *romanên* serokên

⁸⁹ Îhsan Nûrî Paşa, *Ağrı Dağı İsyanı*, Weşanxaneya Med, Stenbol, 1992, r. 74.

⁹⁰ Rohat Alakom, *Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları*, Weşanxaneya Avesta, Stenbol. 2011, r.33.

⁹¹ Bnr, jêr. Romana Yılmaz Çamlıbel a bi navê *Biro* ku yek ji romanên dîrokî ye ku wê di vê xebatê de bê nixandî li ser Biro Axa ye.

⁹² Naci Kutlay, “Romana Kurdî”, *Kovara War.* hej. 5-6, r.125-135, Stenbol, 1998, r. 129.

Li gor agahiyên ku Hejar Şamil da min, Ebdilrehman ev kitêb nenivîsandiye (F. A.)

serhildanên kurdan jî bêne nivîsandin. Nivîsa xwe bi hêviya ku *romanûsên* kurd dest bi kar û xebata nivîsina *romanên* serhildanên kurdan bikin⁹³. Ji vê nivîsê bi hêsanî tê fam kirin ku daxwaza Polat ne daxwazek wêjeyî ye, lê ya dîrokî ye. Mebesta wî fêrbûna/fêrkirina dîroka serhildanan e. Em peyva *dîrokê* li şûna *romanê* binivîsînin mebest wê çêtir zelal bibe. Nivîsa Polat mînakek e ku daxwaz an hêviyên xwendekarên romanên dîrokî bi armanca nivîskar re lihev in.

Hejarê Şamil ê ku tîpguheziya wê ya ji kirîlî bo latînî kiriye û editorê wê Ehmed Onal jî di pêşkeşiya kitêbe de bi taybetî aliyên wê yên dîrokî derdixin pêş. Li gor wan Ebdilrehman xwestiye tevgera azadîxwaz a Kurdistanê û fedaiyên wê bidine naskirin. Ji aliyê dîrokî ve girîngiya romanê ev e ku bûyerên serhildana Kurdistanîyan bi awayekî zindî radixîne ber çavan. Bi vî awayî tevgera azadîxwaz û gelê kurd dikare ji van bûyeran ders bigire û dîroka xwe şîrove bike.

Ji aliyê tarîxî ve girîngiya romanê ev e ku bûyerên serhildana Kurdistanîyan a di navbera salên 1926 û 1930an ku li herêma Serhedê dest pê kiribû, bi awayekî zindî raxistiye ber çavan. Bi vî awayî bizava niştîmanperwer û azadîxwaz a gelê Kurd ji wan bûyeran pend bigire, bi van serpêhatiyên dîroka xwe şîrove bike (r.9).

Ev şîrove, têkiliya di navbera nivîskar û xwendevan ku li jor hatibû behs kirin, piştrast dike. Xwendevan jî dema romaneke ku babeta wê serhildana Agiriyê be dixwîne, li bende ye ku dîroka serhildanê fêr bibe, qe ne qismek be jî. Ev hêvî jî heye ku li gor agahiyên ku bi dest xistiye, ji bo tevgera îro dersan jê bigre û dîroka xwe şîrove bike.

Di romanê de yek nişaneya wan endîşeyên di derbarê dîrokê de bibîrxistina serhildana Şêx Seîd e. Di nava romanê de car bi car qala Şêx Seîd û darvekirina wî tê kirin (r. 20, 26, 192) û tê armanc kirin ku kûrahiyek an bingehek dîrokî bide serhildanê. Bi vê rêyê xwendevan ji vê serhildanê jî agahdar dibe û di hişê wî/wê de berdehamiya serhildan, şer an têkoşîna gelê kurd ji bo azadiya kurd û Kurdistanê ya li hemberî dewleta tirkan çêdibe. Bi taybetî jî dema qala darvekirina wî tê kirin berdehamiya zilm û zordariya dewleta tirkan jî tê zanîn ku qet tiştek jê kêr nebûye. Eşîra Qadiriyan jî ya ku Şêx Zayir jê ye, di dirêka kurdan de her daîm li hemberî tirk, ereb û farîsên dagirker

⁹³Lokman Polat, “Romana Serhildanê ‘Şer Li Çiya’”, <http://www.diyarname.com/news.asp?Idx=5584>, Çileyê Paşîn, 2012.

ji bo namûs û rizgarbûna neteweya xwe şer kiriye. Bûne azadkarê neteweya xwe (r. 35). Şêx Zayir tenê karê bav û kalên xwe didomîne an kevneşopeke dide berdewam kirin. Şêx Zayir li ber sêdarê di axaftina xwe de dibêje “Neteweya kurd bi sedsalan bona azadbûn û serbestiya xwe çawa miqabilî tirkiya decal ... şer kiriye (r. 345).” Ev balkêş e ku nivîskar behsa vê nake ku ka çima digel şerekî ewqas dûdirêj çima serkeftin an azadbûna “netewe”ya kurd pêk nehate. Li ser vê babetê şîrove an rexneyek berbiçav xuya nabe. Em ê bibînin ku ev xal di hin romanên de babeteke girîng e.

Di romanê de peyvek –netewe- heye ku ji bikaranîna wê em tê derxinîn ku nivîskar ew bi xwe dipeyive ya na leheng li gor paşxane û peywenda xwe napeyivin. Nivîskar ne tenê vebêjerê şexsê sêyem ê ku ji me re bûyerê vedibêje; ew ji dêvla hemû lehengan ve dipeyive. Wisa xuya dike ku hemû leheng ji dayikbûna xwe de bi hestên netewperwer ve dorpêçkirîne. Ji ber vê tekamula şexsan ne mevzûbahîs e. Hewce nake em bizanibin ku di nav jiyana de fikr û armancên wan çawa şikl girtine, çima û çawa ev jiyana hilbijartine; an wan ev jiyana hilbijartine an mecbûrî mane ku hilbijêrin? Qet taybetî, midaxale an teşebusek şexsî rol neleyistiye di şikilgirtina fikr û ramanên wan de. Wek mînak Simbil, hezkiriya Şêx Zayir û keça “kurdîroş” Edoyê Hesên Axa, di dawiya nameya xwe ya ewil de ku ji Şêx Zayir re dişîne wek “keça neteweya xwe” (r.63) xwe binav dike û ev navkirin wê gelek caran derbas bibe. Di nameyê de hevokên wisa derbas dibin: “Ez keça neteweya xwe ya kurd im. Bona neteweya xwe dikarim jiyana xwe bidim.” Xîtaba nameya duyem, “Ji lawê neteweya min, Şêx Zayir re.” ye. Ji bo îspat bike ku ew ne li ser rêya bavê xwe –ku tevkariya dewletê dike û neyarê serhildêran e- ye hevokên wisa rêz dibin: “Dilê min wek av û çemên Kurdistanê zelal e.” “...wekî ez keça qîza xayinê Kurd û Kurdistanê me.” “...ez ne keça xayinan im.” “...tu jî netewehez î, cudahiyê danaynî navbera neteweyan, ji Kurd û Kurdistanê hez dikî.” “...di roja teng a neteweya xwe de...” “Heke goştê min dîrhem dîrhem bi kelpedanê hilkin, dîsa jî ez keça neteweya xwe me” (r.75).

Ji temamiya nameyê tê fam kirin ew Şêx Zayir pirr baş nas dike. Hemû fikr û ramanên wî dizane, lê kengî derfet dîtin ku hevdu nas bikin, ew çawa ewqas tişt dizane, em nizanin. Ew wek keça dibistanê ku temenê wê ne zêde mezin e jî, di jiyana de rastî çî hatiye, di bin bandora çî, kê de maye, ne diyar e wê çî tecrube kiriye ku dikare ewqas li dij bavê xwe derkeve, heta wî wek bav hesab neke. Tenê em dizanin ew netewperwerek pirr bibiryar e; tu tişt nikare wê vegeirîne, wek ku cewherek nedinyayî pê re hebe. Miqabilî wê Şêx Zayir û lehengên ku dibin têkoşerên serhildanê jî bi vî rengî

ne. Qet tu cudahî di navbera fikr û ramanên wan û şexsiyata wan de nîne. Hemû bi yek dengî dipeyivin.

Ebdilrehman wek rewşenbîrekî ku di bin rejima Yekitiya Sowyetan de jiyaye li derveyî bandora hûner û wêjeya propagandîst nemaye. Ew pergala sosyalîzmê bû ku partî û rewşenbîrên wek lazim wek propagandîstên realîzma sosyalîst kar bikin û wek pêşengên civakê rêya rast û mînakên rast li ber civakê raxînin. Lehengên berhemên bi vî rengî bi awayekî giştî reş û spî ne; ya pîrr baş ya jî pîrr xirab in. Yê baş mirovên îdeal in; her daîm ya herî rast dizanin; kirinên wan bêqisûr in; ji aliyê şexsiyet an ji aliyê kirinên xwe ve bê kêmasî ne; bê teredûd in. Ji wan tê hêvî kirin ku bibin rol-modelên civakê an xwendevanan. Simbil bi vî awayî jî dikare bê şîrove kirin. Lê mînaka yekem serleheng Şêx Zayir e. Şêx Zayir û birayê xwe Êsiv dema ew hê zarok bûn bavê wan hînî siwarîti, guleavêtin, şûrbazî û qemanbaziye dikir. Ji ber pevçûneka wî ya bi birê xwe re diya wî gelekî hêrs û aciz dibe. Ji bo ber dilê diya xwe bide wisa dipeyive:

...Bavê min Şêx Emer dibêje. Gereg em lazimê neteweya xwe bîn. Di xêr û şera wê de bisekinin. Navê xelkê xwe li erdê nexînin... divê ez navê kalikê xwe û keko bilind bikim... em êdî ne zarok in. Em her tiştî fêm dikin... ew mêrê nava meclîsan e, ne ye dawê û dozan e ... ew sibe dê dest ji vê yekê bixşîne û di nava gelê xwe de wexta xwe derbas bike. (r.42)

Şêx Zayir ji bo xwendinê dema wê biçûk Wanê, gelê gund kom bûne ku wî birêkin. Şêx Zayir li vir mîna mêrekî navsale, dinyadîtî û xwedî gelek tecrubeyan axaftinekê dike ku ji bo dahatûyê tu pîrs di serî kesî de nemîne, bi taybetî ji bo kesên ku alikariya pereyan dane wî bo xwendinê:

... Apo digot wekî ji zû ve Qulîxan Begê serkarê êla Heyderan ku kurê xwe dişîne Wanê wekî di dibistanê de bixwîne... Kur meha pêşîn rind dixwîne û rind jî peran xerc dike. Ê paşê qumarbaz pê dihesin ku pere li cem wî hene, gende dikine telê, bi qisedan û dek û dolaban dikin bin bandora xwe. Hêdî hêdî pê re qumar dilîzin, berê şîr diidn gende; gende çend rojan ji wan dibe... pê re pê re pereyan ji qumarbazan deyn dike, ew jî jê diçe... Ew 150 zêr dibe deydare wan. Wî mecbûr dikin wekî here deynî wan bîne. Ew diçe bi fêlbaziyên cuda cuda diya xwe dixapîne, bê haya bavî zêran jê distîne... Gişk jê diçe Ê qumarbaz di axiriyê de wî dikujin... Ne, xêr ez diçime xwandinê... (r.57).

Dibe ku hin tirs an şik di dilê hin kesan de hebin wan berteref dike. Mirovekî tam gihîştî ye, geşedana xwe ya şexsî xilas kiriye. Bîr û baweriyên wî yên netewî rûniştîne, dîroka êla xwe baş dizane, xwedî hişmendiyek mukemmel e. Di berdewama axaftina wî û bavê wî de nasnameya wan a netewperwer di nav çarçoweya hişmendiyek dîrokî baş tê îzehkirin. Dost û neyarên xwe baş nasdikin. Ermen dostê wan in, divê di nav tevkariyê de bin; dewletên tirk, ereb û faris “yên din” û neyar in, lê ne kedkarên wan.

Di dibistanê de wek şagirt ji aliyê fêrbûnê tu kêmasiya wî nîne. Lê wek mirovekî netewperwer karê wî tenê ji dersan pêk nayê. Xebatên netewî ji dersan pêştir tê û dikeve nav şixulên li dijî dewletê. Ji vî aliyê ve jî ewqas zana û jîr e ku rêvebirên dibistanê qet şik nabin ser wî, heta ku serhildana Agiriyê dest pê dike û ew dev ji dibistanê berdide. Di nava şer de heta hikumeta tirk bi balafîran wan dorpêç dike û tu derfet ji wan re nahêle, ew di hemû êrişan de bi ser dikeve. Bi carekê be jî şaşiyek, kêmasiyek wî çênabe, tirs û xof nakeve dilê wî. Ji aliyê stratejî û plansazkirinê pir jîr e û dikare bi konebûn û biaqilbûna xwe neyaran bixapine û bigihîje armanca xwe. Heta li ber sêdarê jî planên wî hene û wan pêk jî tîne.

Ebdilrehman tenê bi kirinên lehengên xwe ve eleqedar e. Nifûzî derûniya wan nake. Xwendevan carekê bi wî re tenê namîne û di dilê wî de çî derbas dibe wê naxwîne. Gelo tu carî neketiye dudilî an rewşek zehmet ku nikaribû ji bin rabe? Tirs an xofek qet neketibû dilê wî? Erê an na, xuya ye pêşekî ne li ser leheng an serleheng e. Dêrê wî ya vegotina dîroka serhildanê bêtir li pêş e. Ya din, di dema şer de kesên ku herî nêzî Şêx Zayir, wek Xosrov, Elî, Etar û kurapê wî Şêx Ebdilrehman, heta rûpela 193yan navê wan derbas nabe. Ji vî rûpelê pê de çendîn carê din wek nav derbas dibin. Ev lehengên honakî ji bin siya Zayir nikarin derkevin û wek listikvanên alîkar cihê xwe digrin. Mirov dikare bêje ku ev roman bi van aliyên xwe ve bêtir dişibe kitêbek dîrokî. Di kitêbên dîrokî de, bi taybetî yên dîroka siyasî de, yek kes li pêş e û yên din wek sîluet xuya dikin. Tê de derûnî an hestên şexsan cih nagirin, ji xwe derfetên dîroknasan nîne ku bi wan bizanibin an ew ji wan nayê xwestin jî. Ya girîng vegotina bûyerê ye, sedem û encamê wê ne. Ebdilrehman xwe ji wê avantajê romanûs ku “dikare nifûzî zihnên lehengên xwe bike” û ji vegotina dîrokî dûr bikeve, mehrûm dihêlê⁹⁴.

Em dîsa li Polat vegerin di wir jî de em ê bibînin daxwaza xwendevan jî bêtir agahiyên li ser dîroka serhildanê ye. Polat wek ku nivîsa wî li ser berhemeka dîrokî be

⁹⁴ Erol Köroğlu, “Millî Hakikat” Üzerine Tezler:..., r.210.

wisa dibêje “Xebat û têkoşîna Şêx Zayir bi berfirehî tê qalkirin. Lê belê di romanê de qet behsa *rêxistina* “Xoybûn”ê û pêşewa û fermandarê Serhildana Agiriyê Îhsan Nûrî Paşa nayê kirin.”⁹⁵ Rexneyek ku divê li berhemek dîrokî bê kirin bi rihetî li berhemek wêjeyî tê kirin û “sînoren di navbera dîroknûsî û romanûsiyê” ji aliyê xwendevan ve “tên îhlal kirin”⁹⁶. Digel ku roman ji aliyê nivîskar jî û ji aliyê xwendevan ve jî di wê meylê de ye ku wek bi kitêbek dîrokî bê xwendin, nivîskar rastiyan dîrokî kiriye qurbana îdealîzekirina lehengên xwe û ew tehrîf kirine. Li gor agahiyên Kutlay ku ji çavkaniyên herêmî yên wê dewrê wergirtiye, di rastiyan de Simbil û Şêx Zayir nagihêjin miradê xwe. Şêx Zayir Simbil bi zorê revandiye. Simbilê ev yek qebûl nekiriye û xwe bi tivinga Şêx Zayir kuştîye⁹⁷. Ev agahî bi vî awayî di *Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları/Bîranînên Efserekî Tirk di derheqê Serhildana Agiriyê* de jî derbas dibe⁹⁸. Dikare bê gotin ku romanek dîrokî ne mecbûrî girêdayî rastiyan be, lê dîsa wek ku Koroğlu dibêje tehrîfkirina rastiyan ku di nav gel de baş tê zanîn ne estetik e. Ya duyem, sedemê tehrîfkirina rastiyan jî ewqas aşîkar be, ev divê li ser bê sekinandin.

d. Nirxandinek Hevpar Li ser *Xatê Xanim, Şer Li Çiya*

Di romanûsiya Ebdilrehman de hin xal hene ku di herdu romanên de jî balê dikşînin. Ev kirpa li ser peyva “kedkar” an “tirkên kedkar”, sempatiya li hemberî Ermenan û di derheqê axayan de teswîrên neyênî ne. Ev her sê taybetî careke din bi bîra me dixe ku Ebdilrehman di bin pergalek sosyalîst de emrê xwe derbas kiriye. Peyva “kedkar” an “xebatkar” ne tenê wek sîfatên bikaranîn. Ew wek çîn an tebeqeyek civakî tîkên bikaranîn. Digel ku di serdema bûyerên ku Ebdilrehman vedibêje de ev tîgeh di nav civakê cihekî wan nîne û di nav metnê de beloq dimînin jî, wek nîşaneyek niyet an nêrîna nivîskar a îdeolojîk dikare bê xwendin. Zeynêya *Xatê Xanimê* di derheqê malbat û bavê xwe wisa dipeyive “Ew bavê min ê bêîman û bêînsaf çî aniyê serê cimaeta Kurd a xebatkar (r.61).” Gelo di nav civaka kurdan de kengî çîn ewqas ji hev cuda bûn û tebeqeyek wek kurdên xebatkar hate binav kirin? An kurdên li dijî kurdên xebatkar kî ne? Ew axa û serokeşîr in? Na. Ji ber ku Têmûr Axa serokeşîrekî heta bêje

⁹⁵ Lokman Polat, “Romana Serhildanê ‘Şer Li Çiya’”, <http://www.diyarname.com/news.asp?Idx=5584>, 10 Çileyê Paşîn 2012.

⁹⁶ Koroğlu, h.b., r. 207-250.

⁹⁷ Naci Kutlay, “Romana Kurdî”, *Kovara War.* hej.5-6, r.129.

⁹⁸ Alakom, *Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları*, r.33.

dostê feqîr û xizanan bûye (r.14). Ev peyva “xebatkar” li ser zemînekî rûnane û li hewayê aliqî dimîne.

Ebdilrehman gava dixwaze qala paşxaneyê netewperwer a Xatê Xanim û eşîra wê bike bi hevjinê wê Têmûrê Eliyê Îsa dest pê dike, “Rast e ew di aliyê hebûnê de kesîb ne bû, lê dewletî jî ne bû. *Xudanê keda xwe bû* (r.14).” Serokeşîr çawa dibe xudanê keda xwe? Gelo wî bi xwe diçû erdê xwe diçand û bender hiltanî an diçû pezê xwe diçêrand? Di serdemek pre-modern de di nav eşirtiyê de divê ne wisa be. Desthilatdariya serokeşirtiyê çawa di destê wî de be û tu ferqa wî ji yên din nîn be? Ji xwe balkêş e dema behsa wî tê kirin wek “Têmûr axa” an “serokeşîr” nayê qalkirin, tenê Têmûr an Têmûrê Eliyê Îsa tê gotin.

Têmûr serokeşîrekî wiha ye ku qîmetê dide wekhevî û dostanî û alikariya feqîran. Wek ku nivîskar bixwaze bibêje ew tenê netewperwer bû, şerkarê wekhevîtiyê jî bû. Ji ber ku li gor sosyalîzmê netewperwerî fikrek paşverû ye û gelan dike dijminê hevdu û yên di vê fikrê de ne jî paşverû dihatin qebûl kirin. Dibe ku Ebdilrehman xwestibe bi dostaniya feqîran û wekhevîtiyê vî “guneh”ê Têmûr/xwe sivik bike. Ji bo amadekariya vegotina aliyê wî yê netewperweriyê ewilî qala pêwendiya di navbera wî û feqîran de tê kirin:

Wî gellekî ji kesîban hez dikir. Eger axa an begekî heqê rênçberan temam nedabûya wan, diçûn cem Têmûr û ew li wî şikyat dikirin... Heta şuxulê wî kesîbî dûz nekira, dest ji wî axayî nedikişand... Navê wî di nava kesîbên qezeya Dêrsimê de jî belav bûbû. Kesîban ji wî hez dikir, lê axa û dewlemend ji kirinên wî diteqîyan, wan gellek caran xwestibûn ku, Têmûr bidin kuştin, lê ev yek ji wan re li hev nedihat. Têmûr wisa bi xweşiya dewletê jî nedihat (r.14).

Paşre dest bi mêrxasiya wî ya li hemberî dewleta Romê ku ji bav û kalan tê, dike:

Bi *serkariya* Têmûr eşîretên Kurdên Dêrsimê çend caran alayên Romê kor û pûç kiribûn, lê dîsa welatê xwe bi destê wan re bernedabûn. Aha seba wê yekê jî dewleta Romê ji Têmûr hez nedikir.... Her tim şîret li kurê xwe yê deh-duwanzdeh salî dikir ku; “Tu mezin bibî, mîna kal û bavê xwe xwîna xwe bide bona serbestiya Kurdan (r.15).”

Têmûr li vir serkar e. Em bi lehengekî derî-serdema xwe re rûbirû ne. Yek dikare bêje ku Têmûr şexsekî siyasetmedar e û serokatiya tevgerek siyasî dike. Elbet ji bo wê

serdemê em nikarin ne qala tevgerek siyasî bikin ne jî girseyên li dora wê bikin, lewma ew bi eşîran dide distîne û di nav eşîrtiyê de tevdigere.

Di *Şer Li Çiya* de li gor Xatê Xanim şer li ser erdnigariyeke mezintir diqewime û li dijî neyar li ser navê kurd û Kurdistanê tê şer kirin. Lewma peyvên netew, “em” (kurd), “ew” (tirk) cihê xwe girtine. Lê hesta netewperweriyê çiqas xurt bûye, miqabilî wê kirpa li ser peyvên “kedkar” jî xurttir bûye. Nivîskar heta ku ji dest hatiye hewldaye “me” “wan” zêde homojenîze neke. Kedkarên “me” û kedkarên “wan” jî hene. “Ew” çiqas aliyê xirab temsîl bikin jî kedkarên “wan” bêguneh û masûm in. Kedkarên “me” jî hene, lê ew wek kategoriyeke li hemberî “xirab”ên me nayên nîşandan. Wek mînak di van gotinên Şêx Zayir de “netewa min” yekpare ye, lê netewa tirkan ne wisa ye: “Bona di nava neteweya min û Tirkên kedkar de fikr û mitalên bêkêr neyên, ji min re lazim e ku wexta li ber sêdarê ...(r.340)”, “Ez hezkiriyê netewa xwe û Tirkên kedkar im (r.341).” “Di Kurdistanê de Kurdan û Tirkên kedkar bona wî şixulên mîrxasiyê û birûmet qurban didan... (r.207)”. Lê ev pirs dikeve hişê mirov ku çima “baş”ên “wan” tenê kedkar in, nabe ku di nav tebeqeyên din de jî yên baş hebin? Li gor hişmendiya rejîma sosyalîst ev nabe. Bivênevê ev rê li ber şîroveya netewperweriya Ebdilrehman vedike ku netewperweriyek fediyok be. Bi gotineke din dibe ku ji ber xezeba sîstemê an ji ber giraniya tarîfa çepgiriye ya netewperweriyê nikare xilas bibe û pêwîst dibîne hin raveyan pêve bike.

Ji aliyekî din ve, ev eşkere ye ku Ebdilrehman ji homojenîzekirina neteweyekê wek baş an xirab direve. Zanistên civakî êdî di wê baweriyê de ne ku tu civat an netewe pê re gewherekî başî an xirabiyê nîne. Gewherxwaziyek di vî warî de encax dikare rê li ber nijadperestiyê veke. Ebdilrehman vê fikrê bi çîroka lehengê xwe Elîqulî ku bi eslê xwe tirk e, piştrast dike. Lê mixabin ji sînoren rasyonaltiyê gelekî wêdetir diçe. Elîqulî demekê li gundekî Wanê tevî kurdan di nav aramiyekê de dijîyan. Her du alî jî bi hezkirineke ku jê nayê bawerkirin, girêdayî hevdu bûne. Ewqas ku dewlet ji bo vê tifaqa wan xira bike dixwaze kurdan ji gund derxînin dewsa wan tirkan bicih bikin. Elbet tirk li ber vê kirinê derdikevin û tevî birayên xwe kurdan li hemberî dewletê şer dikin û di dawiyê de tê nefîkirin bo bajarê Îzmîrê. Vêga hatiye ji dil û can piştgiriya serhildanê dike (r.182-183).

Rojekê çendîn wekîlên kurd ku ji aliyê Şêx Zayir hatine şandin, piştî hevdîtina bi efsere tirk Qazî Paşa re ji aliyê parêzkerên Paşa tê birêkirin. Dema ji hevdû xatir dixwazin parêzkerên tirk bi awayekî zêde romantîk wisa dipeyivin:

“Gelî birayên me yên kurd, em cînarên hev ên dewr û sedsalan in, bav û kalên me di xêr û şerên hev de sekinîne. We alîkarî daye me, me jî daye we. Niha, hinekan em herdu netewe ji hev re kirine dijmin. De ji we re oxir be.” Wekîlên kurdan jî bi dilovanî bersiva wan dide (r.222).

Ên ku herdu gel ji hevdû re kirine dijmin kî ne? Hindik dimîne ku bibêje ew hêzên emperyalîst û kapîtalîst in!

Ermen di nav romanê de tevahiya wan bi awayekî gelekî erênî cih digrin. Ebdilrehman wek rewşenbîrekî ku him li Yekitiya Sowyetan li Ermenistanê di nav ermenan de jiyaye şahidekî dîroka ermenan û trajediya wan jî bû. Di vî warî de em hakimî hurgiliyên dîtinên wî yên li ser trajediya ermenan in, lê bi ihtimaleke mezin wek kurdekî ku mecbûr mabû li derveyî welatê xwe bijî, li ber êşa wan diket û dilşewatiyê wan bû. Ji teswîrên lehengên wî yên ermen ev rastî xuya dibe. Di wêje an hûnerê de meylek wisa heye ku wek reflekseke li dijî mezlûmên wan mexdûr jî bi hêsanî tên homojênîze kirin; wek gel an komekê tên îdealîze kirin. Ku ji ser trajediyê de demek jî derbas bûbe nostalgî lê zêde dibe û mexdûr wek mirovên ji xirabiyê azade bin an gewherê başiyê bi wan re hebin, tên berz kirin.

Di herdu romanên Ebdilrehman de ermen û kurd li dijî dewleta Romê an Tirk wek hevalbendên îdeal tên nîşandan û ji teswîra dewrekê bêtir niyet an temeniya nivîskar a îroyîn derdikeve pêş me. Tê zanîn ku di serhildana Agiriyê de wek encama pêwendiyên di navbera rêxistinên Taşnaq û Xoybûnê de ermenan jî alîkarî dabûn serhildanê. Em di van romanên de dibînin wek ku kurd û ermen, qe ne ji ber sedemên olî jî be, qet di navbera wan de tu pirsgirêk çênebûbe, dîroka wan ji vî alî de tiştêkî ji me re nabêje; her tim ermen amade ne ku xwe ber kurdan de canfîda bikin. Dostaniyeke ezelî û ebedî mevzûbahis e. Di *Xatê Xanim* de Karapêt û malbata xwe lehengên bi vî rengî ne. Ew ji bo mala Têmûr her daîm amade ne ku her cure fidakariyê bikin. Du lehengên *Şer Li Çiya Şûşanîk* û Rîma ku dê û bavê wan ji aliyê tirkan ve hatine kuştin û hevalê Şêx Zayir ê ji dibistanê, Etar, bê tereddûd, bi serê xwe tevî serhildanê dibin û heta mirinê ji dil û can têdikoşin. Di her fîrsetê de “Em kurd cudatiyê danaynin navbera neteweyan, bila tenê ew mirovê hêja be (r.58).”

Em û ermen cînarê hev û ê dewr û quman bûn ... Em di roja qenc û çetîn de li ba hev sekinîne. Me alîkarî daye hev. Em çûne şîn û şahiya wan, ew hatine ya me. Xwedê mala padişahê Romê wêran bike. Wekî Bê sedem koka vê neteweyê ji vî welatî hildaye...(58).”

Ev herdu jêgirtinên jor jî ji tespîta rastiyeke bêtir wek temeniyek îroyîn û ji bo dahatûyê xuya dikin. Di heman demê de nîşaneyê hişmendiyek dîrokî ne jî.

Nivîskar Tosinê Reşîd ê ku ew jî li ermenistanê mezin bûye, di hevpeyvînek xwe de gazînek xwe ya ji ermenan anîbû ziman: “Gelek ermeniya ji bo gelkujiyên ermeniya yê salên 1893 û 1915 an kurd tawanbar dikirin. Bi giştî ew bawarî serdest bû⁹⁹.” Ji ber vê aloziya siyasî û dîrokî di mesela teswîrkirina ermenan de pirsek din dikeve hişê mirov. Gelo dibe ku Ebdilrehman ji ber tecrubeyên bi vî rengî dixwest bi vî awayî bersiveke bide gelê ermen an wek endamekî neteweya kurd ev tawanbarî bi qismî jî be bi heqî didît û ev lêborînek ji bo dahatûyê jî temeniyek bû? Me gotibû ku hunermend an nivîskarên gelên bindest û elbet ên kurd ne tenê hûnermend in. Ew li dijî siyasatên dagirkeran sazkerên nasname, siyasatmedar û xwediye texeyulên dahatûyê ne jî. Bi qewlê Ernst Renan, ji bo texeyulên civakî yê nû an dahatûyek aramtir her netewê divê hin tiştan jibîr bikin an bi awayekî din şîrove bikin¹⁰⁰. Di rabirdûyê de her çî jiyabin bîra civakî divê hin ji wan bineqînin an ji nû de çêbikin. Ebdilrehman jî dibe ku xwestibe wisa bike.

⁹⁹ **Fatma Savcı**, “Piştî dîroka Mesture Xan bihîst per û baskên Tosinê Reşîd şînbûn” <http://www.rudaw.net/kurmanci/art/3680.html>, 01 Sibat 2012.

¹⁰⁰ Ernst Renan, What is a Nation, <http://ig.cs.tu-berlin.de/oldstatic/w2001/eu1/dokumente/Basistexte/Renan1882EN-Nation.pdf>

2. Yılmaz Çamlıbel (1938-)

a. Jiyan û Berhemên Wî

Yılmaz Çamlıbel nivîskarekî din e ku li ser serhildana Agiriyê romanek nivîsandiye. Çamlıbel di sala 1938an de li navçeya Agiriyê ya Bazidê hatiye dinyayê. Dema şeş salî bûye malbata wî sirgunî Çorumê bûye. Piştî xilaskirina zanîngehê, wek endezyar di sazîyên dewletê de wek burokrat xebitiye. Yek ji damezrênerên PSKê (Partiya Sosyalîst a Kurdistanê) ye. Di sala 1980an de hatiye girtin û 6 salan li Diyarbekirê de di girtîgehê de razaye. Piştî ku ji girtîgehê derket Weqfa Kurdî ya Çandî û Lêkolînî (KÛRT-KAV) damezirand. Ji ber xebatên wî yê siyasî di derheqê wî de gelek dawê vebûn û ji ber cezayên ku stend koçî Almanyayê kir. Ev 9 sal e li Almanyayê dijî.

Ji bilî romana wî ya *Biro, Romana Serhildana Agiriyê* kitêbek li ser dîroka serhildana Agiriyê bi navê *Gilîdax Bê Xwedî Nîne* heye. Di sala 2005an de li Stenbolê di nav Weşanên Deng de çap bûye.

b. *Biro, Romana Serhildana Agiriyê*

Ev roman di sala 2010an de li Diyarbekirê ji aliyê Weşanên Dengê hatiye çapkirin. Duyem romana ku li ser şerê Agiriyê hatiye nivîsandin. Mijara romanê bi bihara sala 1926an dest pê dike. Sibehekê ku dema Biro Hesikê Têlî keriyên xwe bi rê dike 20 efserên tirkên tê nav gund û li wî dipirsin. Ji ber di wê esnayê de Biro li derveyî gund e, efser wî bi dest naxin, xizmetakrê wî li derveyî gund agahdar dike û çekên wî jê re dibe. Em fêr dibin ku di serhildana Şêx Seîd de Biro û eşîra tevî serhildanê nebûne û li aliyê dewletê bûye. Digel vê dewletê vêga dixwaze wî û malbata wî sirgun bikin. Biro

li hemberî vê rewşê şaşwaz dibe û fam nake ku çima tê sirgunkirin. Êdî biryar dide li hemberî dewletê şer bike. Di demeke kurt de li dora xwe hêzek xurt dide hevdu. Ev hêz ji eşîrên ku piştî serhildana Şêx Seîd ji sirgunkirinê filitîne an jê reviyane/direvin pêk tê. Ev dibe destpêka serhildanên Agiriyê ku wê heta 1931an bidome. Bi awayekî jin û zarokên xwe jî ji gund direvîne û bi xwe re dibe. Ji xwe gelek serekvanên serhildanê jin û zarokên wan bi wan re ne. Bi awayekî aktîf tevî şer nabin. Paşre rêxistina Xoybûnê ku di sala 1927an de li Libnanê ji aliyê netewperwerên kurd ku mecbûr mane birevin Iraq, Îran û Sûrî û bi tevkariya neteweperwerên ermen ên rêxistina Taşnaqê tê damezirandin, tevî vê serhildanê dibe. Komara Agiriyê ku ala wê kesk, sor û spî ye e û li ser sembola çiyayê Agiriyê li ser zemîneke zer e, di sala 1928an de tê îlankirin. Serokê rêvebiriya artêşa komarê Îhsan Nûrî Paşa ye, serokê kar û barên sivil Biro Heskê Têlî ye. Ji bilî wan lijneyek wezîran jî heye. Piştî têkçûna serhildanê Biro ji aliyê leşkerên ecem tê kuştin. Beriya kuştina xwe pêşniyaza fermandarê Îranê ku bi şerdê çeka xwe radestî wan bike, wê bikaribe li Îranê bijî, napejirîne.

Lehengê romanê Biro an Biroyê Hesikê Têlî yek ji şervanên herî navdar ê serhildana Agiriyê ye. Em ji bîranînên Îhsan Nûrî Paşa jî fêr dibin ku di jiyana xwe ya rasteqîn de jî Biro heta sala 1926an jî girêdayî dewleta tirk e. Dema serhildana Şêx Seîd de li aliyê dewletê bû. Beriya wê jî di Şerê Mezin de tevî eşîra xwe û li dijî artêşa ûrisan şer kiriye û nehiştiye ku têkevin Agiriyê. Piştî Şerê Mezin ku artêşa ûris ji şûnde vekişyan ermen ketin şûna wan. Biro tevî zilamên xwe û Kor Hesa Qotkî vê carê li dijî ermenan şer kirin û bajarê Agiriyê teslîmî dewletê kirin ku hêzên wê çendîn roj piştî hatibûn. Lê digel hemû dewletparêziya wî piştî têkbirina serhildana Şêx Seîd, tevî serokeşîrên ku alîkarî dabûn serhildanê biryara sirgunkirina wî jî derdikeve. Lidijderketina wî ya sirguniyê dibe destpêka serhildana Agiriyê¹⁰¹.

Biro yek ji wan romanên dîrokî ne ku hêja ye li ser bê nîqaş kirin ku ew roman e an dîrok e. Çamlibel di sala 2005an de li ser serhildana Agiriyê kitêbek dîrokî ya bi navê *Gilîdax Bêxwedî nîn e* çap kiribû. Yanê him dîroknas e him romanûsê serhildana Agiriyê ye. Di hevpeyvîna wî ya ku bi Necla Morsûnbûl re kiriye¹⁰² tîne ziman ku wî ev ji ber berpirsiyariyek netewî nivîsandiye. Di berdewamiya hevpeyvînê de dibêje ku yên bi dîroka xwe nizanibin nikarin ji xwe re dahatûyekê ava bikin û bîra civakî ya kurdan gelekî qels e. Lewma kurd nikarin qedera xwe ya netewî tayin bikin. Ya din, ji ber vê

¹⁰¹ Îhsan Nûrî Paşa, h.b., r. 21-23.

¹⁰² Necla Morsûnbûl, "Gilîdax Bêxwedî nîn e!" <http://www.bydigi.net/sinirsiz-muhabbet-burada/31534-gilidax-bexwedi-nin-e-yilmaz-camlibel.html>, 01 Sibat 2012.

ye ku hin kes radibin dîroka kurdan bi 1984an didin dest pê kirin (qesta wî PKK ye). *Gilîdax Bêxwedî nîn e* tenê ne dîroka serhildanekê ye, lê ew manifestoyek e li dijî dîroknûsiya fermî ya dewletê û vegotina dîrokî ya tevgera PKKê jî.

Piştî kitêba dîrokê ya li ser serhildanê di sala 2010an de jî romana xwe ya bi navê *Biro* çap dike. Ev ê ne şaş be ku em bibêjin rewşenbîrekî wek Çamlibel ku di nav siyasetê de gelek salên xwe derbas kiriye, bi çi mebestê dîroka serhildana Agiriyê nivîsandibe, romana serhildanê jî bi heman mebestê nivîsandiye. Cudatiya romanê ev e ku ew li dora lehengekî hatiye hunandin. Belgeyên dîrokî nehatiye bikaranîn. Jixwe “ruhseta edebî”¹⁰³ ya romanûs wî/wê mecbûr nake belgeyên xwe nîşan bide. Ji dêvla hurgiliyên serhildanê, ew li ser hurgiliyên bûyerên li dora Biro qewimîne kûr bûye. Cudatiyek din jî ev e ku nivîskar hewl daye di nav de xwendevanê xwe ji aliyê çanda gelêrî ve wek stran, gotinên pêşyan, adetên kurdan û yên bav û kalan û tiştanokan jî agahdar bike. Materyalên bi vî rengî gelek cih girtine. Digel ku bi şewaza romanê hatiye nivîsandin û ji serbestiya romanûsiyê hatibe îstifade kirin jî, wek me gotibû, dîsa jî hişmendiya dîrokî xwe gelekî xuya dike.

Nivîsek ku li ser *Biro* hatiye nivîsandin li ser mebesta romanê û bendewariya xwendavan an awayê nirxandina xwendevan hin fikrên zelal dide me. Haluk Öztürk ku di malpêra Komeleya Nivîskarên Kurd Li Swêdê *nivîskar.se* de li ser romana *Biro* danasînek nivîsandiye cih daye hevpeyvîneka Çamlibel ya di radyoya *Çira Agiriyê* de. Çamlibel li ser serpêhatiya xwe ya nivîsandina vê romanê de wisa dibêje:

Ez merivekî teknokrat im, *di rewşeke normal de ez ê hîç ne bi siyasetê, ne jî bi karê nivîsandinê mijûl bûma. Lê jiyane ez dehfdam, û hinek heval û hogiran jî ez dehfdam ku ez vê romanê binivîsim.*

Çi şert û merc an kê Çamlibel ber bi siyasetê dehf dabe, ew ber bi romanûsiyê jî dehf daye. Wek gelek qadên din, qadên dîroknasî û romanûsiyê hê di nav civaka kurd de nebûne qadên pisporiyê. Bi gotineke din, di sosyolojiya civaka kurd a wek neteweke bê dewlet de pergalek karbeşiyê hê rûneniştiye ku hin kes di qadekê de bibin pispor. Dîrok bi xwe jî qadeke herî siyasî ye ku ji ber rewşa siyasî ya heta îro de ew derfet çênebûye ku rê li ber dîroknasên profesyonel veke û ev dîrok bi saziyên perwerdeyê bi nîfşên nû bê hîn kirin. Lewma dîroka kurdan bi xetereya jibîrbûyinê an îmhabin an manîpulekirinê re rû bi rû ye. Ev di heman demê de tê wateya tinekirin an tehrîfkirina

¹⁰³ Türkes, h.b., r. 230.

bîra civakî ku yek ji hêmanên hebûna nasnameyek netewî ye. Ev tiştê ku Çamlîbel wek teknokrat û paşre wek siyasetmedarekî ber bi dîroknasî û romanûsiyê ve dehf daye ev kêmasî ye. Öztürk jî di nivîsa xwe de vê hincetê wisa şîrove dike:

Wek tê zanîn Yılmaz Çamlîbel çend sal berî nuha, xebateke lêkolînî li ser dîroka şoreşa Agirîyê weşandibû (Gilîdax bê xwedî nîne-2005). Wî bi berhevkirina gelek belgeyan û hevpeyvînên digel şahidên zindî yên şerê Gilîdaxê xebateke ciddî û hêja anîbû meydanê. Piştra jî ev roman... Ango nivîskar bi du şêweyên vegotinê yên cuda; lêkolîn (wek dîroknas) û roman (wek nivîskarê edebiyata bedew) pêvajoyên vê bûyera dîrokî pêşkêşî me dike.

Heger ku di danasîna romanekê de wek ku ew berhemek dîrokî be, bi pêşkeşkirina bûyerên dîrokî bê pesindan, ewçax pirsgrêkek heye. Eger em romanê wek berhemek honakî qebûl bikin, her çiqas ku di nivîsê de tê îma kirin ku ew li ser belge û şahidiyan roman hatiye ava kirin, em ê çawa bizanibin ev roman yek bi yek vegotinek dîrokî be? Ku wisa be jî em çima jê re dibêjin ev roman e? Em ê çawa bizanibin nivîskar li kuderê “ruhseta xwe ya edebî” bikaraniye li kuderê ew bikarneaniye? Gelo rastiyên dîrokî bi temamî ketiye nav honakê? Di vî warî de di destê me de tu delîl nîn in. Jixwe wek berhemek honakî ne lazim e ev delîl hebin jî. Lê yek sedema lawaziya romanê ev e ku di romanê de bi qestî aliyê wê yê vegotina dîrokî ketiye pêşiya aliyê wê yê honakî.

Wek di gelek romanên kurdî yên dîrokî de derdikeve pêş, bi qewlê Türkes¹⁰⁴ ku ji bo romanûsiya Attila İlhan digot, “sînoren di navbera dîroknûsî û romanûsiyê hatiye îhlalkirin.” Yek delîlê sînor îhlalkirinê ew *dehfdana* bi xwe ye ku ji bo berpirsiyariyekî bîne cih. Lê sînor ne tenê ji aliyê nivîskar ve lê ji aliyê xwendevan û raya giştî jî tenê îhlal kirin. Ev nivîsa Öztürk ji ber vê jî mînamek baş e:

Di herdukan de jî daxwaza sereke çêkirina şu'ura dîrokê di nav gelê kurd de ye. Ew hewl dide ku bûyereke dîrokî ya gelekî giring û manedar bi du şêweyên vegotinê di hafiza me ya tevayî de binitirîne. Gelek caran tê gotin wekî “bîra (hafiza) kollektîf ya dîrokî pêdivîyek e ji bona ku hovîtî û trajediyên dîrokê neyên dubarekirin. Yê ku dema buhurî ji bîr dike, dema nuha û pêşerojê jî ji bîr dike.

Roman û berhemek dîrokî bi rihetî di nav eyn çarçoveyê de tê nixandin. Ti cudahiye naxîne navbera wan. Ev dîtinên Öztürk em dikarin wek nîşaneyê meylekê jî binirxînin.

¹⁰⁴ H.b., r. 79.

Dîsa Tûrkeş di gotara xwe ya bi sernavê, *Romana Yazılan Tarîh/Dîroka ku li ser romanê tê nivîsandin*¹⁰⁵ vê tespîtê dike:

Lêkolîvanên ku li ser wêjeyê bi awayekî empirîk bi ezmûnan lêkolîn dikin, çî profesyonel be çî amator be, meylek wan heye ku karakterên (em dikarin *bûyeran* jî lê zêde bikin) wêjeyî wek ku ew yên rasteqîn bin bixwînin. Karakterên wêjeyî û yên rasteqîn bi awayekî ontolojîk ji hevdu veqetiyabin jî, xwendevanên wêjeyê wan di heman lêlatê (düzlem) de dinirxînin (r. 211).

Îcar, bi ya min, ev meyl di nav xwendevanên kurd de xurttir e, ji ber ku çavkaniyên rasterast yên dîrokî kêr in an jî nînin û vê kêmasiyê bi xwendina romanên dîrokî “telafî” dikin.

Di derheqê pîrsgirêka tevlihevkirina dîrok û romana dîrokî ya di wêjeya tirkî de Tûrkeş¹⁰⁶ hevokek Alfred Döblin ê ku ew jî bixwe romanûsekî romanên dîrokî ye, neqil dike: “Romana dîrokî, berê berê, romanek e, di pê re jî, ew ne dîrok e.” Tûrkeş lê zêde dike ku her çiqas romanûsên romanên dîrokî û lêkolîvanên wêjeyê vê qebûl bikin jî, ew bawer nake ku girseya xwendevan ne diho ne jî îro vê rastiyê qebûl bikin. Em jî zêdehiyake din lê bikin ku di navbera romanûs û xwendevan de jî peymanek zimnî heye ku nivîskar bi xwe jî dixwaze kêmasiyeye bi vî rengî telafî bike û ji wan re yên rast vebêje. An her du alî jî di wê ditînê de ne ku romana dîrokî dibe ku bi şewaza romanê hatibe nivîsandin, lê ew dîrok e jî. Mînakek din a vê meyla xwendevan nivîsa Nihat Gultekîn a di malpêra *Bajarê Agirî* de bi sernavê *Îhsan Nûrî Paşa (1893-1976)* ye. Di vê nivîsa bibliyografîk de nivîskar di nav çavkaniyên de tevî kitêba Çamlibel a bi navê *Gilîdax bêxwedî nîne*¹⁰⁷, *Serhildana Çiyayê Agiriyê; Biro, Romana Serhildana Agiriyê* û romana Mehmed Uzun *Sîya Evîne* jî nîşan daye. Di heman malpêrê de li ser berga romana *Biro* ev hevok heye: “Kurd êdî dîroka xwe bi xwe dinivîsînin”¹⁰⁸. Wekî din tu agahî li ser nayê dayîn û rasterast wek berhemeke li ser dîrokê be tê nasandin. Li gor wê peymana zimnî ye ku her çî romana dîrokî be, wek çavkanî tên nîşandan û tê nasandin. Beriya romanê an wêjeyê xwendevan bi dîrokê têr bûbûya dibe ku qalîteya romanên kurdî yên dîrokî ji aliyê estetîkî ve cudatir bûya.

¹⁰⁵ H.b., r. 207-252.

¹⁰⁶ H.b., r. 209.

¹⁰⁷ Nivîskar di nav çavkaniyên xwe de ev nav wek *Serhildana Çiyayê Agiriyê* nîşan daye.

¹⁰⁸ Nihat Gultekin, “Îhsan Nûrî Paşa (1893-1976)”, <http://ararat-welat.blogspot.com/2010/11/nihat-gultekin-ihsan-nuri-pasa-1893.html>, 02 Sibat 2012.

Di romana Eliyê Ebdilrehman *Şer Li Çiya* de bilindkirina gelê ermenan û hevalbendiya di navbera gelê kurd û ermenan de wek pêwendiyê ezêlî û ebedî cih girtibû. Digel ku zeman û mekanê *Biro* û *Şer Li Çiya* yek e, serhildaneke navdar kirine babeta xwe û bi refleksên mînanî hevdu hatine nivîsandin jî, di *Şer li Çiya* de ermenan gelekî bi erênî cih digirin, wek li jor hat qal kirin. Di *Biro* de mesela ermenan bi awayekî lihevker (uzlaşmacî) tê qal kirin. Di *Biro* de wek çandê qedîm bibîrxistina çand û ola Êzidiyatîyê mevzûbehîs e. Beriya ku derbasî mesela Êzidiyatîyê bibe, em li ser cudatiya nêrînên li ser vê meselê binêrin. Ev bi ihtimaleke mezin ji cudatiya mekanên ku nivîskar lê jiyane û paşxaneyê wan a çandî tê. Ebdilrehman li Yekitiya Sowyetê di nav ermenan de jiyabû, lewma jiyana di nav mexdûran de bandor li ser wî kiribû.

Cudatiya mekanên herdu nivîskaran di şikilgirtina nêrînên wan ên rabirdûyê de rolek girîng leystiye. Çamlîbel bi xwe ji Bazidê ye. Lewma li gor nêrîna wî ermen ne tenê mexdûr in, di romanê de Îhsan Nurî Paşa vê wek “Em bi hev re di nav felaketek re derbas bûn... Ji hev mêr kuştin, malan talan kirin, jin revandin.” rave dike. Baron Vahonê ermen ku li ser navê Partiya Taşnaqê li wê derê ye vê meselê bi awayekî gelekî “objektîf” rave dike. Li gor wî ewilî ewrûpiyan ên xaçparêz tehrîk kirin û wan jî hucimî misilmanan kirin. Lewma padşayên Osmanî Alayên Hemidî ava kirin û li ser navê misilmantîyê bi destê kurdan ermen dan kuştin. Vêga, di serhlidana Agiriyê de bi rêya Xoybûnê ermen û kurd li hemberî dewleta tirk bi hev re şer dikin. Di vê navê de li ser salên borî dinirxînin û hewl didin jê dersan bigrin:

Baron Vahon got:

-... Bi izna xwedê, ji îro pêva emê bi hev ra xebatek bi rûmet bikin. Sebeba vê kêmasî, xeletî, şaşî û bêbextiyê çî ye, divê em ji hev ra bêjin. Bila di nav mejiyê me da tiştek di tariyê de nemîne.

...

Di destpêka qurna bîstan de, Împaratoriya Osmanî ber bi hilweşandinê diçû. Welatên Ewrûpî, dixwestin dest danin ser milkên Osmaniyan. Ji bo vê sedemê, Îris, Frans, Îtalî û Îngilîz, tev miletên Xaçparêz tehrîk dikirin. Ji ermeniyan re digotin, “Ev der, welatê kal û bavên we ye... Padşahên Osmaniyan jî dest avêtin bisilmaniyê. Dîne Mihemed ji xwe ra kirin şûr û mertal û dane destê Kurdan... Ermenî, bi navê Xaçparêzîyê hucûmê bisilmanan kirin. Gelek zirar dane can û malên wan... Osmanîyan emir dane Alayên Hemîdî, gotin, “Ermenî kafir in, kî Ermeniyek bikuje, wê rast here

cinetê. Kuştina kafîran û talankirina mal û milkên wan, revandina jinên wan, li bisilmanan helal e...

Ferzende got:

-Hevalno! Divê merivên bîaqil û xwedan feraset, qusûrên xwe dubare nekin. Divê em, him di nav xwe de, him jî bi qewmên dinê ra, bilasebeb şer nekin. Ger em tiştêk wusa bikin, ev bêaqilî dibe. (256-258).

Dema em li jiyana rasteqîn an lehengê Çamlîbel yanê Biroyê Hesikê Têlî dinêrin wî bi xwe di dema Şerê Mezin de bi ermenan re şer kiribû; Îhsan Nûrî Paşa bi xwe jî. Çamlîbel wek nivîskarekî ku li ser serhildanê gelek lêkolîn kiriye, bi vê rastiyê baş dizane. Mesela ermenan wek şerekî dualî tê nîrxandin. Rêyek lihevker tê tercîh kirin. “Em” û “ew” wek baş û xirab nayê teswîr kirin. Başî û xirabiyên herdu aliyan jî tîn behskirin ku bi hev du re dahatuyekê bikaribin ava bikin.

Remezhan Alan di nivîseka xwe ya bi sernavê *Kolajêke Netewî*¹⁰⁹ dibêje ku bi awayekî giştî di romana kurdî de ji ber temsîliyeteke netewî çandêke lokaltir derdikeve pêş û nîrxandina vê çandê dibe tethîqeke hevpar. Jiyan û bawerîya qedîm, wek zêya çand û jiyana saf a kurdayetiyê tê pîrozkirin. Di *Biro* de wek nîşaneyêke netewperweriyê ji aliyê olî ve tê bibîrxistin ku beriya misilmantiyê kurd bi tevahî êzidî bûn. Her çiqas îro wek oleke marjînal bê dîtin jî, wek kok an çandek qedîm û hêmaneke cudatiya kurdan a ji misilmanan bi awayekî dîdaktîk û edayeke mamosteyî tê zelal kirin. Elbet di misilmantiya kurdan de hêmanên wek nîşaneyê êzdiyatîyê jî tîn binxêzkin:

Ehmedê Hecî Biro, li ser Biro zivirî, got:

-Bîrahîm Axa, ... Mîn dît ku dayka Mirdesî desmêj girt. Paşê çû ser zinarek rûnişt. Gava tav ji paş Agiriyê Piçûk derket, Mirdesî Xanimê kefa destên xwe ber bi tavê zivirand û dua kir. Meraqa min bibexşîne, ev çilo duakirin e? Gelo pîrejinên Celalîyan wuha dua dikin? ...

Biro zûr bû ma. Nedizanî ku çî bêje. Şûna Biro, Nûman Efendî bersiva Ehmedê Hecî Biro da:

-Kekê Ehmed, Gava ez li Êrisetê bûm, min di Ermenistanê, Tirkmenistanê û Qazakistanê da dît. Kurdên me yên Êzdî wusa dua dikirin. Rojê du caran dua dikin. Gava roj hiltê û diçe ava, berê xwe didin tavê. Kefê destên xwe dizivînin aliyê tavê û dua dikin.

¹⁰⁹ Remezhan Alan, *Bendname: Li ser ruhê edebiyatekê*, Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2009, r. 139-140.

Vêca Musayê Berkî pirsî:

-Bavo! Kurdên Serhedê ne Êzdî ne, gelo çima vek Êzdiyan dua dikin?

Vêca Baron Vahan bersiv da:

-Ezê nuha ji we re tiştekek bêjim, dibe ku hinek hevalên me, ji vê gotina min aciz bin. Lê, rastî rastî ye. Hevalno! Berê Kurd bi tevayî Êzdî bûn. Dema Xelîfe Hezretî Omer da, leşkerên Ereban gelek çaran êrişê Kurdistanê kirin. Kurd jî wek Tirk û Eceman hêdî hêdî, ji dinê kal û bavên xwe bi dûr ketin, bûn bisilman... (r.271-272).

Di nav mesela şerê kurd û ermenan de êzidî jî nayên jibîrkirin û qala neheqî û zilma ku li wan bûne tê kirin. Bimesafebûn û nealîkirina wan a ji bo osmaniyan, wek nîşaneyek sedema bilindkirina çanda wan tê nîşandan. Dîsa bi sohbeteke dîdaktîk zordariya misilmanan a li ser êzidiyan wek sedema koçkirina wan tê rexnekirin wek ku "lêborîneke îroyîn" ji êzidiyan bê xwestin:

Memo Beg got:

-Nuha em qala şerên eşîrên Kurdan û şerê Kurd û Ermeniyan dikin. Lê kes qala Kurdên Êzdî nake. Wek tê zanîn, him dewleta Osmanî, him jî Kurdên bisilman, li Kurdên Êzdî gelek neheqî kirine.

Hinek Êzdî hatin kuştin. Hinek jî ji ber tirsê zaliman, dinê xwe guhartin û bûn misilman. Hinek ji revîn çûne welatê Êzîr û Ermenîyan cî war bûn. Hevalno, zulm zulm e, neheqî neheqî ye. Ha bisilman ha Xaçparêz. Ha Kurd, ha Êzdî, ha Ermenî, ferq nake. Divê em ji zulm, zordarî, neheqî û bêbextiyê dûr bisekinin (!) (r.258).

Mît û efsaneyên ku tên texeyulkirin an ji nû de tên şîrovekirin, kişîfkirin, popularîzekirina folklorê, orf û adetên bav û kalan; dîrok çiqas bi van re di nav danûstendinekê de be ewqas watedar e. Dîroknasekî netewperwer kêman çaran tenê dîroknas e; ew pîsporekî folklorê, ziman, mîtolojî, stranên gelêrî ye ku li ser kolandina *volkgeistê* gelekî hûr bûye¹¹⁰. Dema em bi vî çavî romanûsiya Çamlîbel dinêrin, ev taybetiya dîroknûsiyê di romanûsiya wî jî dide der. Çamlîbel di nav serpêhatiya serhildanê de piştî teswîra hînbûniyên jiyana rojane ya zivistanê, peyvê tîne ser sersalê û *kosegelî* gerandinê. Bicihanîna van adetên jî tiştekekî elzem e, perçeyek ji jiyana ye. Zilfo yek ji şervanên ciwan e û li ser navê hevalên xwe ji mezinên xwe destûrê dixwazin da ku sersalê pîroz bikin. Li ser hin teredûdên wan ên ji ber şehîdên şer, Ferzende:

¹¹⁰ Bozarlan, h.b., r. 38.

Eferim ji we ra, eferim ji aqil û feraseta we ra. Hûn bi rastî mêr û camêr in. Xwedan wujdan in, xîretkêş in. Kurê min, di nav me kurdan de şîn û şahî tevlihev in. Emê him şer bikin û him jî sersalê pîroz bikin. Kosegelî, şanoya kal û bavên me ye. Emê çawa edetên kal û bavên xwe terk bikin? Herin we her sal çi dikir, îsal jî wisa bikin (r.217).

Di çarçoveya teswîra şahiya sersalê de bi berpirsiyariya etnolegekî gotinên pêşiyar tên rêz kirin û cih dide tiştanok û teswîrên dirêj yê lîstikan. Ev teswîr bi metnê re nehatine sitran û ji bo jiyana dewra serhildanê li ber çavê me bê zindîkirin nehatine bikaranîn, lê bêtir wek îzahên antropolojîk xuya dikin. Teswîrên li ser kilaman jî wisa ne. Dengbêj beriya ku dest bi kilama xwe bike, wek ku pêşperî komek biyanî rûniştibe, raveyek dirêj dike:

Hûn jî baş dizanin ku di nav şîn û şayiyên miletê me da, daîm kilam tên gotinê. Di dema evîntiyê, kilam bi me re hevaltî dikin. Em bûkên xwe bi kilaman siwar dikin. Jin dergûşên xwe bi kilaman mezin dikin... Kutasî, kilam û dengbêj, mejû û ruhê miletê me ne... Wek tê zanîn, di Serhedê de gelek dengbêjên menşûr derketine. Evdalê Zeynikê yek ji wan e. Evdal him hozan bû, him jî dengbêj bû... (r.243).

Di nav axaftina xwe de bi dirêjahî jiyana tevî Evdalê Zeynikê, jiyana Feqiyê Teyran, çîroka *Zembîlfiroş* jî tê vegotin. Di pê vê ravekirinê re dengbêj dest bê stranan dike. Gotinên stranan bi xwe nêzî pênc rûpelan dagir kiriye. (r.243-253)

Dema qala sifreya xwarinê tê kirin em dîsa hîs dikin ku em bi dersek entnolojîk re rû bi rû ne. Bi qasî rûpelekî xwarinê ji bo mêvanan hatiye amadekirin tê jimartin. Awayê amadekirina sifrê, birêkûpêkiya sifrê, çi çawa kengî tê xwarin an kirin, bi hûrgilî hatiye vegotin:

... Dewlemendiya şîva malbata Berzenciyan, bala mêvanan kişandibû. Di nav eywana Seyîd Resûlê Berzencî da, çar sifre hatibû danîn. Di bin sifran de patisqek sipî hatibû raxistin. Ji bo rûniştina mêvanan, di dora sifran de mînder hatibûn danîn. Qedera deh xulam, ji mêvanan re xizmet dikirin.

Berê nanê tendûrê, pîvazê teze û avdew hate ser sifrê. Paşê şorbe hat. Paşê, di nav siniyên sifar da, çar berxên qelandî hat. Serê berxan li ser laşên wan bû. Di bin goştê berxan da, pilava savarê hebû. Pilav, bi rûnê nivîşkî hatibû petin. Di nav pilavê da mewûc, behîv û kakilê gûza hebûn. Kurên Seyîd Resûlê Berzencî, mêjî, ziman û goştê serê berxan, bi destê xwe îkramê kalemêran dikirin.

Di cem goştê berxan de, selate, balcanê sor, tivrê sor, baxdenoz, pîvaz û ava hinarên tirş hebû.

Paşê di siniyan da, meywên cur be cur hatin. Tev dendikên wan hatibû derxistin. Wana di nav rûnê nivîşkî de qelandibûn, hingiv li ser wan hatibû rokirin.

Paşê petêx, zebeş û xoşav hat. Di dawiyê da, di nav sinîyek zîv da qehwe hat.

Xulam ji bo mêvanan, ji titûna Mûşê cixare dipêçandin. Di nav sinîyek neqîşkirî da, pêşkêşê mêvanan dikirin.

Paşê di nav semawerek mezin da çay hat (r.277)...

Paşre em tên agehdarkirin ku ev xwarina dewlemendan e û vêga derbasî tarîfa xwarinên feqîran dibin. Wan yek bi yek dijmêre:

... Gelf hevalan! Gelo li seranserê Kurdistanê di çend malan de sifrek wuha dewlemend datînin pêşiya mêvanan?

Bixwe pirsî, bixwe jî bersiv da:

-Belku di sedî da yek.

Yekî dinê got.

-Gelo feqîrên Kurdan çi dixwin û vedixwin?

Yekî bersiv da:

-Ez dikarim çend xwarinên feqîran bijmêrim. Herle, şorbeya zivistanê ye. Rûn û ar tevlihev dikin, dibe hevir. Vê hevirê li ser êgir sor dikin. Paşê ava kelandî berdidin ser û hinek xwê davêjin navê. Jê ra herle tê gotin.

Nanê kartû, rûn, pîvaz, hêk, xwê davêjin nav ava kel, dibe xwarinek feqîran. Jê vê re dibêjin cilbir.

Boraniya hêka, wuha tê çêkirinê: Hêk dikelînin û hûr dikin. Mastê bi sîr û rûnê nivîşkî li ser dikin, dibe xwarinek feqîran.

...

-Hevrişk jî xwarinek feqîran e. Çêkirina wî jî gelek hêsa ye. Nanê teze germe germ hûr dikin, rûnê nivîşkî berdidine ser, dibe hevrişk.

Girar jî xwarinek feqîran e. Sê cûr girar tên çêkirin. Yek girara dew e. Pêşiyê, danê kutayî dikelînin, paşê mast û hinek ar tevlihev dikin. Ew rodikin nav danê kutayî û serda jî pûng dikin navê. Ev dibe girara dew. Dan, kartol û tirşok bi hev re dikelînin. Ger hebe, goşt, pincara nancivikê, di avê da dikelînin. Ji vê xwarinê ra dibêjin girara nancivikê.

Xwarinek jî heye, jê ra dibêjin keşk. Berê mast parzûn dikin. Şûjiya binî digvêşin. Di bin tavê da hişk dikin. Li zivistanê di nav avê da dihêlin, pê xwarinên cuda çêdikin.

Yekî dinê got:

-Ez ji qala çend xwarinên feqîran bikim ku bi ar tèn çêkirinê. Yek ji wan xaşîl e. Ar di nav avê de da dikelînin, dibe xaşîl. Yek jî bişî ye. Di nav sêlek da, hevîrê tirşbûyî bi rûn diqelînin, dibe bişî. Nav avê da toxav û ar dikelînin, dibe jajî

Ar û hêk di nav ava sar da dikin hevîr. Vê hevîrê di nav avê da dikelînin. Mastê bi sîr û rûn berdidin ser û ev dibe xengel.

Yekî dinê got:

-Ez jî dixwazim qala du xwarinan bikim.

Hasîde, xasima ji bo jinên ku nû welidîne tê çêkirinê. Nanê kartû di nav rûn da diqelînin. Şerbet berdidin ser. Xaşîla dan jî heye: Danê kutayî di nav avê da dikelînin. Dixine nav tebaxek. Orta wî vedikin. Mastê bi sîr û rûn berdidin ser (r.278).

Yekî ku rojekê rabe li ser çanda vê serdemê lêkolîn bike dikare ji van materyalên folklorîk û etnografîk sûd wergire! Mêr –di nav şerekî de- li ser sifreyekê çawa dikarin li dû hevdu ewqas qala çêkirina xwarinan bikin, ew jî pir balkêş e. Di tevahiya romanê de qasî ku di carekê de qala xwarinan an materyalekî folklorîk dibe, bi yek carê jî be ewqasî qala derûniya lehengekî nayê kirin. Nivîskar bi qasî bala wî li ser agahdarkirin an perwerdekirina xwendevan e, bala wî ewqasî ne li ser derûniya lehengên xwe ye an guh nade dengên wan ên hundirîn.

Di *Şer Li Çiya* de lehengên jin ên şervan hebûn. Qala wêrekiya wan, şerên wan û kuştina wan dihat kirin. Di *Biro* de lehengên jin ên wek ku şervan tèn naskirin nînin. Lê di vê meselê de di nav lehengan de nîqaşek germ heye. Çendîn jin bi îrsar dixwazin rahêjin tivingan û li hemberî Romê şer bikin. Jin çi ciwan çi extiyar bin, bi hişmendiyeke netewperwer û modernîst dipeyivin. Piraniya mêran jî vê gelekî maqûl dibînin, li pêşiya wan nabin asteng. Di eweliyata vê nîqaşê de (r.121-122) di nav mêran de li ser gernas û “mêr”xasiya jinan sohbetek derbas dibe:

Ferzende got:

... Wellehî û billehî jinên me jî wekê mêrên me gernas û mêrxas in...

Şêx Zahar zivirî ji ferzende Begê ra got:

-Wellehî gotina te rast e. Çi jin çi mêr, em hemû benîadem in. Jin çawa ditirsîn, mêr jî wusa ditirsîn. Mêr çawa qehremanî dikin, jin jî dikarin wek wan qehremanî bikin... Ez di huzûra we hemûyan da dibêjim, gava roj hat, jinbira min Hedê û jina kurapê min Bilbil, wê bi qehremanî şer bikin. Gava roj hat, hûnê qehremaniya jinên me bi çavên xwe bibînin (r.122).

Lê ev roja ku jin jî bi qehremanî şer bikin nayê. Nivîskarê ku nasnameyek kurdewar a asofîreh û wekhevîxwaz teswîr bike, ji dêvla lehengên dipeyive. Lewma ev teswîra dûrî dewra xwe cihê xwe di nav romanê de nagire. Di vê navê de jin di bin konekî din de rûdinin. Jin û mêr tevî hevdû rûnanin. Di rûpelê 183yan de Şekir, biraziya Biro êdî tiving dixwaze da ku “bi Roma bêbext re şer bike.” Biro pê razî nabe; Mirdêsî, dayika wî ya extiyar midaxilî nîqaşê dibe:

Birahîm Axa, ev şer, ne şerê eşîran e. Ev şer, şerê milletê me ye. Gava yek got “Ez dixwazim bi Romê ra şer bikim” heqê tu kesî tune ku jê ra bêje, “Tu nikarî bikevî nav şer.” Madem ev keçîka me dixwaze bi Romê ra şer bike, lazim e em wê hildin nav şervanên xwe (r.183).

Digel vê nîqaşa ku têra xwe netewperwer û wekhevîxwaz, di nava şer de wek şervan an navê jinek di şerekî de serkeftî bûbe derbas nabe. Rûpelên li ser şervaniya jinan de wisa di nav tekstê de hatiye bicihkirin ku li derveyî temamiya tekstê mane. Lewma ev beşa kitêbê bêtir xizmeta eşkerekirina manifestoya nivîskar û mebesta wî dike ku xwendevanên îro ji dîroka xwe ders bigrin.

Di romana *Biro* de tifaqa kurdan ku kurd her tim jê bêpar mane û hê jî jê bêpar in, pêk hatiye. Ew bêtifaqbûna ku ji Ehmedê Xanî û vir de bûye sedema gazinan û di her dewrê de wek sedema têkçûnan hatiye nîşandan, vê carê qet ne babeta gazinan e. Dema rêvebirên serhildanê li hevdû dicivin û hin biryaran distînin, ku dûbendiyeke çêbibe jî yek yê din bi du an sê hevokan îqna dike. Biryar bi raya tevahiyan derdikevin. Du kesên ku ji hevdû hez nakin an ji hevdû didexisin, bi hevdû re di nav reqabetekê de bin, nîne. Yekî çêra wî/wê nexweş nîne. Di *Şer Li Çiya* de lehengên kurd ên ku alikariya dewletê dikirin jî hebûn û ew di dema serhildanê de dervediketin holê, hê ji beriya wê hebûn; her tim amadebûn ku tevkariya dewletê bikin. Di *Biro* de, ne wek şexs ne wek eşîr, em qet rastî kurdekî nebaş, ne neteweperwer û tevkare dewletê nabînin. Hemû kurdan tifaqa xwe pêk anîne, bûne yekpare. Di serhildana Şêx Seîd de rewş ne wisa bûye. Lê hatiye fam kirin ku tu kesî wek şexs jî be ji tevkariya dewletê xêr nedîtiye; bûye poşmanî û li

wan vegeyriyaye. Vêga hemûyan ji wê dewrê dersa xwe hılanîne. Hatiye fam kirin ku armanca dewletê tinekirina kurdan e û her yek wek endamê vê netewê di hedefa dewletê de ne. Lewma hemû şervanên serhildanê li ber hevdû hurmetkar in, rêz li ber hevdû digirin, baş dizanin meselê bi hevdû bidin famkirin. Axir ew tifaqa ku bi sedan salan e kurd li bendê ne, pêk hatiye!

3. Erebe Şemo (1897-1978)

a. Jiyana û Berhemên wî

Erebê Şemo di dîroka wêjeya kurdî de wek bavê romana kurdî cihê xwe girtiye. Wî di sala 1935an de romana kurdî ya yekem *Şivanê Kurmanca* li Êriwanê daye çap kirin. Erebe Şemo di sala 1897an de, dema herêm di bin desthilatdariya ûrisan de bûye, li gundê Sûsizê ya girêdayî bajarê Qersê hatiye dinyê.

Demeke dirêj wek endamê Komîteya Navendî ya Partiya Komunîst ya Ermenîstanê dimîne. Enstitutiya Lazarevskî ya li Êriwanê dixwîne, li ser rojhilatnasiyê dibe pîspor. Di pê re Akademiya Zanistî ya li Lenîngradê de doktoraya xwe temam dike. Di van salan de bi Hovsêp Orbelî û Qanatê Kurdo re li ser kurdnasiyê dixebite. Bi Îshak Maragulov re di 1929an de elîfbayek ji bo kurdî amade dike. Di sala 1930an de dest bi weşana rojnameya *Rêya Teze* dike. Di vê navberê de li Lenîngradê û di Enstitutiya Dîroka Kulturê de dersên kurdî dide. Şanoya *Koçekê Derewîn* a Aleksandr Araratyan werdigerîne kurdî. Di salên destpêka 1930an de piştî *Şivanê Kurmanca, Li Ser Pêwendiyên Feodalî di Nav Kurdan de* û *Kurdên Elegezê* dinivîsîne¹¹¹. Di sala 1937an de, ji aliyê Stalîn ve tê sirgûnkirin, bo qeraxa Okêna Cemidî tê şandin; heta sala 1956an sirguniya wî didome. Piştî mirina Stalîn ew azad dibe, vedigere Ermenîstanê. Sala 1966an, ew romana xwe ya dîrokî *Dimdimê* diweşîne. Di sala 1967an de jî li Moskowê berhevoka *Hikayetên Gelê Kurd* û romana xwe ya bi navê *Riya Bextewar* diweşîne. Romanên wî yên din jî, *Hopo* (1969) û *Berbang* (1958) e. Eskerê Boyik diyar dike ku bi

¹¹¹ Alan, h.b., r. 194.

senaryoya wî filmekî dokumentar bi navê Kurdên Ermenîstanê hatiye kişandin¹¹². Ereb Şemo 1978an de li Erîwanê ji vê dinyê koç dike.

b. Dimdim

Romana wî ya dîrokî *Dimdim* şerê sedsala 17mîn de ku di navbera kurdan û şahê safeviyan Şah Abbasê II. de derbas dibe, vedibêje. Di vê sedsalê de wek encama siyaseta dewleta Safeviyan a navendîbûnê, desthilatdariya navendî hêzên xwe dişîne ser mîrektiyan da ku xweseriya wan ji holê rake û têxe bin darê xwe. Di salên 1608-1610an de kurd li hemberî vê siyaseta li herêmên Tergewer, Mergewer, Biradost û Êşnûyê serî hildidin. Navenda vê serhildanê kela Dimdimê ya ku li herêma Mergewerê ye. Ev serhildan û dilêriya mirovên Kela Dimdimê di zargotina kurdî de bi awayê destankî bi navên *Dimdim*, *Dimdim Xanê Kurda*, *Beytta Xanê Kurda*, *Xanê Çengzêrîn*, *Xanê Lepzêrîn*, *Xanê Destzêrîn* di nav gel de her dem hatiye neqil kirin¹¹³. Şemo bi *Dimdimê* cara yekem zargotina kurdî bi awayekî modern ji bo romaneke kiriye bingeh.

Li serê çiyayekê herî asê Xanoyê kurd kelayek ava kiriye. Gelê kela Dimdimê ji desthilatdariya Şahê Îranê dûr, di nav aşitî û aramiyê de dijîn. Lê Şahê Îranê kela Dimdimê wek nîşaneyê xurtbûna kurdan û ji xwe re wek gefekê dibîne. Bi çendî caran êrişî ser kelê dike lê bisernakeve. Lê cara dawî Şah dîsa bi hemû hêzên xwe tê ser kelê, gelê Dimdimê berxwedaneke bêemsal nîşan didin. Ewqas ku dema tu çare namîne û têkdîçin jî ji ber ku bi destê hêzên Şah neyên kuştin ew xwe dikujin. Kurteya romanê ev e.

Ereb Şemo li ser zemînê bûyerek çarsed sal berê di şewaza romanê de di perspektîfek îroyîn roman-dîrokek nivîsandiye. Wek ku Fatih Altuğ¹¹⁴ jî diyar dike, wexta nivîskarek bûyerek dîrokî di nav cûreya romanê de bi awayekî temsîl dike, bi qasî ku di derheqê rabirdûyê de vegotinekê hildiberîne, ew, li ser “vêga”ya nivîskar, yanê peywenda dîrokî ya ku roman tê de tê nivîsandin jî, midaxeleyek e. Ji ber ku sehkirina nivîskarekî romana dîrokî ya di derheqê dîrokê de ji aliyê peywenda dîrokî ya dewra wî/wê de tê şewandin. Di eyn wextê de ji bo bandor li ser peywenda dîrokî ya fiilî bike, veguherîna şert û mercên ku di romana xwe de vedibêje ji nû de dide şewandin.

¹¹² Eskerê Boyik, “Erebê Şemo (1897-1978)”. *Kovara W. hej.15, r.17-26*. Diyarbekir, 2007.

¹¹³ Ordixanê Celîl, *Kürt Kahramanlık Destanı Dimdim*, wer. İ. Kale, Weşanxaneya Avesta, Stenbol, 2001., r. 11, 37.

¹¹⁴ Altuğ, h.b., r. 157.

Di pêşgotina kitêbê de digel ku nivîskar wê wek roman binav dike, wek vegotina dîrokî tarîf dike ku xwendevan hay jê hebe û bi wî çavî bixwîne:

Ev roman nîşan dide wan tarîxa kurdan, wextê ku Kurdistan di halekî pirr giran de bû ... Em her didin nexşekî wan şerên kurdan, ên ku wan gelek qurnan, sal û zemanan dikir ji bo azadbûna xwe ji zulma dagirkeran û ew nasekinin, niha jî şer dikin ji bo azadbûna xwe (r.10-11).

Nivîskar bi hevoka dawîn wek dîroknasekî berdehamiya di navbera diho û îro de bi bîr dixîne û berxwedana Dimdimê wek xelesa yekemîn a şerên ji bo azadiyê nîşan dide ku heta îro jî didome. Di epilogê de vê yekê hê zelaltir nîşan dide û ji aliyekî ve li ber dilê xwendevanan dide, êş û kesera wan siviktir dike:

...Ev şer vala neçû, wexteke ne zehf dûr dîsa dest pê kir şer ji bo azadiya kurdan. Îcar Talorîk serarî li vî şerî kir. Lewma jî, kurdan navê wî şerî danî, şerê Talorîk. Di pey wî re, Bedir Xan, Êzdînşêr, Şêx Evdilal, Şêx Ubeydulah û Şêx Mehmûdê Berzencî ji bo azadî û serbestiya welatê xwe şer kirin (r.253).

Madem ku nivîskar romana xwe bêtir wek vebêjek dirokî tarîf dike an dixwaze xwendevan wisa bixwîne, em jî ji perspektîfa wê dîrokê de binêrin, bê ka çawa ev niziliye nav tekstê. Li gor nivîskar, kurdan her tim xwe wek netewekê binav kirine. Digel ku *Dimdim* ji aliyê sosyolojîk ve di serdemeke eşirtiyê de derbas dibe jî gelê kelê kêman caran navê eşîra xwe bilêv dikin. Binavkireneka ku ji hişmendiyek modern niziliye û derî-zemanê xwe dike ku xwendevan xwe di sedsala bîstemîn de bibîne: “em kurd...(r.41)”, “miletê kurda...(r.111)”, “Xayinê nav kurdan...(r.127)”, “ev ciyê kurdan...(r.167)”, “eskerê kurdan... (r.219)”. Dikare bê gotin ku cimaeta kurda ya muxayel tevî navê welatê xwe ji destpêka sedsala 17mîn û vir ve cihê xwe girtiye. Her çî qas di dema împeratoriyan de herêma ku kurd lê dijîn wek Kurdistan dihate binav kirin, divê neyê jibîrkin ku gel xwe wek Kurdistanî binav nedikirin an xwe bi axa ku li ser dijîn tarîf nedikirin. Kurdistan navekî erdnigarî bu ku împeratoriyan ew wek navê yekeyek (birim) îdarî bikar dianîn. Nivîskar di romana xwe de vî navî, bêyî ku sînorê wê diyar bike, wek navê yekeyek siyasî bikar tîne:

Vir welatê Kurdan e, ne ciyê Şahê Îranê ye, wekî ew mele bişîne. Xên ji wê yekê, em Kurd in û dîne me cuda ye; em Sunî ne, ne Şî'î ne, ji me re lazim e, wekî meleyê me jî

Kurd be û Sunî be. Lê tu Ecem î, bicehime ji van deran! (r.35). Em giş xulamên te ne, em ê jî mîna mezinan, kal û bavan şer bikin ji bo welatê Kurdistan (r.52).

Ev gotinên ku Xano ji meleyê ku bi fermana Şah hatiye da ku li kela Dimdimê meletiyê bike, re dibêje wê tarîfa ku Ernest Gellner ji bo hestên netewî kiribû, tîne bîra mirov. Li gor tarîfa Gellner, ger rêvebirên yekeyeke siyasî ne ji netewa ku tê îdare kirin yanê ne ji ya bindest be, ev nayê tehemulkirin. Netewperwerî daxwaz dike ku sinorên etnîk û yên siyasî li hevdû rûnin; yek ji yekê ne zêdetir be¹¹⁵. Ya din, nivîskar unsurên ku kurdan ji eceman vediqetîne binxêz dike: Ew tenê ne cudatîyek etnikî ye, ew mezhebî ye jî. Misilmantî bi serê xwe wan nêzî hevdû nake ku ev bersîveke li dijî 'biratiya olî' ku her tim li dijî netewperîya kurdan tê bikaranîn.

Wek ku di epîlogê de jî nivîskar diyar kiribû netewa kurd bi sedan sal e wek cîmaetek muxayel a yekperçe her tim şerê azadiyê kiriye. Awayê şerê azadiyê jî bi sedan sal e neguheriye. Sedema têkçûna serhildana Dimdimê xayintîya şexsekî, Mehmûdî Mêrekanî bû. Bi giştî sedema têkçûnên serhildanên beriya Dimdimê jî hemû xayintî ye:

Hinekên nepak û kirêt; axa, beg û mîrên kurdan xayinî li milletê xwe kirin û çûn bûn destayê Romê. Wekî wan jî, mîna Xanoyê Çengzêrîn, mezinê Hekariyê, Amediyê, Cizîra Botan û Şemzînanê şer bikirana, ne Rom, ne jî Îranê nikaribû lingê xwe bavêtana Kurdistanê (r.116).

Lê ev netewperwerîya kurdan ku ji sedan salan û vir ve li ser linga ye çîma her tim xayinan ji nav xwe derdixe ev ne diyar e. Wek me li jor ji Bozarşan jî neqil kiribû di vegotina siyasî û dîroknûsiya kurdan de di têkçûna gelek tevgerên siyasî de xayintî her tim wek sedemeke tayinker tê nîşandan. Lê meseleya herî girîng an ya bingehîn ku çîma ji nav kurdan de xayin derdikeve an tenê xayinek çawa dikare hemû xebat û têkoşînê vala derxîne nayê rave kirin. Ev helwest di vegotina siyasî ya îroyîn de jî hê berdewam e. Ew binyada ku ji nav xwe xayinan derdixîne bi çavekî binyadgerî nayê analîz kirin. Wek mînak di *Dimdimê* de sedema xayintîya Mehmûdî Mêrekanî pir şexsî tê qal kirin. Em fam dikin ku Mêrekanî mirovekî gelekî cîrnexweş û nepak bûye. Her tim qebîleya wî gazin jê dikirin û şikayeta wî li Xano dikirin. Xano ji ber nekiriye der û rabûye erdê wî jê stendiye, anîye nava kelê. Li vir jî rihet nesekiniye; tu kar nekiriye û dest bi

¹¹⁵ Ernest Gellner, *Uluslar ve Milliyetçilik*, wer. B. Ersanlı, G. Göksu Özdoğan. Hil yayinlari, İstanbul, 2008, r. 71.

qumarê kiriye û hemû hebûna xwe di qumarê de winda kiriye. Bi vî awayî kîna wî ya li hemberî Xano herku çûye mezin bûye.¹¹⁶ Lê ev mimkun e ku mirovên wisa her dem di her civakê de hebin. Çima ev mirov bi serê xwe dikare bibe sedema têkçûnek ewqas trajîk? Lazim e ku sedemên gewretir û bingeîn hebin. Pêwendiya dîrokî û siyasî ya wê dewrê divê bandorek wê hebe. Qey qet rola hêza Şah û dewleta wî û hevalbendiya wan a bi Împeratoriya Osmanî ya li ser kurdan û siyaseta wan a navendîbûna van dewletan tunebû gelo? Em dizanin ku sedsala 17mîn ji bo dewleta Îranê ew dem e ku navenda xwe xurt dike û tu şensê ji yê derveyî navendê dimînin re, nahêle. Mêrekanî nebûya gelo şensa gelê kela Dimdimê ya berxwedanê çiqas bû? Belê Erebe Şemo car bi car qala tifaqa dewletan jî dike. Li hemberî mîrektiyên kurdan ew çawa alîkariya hevdû dikin, çawa bi peymanekê Kurdistan di nava xwe de perçe kirine (r.116), dijminê kurdan çima him padişahê Romê û Şahê Îranê ye (r.118), ev hemû tên vegotin. Lê di dawî de ev di bîra xwendevan de dimîne ku sedema têkçûnê Mêrekanî ye.

Ji bilî şexsên wek Mêrekanî axa, beg û mîrên kurdan jî xayintiyê li milletê xwe dikin û diçin alîkariya Romê an Şahê Îranê dikin. Ji xwe xala herî girîng jî ev e û her dem ev helwest, heta îro, xwe ji nû de hildiberîne. Divê ji bilî karakterên wan û sedemên şexsî sedemên bingeîn an ravekirinek din hebe. Ev nayê nîqaşkirin ku di nav kurdan de ev hestên netewperweriyê ku bikaribe hemû kurdan di nav xwe de bihewîne, rê li ber xayintiyê bigre an bikaribe ji heqê wan bê der, tûne bûye. Vegotina siyasî û dîroknûsiyê ku kurdan wek netewekê nîşan didin, hesab nakin ku hestên netewî hebin jî ev wek îstisna maye û ji ber sedemên siyasî, aborî, dîrokî û sosyolojîk belav nebûne, nebûne malê gel. Bi nêrîneke din wisa xuya dike ku ev tunebûna hestên netewî tişteki zêde eşkere ye, lewma nivîskarên kurd vê wek pêdiviyekê ewqas zêde derdixin pêş.

Ji bo li ser meseleyên dîrokî analîzên birêkûpêk bê kirin, divê li ser wan lêkolînên zanistî hatibin kirin. Di wê civakê de lazim e hin kesan bi van meseleyan re

¹¹⁶ Di versiyoneka destana Dimdimê de sedema xayintiya Mêrekanî hê besittir e: Çengzêrîn bi eskeran re şiv dixwe. Mehmûdê Mêrekanî dereng dimîne. Tenê perçeyek nan ji wî re maye. Dixeyide û di dilê xweda gefan dixwe. “Bila tenê bibe sibe.” Dibe sibe; bi dizîka ji eskerên Şah re li ser kaxezekê dinivîse ku serekanî li filan cî, bin filan kevirî de ye (Ordîxanê Celîl, h.b., r. 151).

Di versiyonek din de navê xayin wek Mehmûdê Elekanê derbas dibe. Mehmûd bi heman awayî xeberê ji eskerên Şah re dişîne. Di dawiyê de Şah gazî wî dike û dipirse ka çima wisa kiriye. Bersive wî ev e ku Xan her roj metaleg zêr didayê, lê wê sibehê nedayê. Lewma wî xayintî lê kiriye (h.b. 105).

Di versiyonekê din de jî, piştî heft salan dorpêçkirî de nanê Xano xilas dibe. Tenê di qefesê de kewek, mistek birinc û bizinek wî heye. Xano ferman dide ku kewê serjêkin, bizinê bidoşin û girara birincê, Goştê kewê di rûn de sor bikin; wan ji Şah re bişînin û bibêjin ku ew teslîm nabin. Şah lêdinê ku piştî heft salan ew pirinc û goştê kewan dixwin, digihêje wê encamê ku ew teslîm nabin. Biryar dide ku dawî li dorpêçkirinê bîne. Bi vê hincetê nameyekê ji Xano re dinivîsîne. Xano bi vê nameyê ewqas kêfxweş dibe ku deriyê xizneyên zêran vedike û wan di nav xizmetkaran de parve dike. Lê ew Mêrekanî jibîr dike. Dema Mêrekanî tê yek ji xizmetkaran fesadiyê dike ku Xano ji wî hez nake, lewma ew jibîr kiriye. Ji ber vê Mêrekanî nameyekê ji Şah re dinivîsîne ciyê kaniya avê tarîf dike (b.n. 173-174).

serê xwe eşandibin, xebatên piralî hatibin kirin. Di vê qadê de divê nîqaşek û di encama wê de danehevek (birikim) hebe. Lê di nav kurdan de zanista dîrokê bi xwe hê bi awayekî profesyonel û bi zanistî nayê kirin û neqilkirina bûyerên dîrokî bêtir romanûs didin ser milê xwe. Wek encam, hemû nîqaş her gav tê li bêtifaqî û xayintiya hin şexsan, axa û mîran asê dibe û wek çareserîya pirsgerêkên siyasî yê îroyîn jî bitifaqî (lê çawa? ev nayê zanîn) û yekgirtî tê pêşniyaz kirin. Bi rastî di vî warî de jî bersiva Ereb Şemo ne ku tune ye. Di nav romanê de li hemberî êrişên dewleta Romê û dewleta Şah alikariya mîrektî an eşîran ya di nav hevdû de ciyekî girîng digire. Carekê eşîra Şikakan ji ber serbazên Şah ketine tengasiyê. Li ser navê xercê ketine nav gel û wan talan dikin. Lewma eşîra Şikakan qasidê xwe dişînin da ku Xano alikariya wan a leşkerî bike. Li ser vê tê bîra Xano ku dema Şahê Îranê hatibû ser wan çawa eşîra Şikakan li hemberî Şah dest hilnedabû û bi ser de qurban serjêdikirin. Lê dîsa jî ji kurê xwe Sevdîn re dibêje “...Êla Şikakan ketiye tengasiyê, çawa hebe *miletê me* ye, eşîr in, pênc sed xortên cahil hilde, here (r.38).” Dema Mîrê Şemzinanê li hemberî dewleta Romê alikarî ji Xano dixwaze, ew wê gavê biryar dide ku hêzên xwe ji bo alikarî bişîne. “Nabe em mîna hinek began û axeleran xîretê û namûsê bihêlin. Divê em bizanibin ew roja ku niha li serê wan e, wê bê serê me jî (wek ku dizanibe di rojê pêşiyê de çi li ber wî ye). Em gerek wisa nehêlin, hema niha herin (r.130).” Diçe lê dema kela Dimdimê ji aliyê Şah ve tê xirab kirin tu kes nayê alikariya wî û gelê wî. Ligel xayintiyê, ev dikare wek sedema duyem a têkçûna kela Dimdimê bê binav kirin. Lê li jor jî hate gotin, bersiva “çawa” tenê hestiyarî ye an tenê girêdayî niyeta mirovan e. Ew sedemên antropolojîk ku nahêlin ew bîna hevdû qet nayê rojevê an li ser nayên nîqaş kirin, tenê dibe sedema gazinan.

Perspektîfa nivîskar a îroyîn an midaxeleya wî li “vêga”ya xwe di teswîrên Xano de jî eşkere ye. Wek ku Remezan Alan bi heqî dibêje tevî *Jiyana Bextewar* û *Hopo, Dimdim* jî di çarçoveya wêjeyek partînost yanê di çarçoveyek realîzma sosyalîst an romantîzma şoreşgerî hatiye nivîsandin¹¹⁷. Lehengê *Dimdimê* Xano ji bo gel mirovekî îdeal e an mînaka herî baş temsîl dike; ne tenê ji bo gelê xwe ji bo hemû kurdên îro jî an “vêga”ya nivîskar jî lehengekî îdeal e. Bi her awayî, di siyasetê de, di mirovatiyê de xwedî ferasetek mezin e. Beriya her tiştî “Xanoyê Çengzêrîn ne beg e, ne axa ye, ne jî mîr e, Kurd e, lê ji began, ji axa û mîran jî zêdetir e û çêtir e (r.125).” Xano qet bi van rutbeyan nayê qalkirin, wek mirovekî ji hemû tebeqe û çînên civakî bi eyn mesafeyê dûr

¹¹⁷ Alan, h.b., r. 197.

be, tê teswîr kirin. Lê ji aliyê sosyolojîk ve di dewreke eşîrtiyê de çawa dibe ku yekî desthilatdar ne aîdî tu çîn û tebeqeyê be û nasnameya wî tenê bi hemanên netewî bê teswîr kirin? Ev ji rastiya dewra xwe gelekî dûr e. Erebb Şemo wek nivîskarekî di bin rejîma sosyâlîst de jiyaye û bawermendekî sosyâlîzmê bûye, perspektîfa wî ya dewra wî bi eşkereyî derbasî berhema wî bûye. Di vê sîstemê de ku li dijî hebûna çînan bû, nivîskar xwe nikaribû ji pîvanên wê xilas bike û şexsekî bi rûtbeya axa, mîr an beg nedibû ewqas pozîtîf nîşan bide. Beg, mîr an axayek nedibû bêqusûr be, ji gelê xwe re bibe modelekî an rê li ber wan bixe. Eskerê Boyîk jî di nivîsa xwe ya li ser Erebb Şemo ya di Kovara Wyê de dibêje “Li cem wî hemû axa, beg, serekeşîr, dîndarên êlan tev zulimkar, talanker, neheq, merivkuj û bêwîjdan in¹¹⁸.”

Di romana *Dimdimê* de yek ji vegotinên ku nivîskar wek midaxeleyekê li peywenda dewra xwe kiriye, nêzîkahiya di navbera kurd û ermenan de ye. Wek Eliyê Ebdilrehman, Erebb Şemo jî piraniya emrê xwe li Ermenistanê di nav ermenan de jiyabû û trajediya ku hatibû serê ermenan ji nêz ve dizanîbû. Ya din, her çî qas ew qet qal nake, ew bi xwe êzidî bû. Tê zanîn ku êzidî jî wek ji “yên din”ên misilmanan, ew jî rastî zordestiya misilmanan hatine û di wextê de ji ber vê koçî welatê ermenan kirine. Ev jî têra xwe balkêş e ku ne Erebb Şemo ne Eliyê Ebdilrehman di romanên ku li vir tên nirxandin de, qet vê naynên rojevê. Qasî ku di romanên wan de xuya dibe, hestên wan ên netewî nasnameya wan a olî bi temamî nixumandiye. Ji ber ku li ser vê meselê tu belge an nivîsên wan nînin (an ne li ber destê me ne) em dîtinên wan ên li ser êzdiyatîyê nizanin, lê ev eşkere ye ku ew xwe bi nasnameya netewî tarîf dikin. Gelo sedema vê ev bû ku bikaribin di bin nasnameyek netewî de cih bigrin, nasnameya olî li paş dihiştin an di bin sistemêk pozîtîvîst de parastin an vegotina nasnameya olî dijiwartir bû ku wek nîşaneyek modernbûnê ew li paş dihiştin? Lê sedem her çî be wan di bin nasnameya netewî de xwestin ku nêzîkahiya di navbera xwe (êzidî) û ermenan de ber bi hemû kurdan ve berfirehtir bikin. Yek ji lehengên *Dimdimê* Sîmonê Fileh e. Mîrê Şemzînanê wî ji bo ku hawarê bigihîne, wî wek qasid dişîne Kela Dimdimê. Mîr dema vê daxwaza xwe jê re vedibêje wî wisa îqna dike “Sîmon tu dibînî Rom çî tîne serê me! Wan li Diyarbekirê Fileh û Kurd qir kirin, ew welat zefî kir. Niha jî ji wir de tê (r.131).” An em li gotinên Xano ku ji Xaçoyê Hostebaşî re dike, binêrin, “...Tu dizanî Kurd û Fileh dostên hev ên zemanên kevn in. Kela min jî Xaçparêzan çêkir...” Bi teswîrkirina bajarê Kela Dimdimê re aşîfî û aramiya bajêr ku hemû millet dikarin tê de bi rihetî bijîn tê

¹¹⁸ Boyik, h.b., r. 21.

kirpandin. Bi rastî ev kirpandin û dostaniya gelên kurd û filehan, di peywenda nivîsandina vê romanê de dikare wek nîşaneyek tunebûna aşîfî, aramî û dostaniyê, bê xwendin. Bi taybetî dikarin wek nîşaneyên pirsgirêkên di navbera kurd û filehan de bîn xwendin. Nivîskar dîsa bi refleksa perwerdekirina gel midaxeleyî nîqaşên di navbera herdu gelan dike û ji wan re rabirdûyek aram ava dike da ku dahatûyek çêtir ava bikin. Heta ku dikare bîranînên nebaş ji nav bîra civakî dineqîne.

Di romana *Dimdimê* de jî, wek romanên beriya wê ku hatiye qal kirin, tenê dengê vebêjer tê me. Em qet nifûzî derûniya lehengan nabin. Ka dema şervanek diçe hawara mîrektiya Şemzînanê gelo bi çi hestan tevdigere. Xwe çawa îqna dike ku biçe seferek ewqas zor û zehmet. Ew qet xwe bi xwe napeyivin; dengê wan ê hundirîn nîne? Qet endîşe an teredudên wan çênabe? Xanoyê her daîm xwedî feraset qet ji tiştê aciz nabe, nakeve nav fikr û ramanan? Bi qewlê Alan¹¹⁹ mirovên di kelê de bi mehan dorpêçkirî, bê nan û av dimînin û ji giregiran bigre heta kesên ji rêzê hemûyan bi biryarek tund tevdigerin ku kelê teslîm nekin. Lê ka haletîruhê tu kesî bi me xuya nake. Dengê cuda an derûnî nayê me. Gava ku êdî av naçe kelê, ji êşa tîbûnê gel mirinê jî li ber çavê xwe radigire û diçin ber çem ku avê vexwin leşkerên Şah tîran bi ser wan de direşînin. Di vê halî de jî nivîskar li hemberî haletîruhê lehengên xwe bêdeng dimîne. Ya din, dema êdî tu çareya xilasbûnê namîne, Xano gazî diwanxaneya xwe ku gelek mêrxas jê kêmbûne, dike û ji dêvla ku teslîm bibin û têkevin destê neyaran biryara teqandina kelê distînin. Li sê ciyan barût dikin binê hîmê kelê û diteqînin; agir bi kelê dikeve û bi rojan dişewite. Ev bobelata mezin tenê bi çend hevokan û wek ku berhemêke dîrokî be bi zîmanekî dûz tê vegotin. Ne navên wan lehengên mêrxas hene, ne hestên wan hene.

Li gor vegotina Têmûrê Xelîl¹²⁰ pirtûkxaneya Ereba Şemo pir dewlemend bû. Gava pirtûkek siyasî dixwend û didît ku mîletên din çawa serxwebûna xwe bi dest xistine, ew cih bi qelemeke sor nîşan dikir û li ber jî dinivîsî: “Kurd gerekê çav bidine wana”, “Kurd gerekê dostên wiha ji xwe re peyda bikin”, “Ji bo kurdan riya tek û tenê ev e...” û yên din. Ne zehmet e ku mirov bibîne Ereba Şemo wek rewşenbîrekî gelê xwe hişê wî bêtir bi siyasî û pirsgirêkên siyasî tijî bû û serê xwe bi kêmasî û pêdiviyên kurdan gelekî êşandibû. Pêşekiya wî ya ewil ew bû bi rêbaza xwe realîzma sosyalîst

¹¹⁹ Alan, h.b., 137.

¹²⁰ Têmûrê Xelîl: “Erebê Şemo, Rûspîtiya Gelê Kurd”, *Kovara W*, hej. 15, r.29-30. Diyarbekir, 2007, r. 30.

hemû aliyên jiyânê ronî bike, mînakên baş raxîne ber çavê gel, rêya rast nîşanî wan bide. Romana *Dimdimê* jî perçeyek ji hewldanan ronîkirina dîroka kurda ye.

4. Tosinê Reşîd (1941-)

a. Jiyân û Berhemên Wî

Tosinê Reşîd yek ji wan nivîskarên e ku li derveyî welat jiyana xwe derbas kiriye/dike. Di sala 1941ê de li Komara Ermenistana Sowyetê di malbatek êzidî de hatiye dinyayê. Di sala 1959an de li Înstîtûtiya Perwerdeyê, Fakulteya Fîzika Matematîkê dest bi xwendina bilind dike. Di 1975an de dibe doktorê kîmyayê. Bi salan li Zanîngeha Êriwanê mamostetî dike. Di sala 1963an de tevî Gêrgiyê Xudo, Zurbê Emir û Tîtalê Efo yekemîn komeleya kurdî li Yekitiya Sowyetan damezirandiye.

Yekemîn gotara wî di rojnameya *Riya Teze* de di sala 1961ê de çap bûye û paşre helbest û çîrokên wî jî tê de çap bûne. Helbestên wî wek dîwan di sala 1981ê li Berlînê, di sala 2004an de li Hewlêrê, sala 1983 û 1987an de li Êriwanê çap bûne. Li Tiflîsê ji bo şanoya kurdî du pîyesên bi navên *Xecê û Siyamend* û *Tîrêj* nivîsandiye. Di sala 2000î de pirtûka wî ya kurteçîrokan bi navê *Şeva Bê Xew* li Stockholmê hatiye çap kirin. Pirtûkek din a bi navê *Min Bêriya Şevên Spî Kiriye* li Stenbolê û li Duhokê di sala 2005an de, romana wî *Mestûre* jî di heman salê de li Duhokê û di sala 2010an de jî li Diyarbekirê hatiye çap kirin. Ji bo *Mestûreyê* jî aliyê weşanxaneyê Arasê hatiye xelat kirin. Lêkolîna wî ya li ser ola êzidiyan *Êzdiyetî, oleke hê jî nenaskirî* di sala 2004an de li Stockholmê,

di sala 2010an de li Diyarbekirê hatiye çap kirin. Ji sala 1993yan û vir ve li Awustralyayê dijî.

Tosinê Reşîd wek ku ji jînenîgariya wî xuya dibe tevî jiyana wî li derveyî welat derbas bûye/dibe, cihê çapbûna berhemên wî ji bo nîşaneyê bînavendîbûna wêjeya kurdî mînakê berbiçav e. Elbet ev bînavendîbûn an bîmekanî mumkin e ku wek hokerek derî-wêjeyî li ser berhemên wî bandor kiribe. Tosinê Reşîd nişê duyem ê nivîskarên Qefqasyayê jî temsîl dike. Lê wek yê beriya xwe Ereb Şemo, Heciyê Cindî an Eliyê Evdirrehman jiyana wî hemû di bin rejîma Yekitiye Sowyetan de derbas nebûye û ew derfet bi dest xistiye ku berhemên xwe bikaribe li derveyî Ermenistanê çap bike û belav bike.

b. Mestûre

Lehenga *Mestûreyê* Mah Şeref Xanim Mestûre Erdelanî (1805-1848) ya helbestvan û nivîskara kurd e. Mestûre Erdelanî li bajarê Sinê ji dayik bûye û li Silêmaniyê mezin bûye. Ji malbata Erdelan e ku demek dirêj li Sinê desthilatdarî kirine. Wek dîroknasek jina kurd jî tê naskirin. Berhemek wê ya dîrokê ku li ser malbata Erdelanî hatiye nivîsîn jî heye. Dîvana wê bi navê *Dîvan-i Masturah Kurdistanî* bi farisî û kurdî ye. Berhema wê ya dîrokî bi navê *Mêjûy Erdelan* (Kronîka Doma Ardalan: Tarîkh-i Ardalan) bi farisî ye. Di sala 1919an de Nasirxan Azadpûr ew li Sinê çapkirîye. Mamoste Hejar Mukriyanî ew wergerandiye kurdî. Kurdiya wê di sala 2005an de li Hewlêrê ji aliyê Weşanên Arasê hatiye çapkirin. Berhema wê ya sêyem *Şer'îyyat* bi farisî hatiye nivîsandin. Newîd Neqşebendî ew wergerandiye kurdî û bi vî navî di 2005an de li Hewlêrê ji aliyê Weşanên Arasê hatiye çapkirin¹²¹.

Avrom Fleishman dibêje ku nivîskarên romanên dîrokî dîrokê ji nû ve vedibêjin da ku çîrokeka ji ya dîroknasan, pêxemberan an hunermendên din rasttir çêbikin. Çîroka wan ji aliyê vebestîtiya (bağlılık) bi diyarokan (olğular) ve ne ku rasttir e, lê ji aliyê entelektuelî bêtir qebûlbar e; ji ber ku bandora gerdûnî ya perçeyên dîrokî destnîşan dike¹²². Belê di her romaneke dîrokî de bi ihtimaleke mezin ev refleks heye ku Fleishman destnîşan dike. Lê di wêjeya kurdî de romanên dîrokî ne ku bi armanca vegotîneke rasttir tên nivîsandin. Ew bi xwe bi armanca vegotîna bûyerek dîrokî tên nivîsandin: Bi gotîneke din ew bi xwe “dîrok” in. Tosinê Reşîd di hevpeyvîneke xwe de

¹²¹ <https://www.facebook.com/ImcTvDirok/posts/365483053552854>

¹²² Vgz. Köroğlu, h.b., r. 219.

vê armanca xwe wisa tîne ziman: “Min jî xwest romanekê li ser jiyana jineke kurd a ronakbîr, ser mîrgeheke kurdan a bi hêz û li gor dewranê pêşketî, binivîsînim. Wî rûpelê dîroka me, bi rêya wêjeyê bigihînim xwendevanan.”¹²³ Ji ber ku Mestûre Erdelanî ne ku di nav gel de nayê naskirin lê ew di nav xwendevanên kurdî de jî gelekî kêmtê naskirin. Taybetî ji bo Bakurê Kurdistanê em bi rihetî dikarin bibêjin ku tenê ji aliyê kêmtê kesan bi nav tê naskirin, li bakûr tu berhemên wê yên çapkirî nîn in; heta jînenîgariyek birêkûpêk jî nîne. Lewma Tosinê Reşîd bi heqî romana xwe wek amûra ragihandina rûpeleke dîrokî dibîne.

Tosinê Reşîd di heman hevpeyvînê de vê jî dibêje: “Gelek caran romanên dîrokî ji bo hisên netewî xurt bikin tîne nivîsandin”. Ji xwe di romanên heta vêga me nîrxandin jî ev refleks her daîm eşkere bû. Ji bo *Mestûreyê* em dikarin li xurtkirina hisên netewî îspatkirina hebûnekê jî zêde bikin. Ji ber ku di hevpeyvîna xwe de wisa didomîne:

Ez li Ermenistane mezin bûme... Gelek ermeniya ji bo gelkujiyên ermeniya yên salên 1893 û 1915an kurd tawanbar dikirin. Bi giştî ew bawarî serdest bû, wekî kurd koçer in û li pey xwe tu nîrxekî çandeyî nehîştine. Tê bîra min yekî nivîsî bû, wekî ‘ew cîhên kinîse (dêr) û xwendingehên me lê bûn, niha kurd pezê xwe lê diçêrînin’. Û ev yek ji me gelek re bibû komplêks. Ji ber vê jî gava min ji Qanatê Kurdo bihîst, wekî nîveka yekemîn ya sedsaliya XIX. de jineke kurd a şaîr û dîroknûs hebûye û di wê dewranê di nav gelên cîran; tirka, ereba, farisa, ermeniya, gurca û azariyan de jinên usan tune bûne, *per û baskên min şîn bûn*. Min êdî dixwest berhemekê li ser jiyana Mestûrê binivîsim.

Tosinê Reşîd wek nivîskarekî li Ermenistanê mezin bûye û ji nifşê duyem e û helwesta netewî didomîne, bi romanek xwedî lehengeke jin bersivêkê dide îddiyên di derheqê kurdan de. Ev bersiv ne tenê îspatkirina hebûnekê ye; ew bi lehenga jinek kurd a helbestvan û dîroknas hewldaneke îspatkirina şaristaniyê ye jî. Lehenga wî ya jin ew nêrîna romantîk ya di derheqê jinên kurd de dupat dike. Ew dîtina romantîk ku di vegotina siyasî û dîrokî ya kurdan de tê dubarekirin ew e ku jinên kurd ji yên cîranên wan tirk, ereb û farisan her tim azadtir û bêtir xwedîdesthildar bûne. Di civaka kurd de jin gelek caran digel rolên dayik, hevjinê wek serokeşîr û şervan jî hatine teswîr kirin. Şirovekirin an rexnekirina vê teswîrê di nav sînorên vê xebatê de cih nagre. Lê tenê em

¹²³ Hevpeyvîna Fatma Savci ya bi Tosinê Reşîd re <http://www.rudaw.net/kurmanci/art/3680.html>. 1 Çileyê Paşîn 2012.

guh bidin kurdzana îtalî Mirella Galletî¹²⁴. Li gor wê netewperwerên kurd di belavbûna vê modela jinên kurd ku di literatura Rojavayî hatibûn destnîşankirin de tevkarî kirin û li ser manendiyên di navbera jinên kurd û ewrûpî de sekinîn. Bi saya vê modelê xwestin manendiyên mîratgeriya çandî ya di navbera civaka Rojava û kurd de destnîşan bikin û li ser tevgera netewî ya kurd a li Rojava konsensusek berfirehtir bi dest bixin. Ji ber ku rewşenbîrên Rojavayî dema li civakên Rojhilatî dinêrin, cihê jinê ya di nav civakê de yek ji pîvanên wan ên şaristaniyê ye. Lewma ev ne tesadufî ye ku ew modela jina kurd a dayik, serokeşîr û şervana azad û xwedî desthilatdar bû xaleke girîng ji bo netewperwerên kurd ku divê bi taybetî bê destnîşan kirin. Ya din di gelek tevgerên netewperwer û modernîst ên li derveyî Rojava meseleya jinan û rola wan a civakî bûye/dibe meseleyek navendî. Tevgera netewperweriya kurd jî ne li derveyî vê helwestê ye.

Heta neha di vegotina dîrokî ya li ser jinan de bêtir qala jinên kurd ên azad, serokeşîr, şervan hatine kirin. Lê jinên di warê çand û wêjeyê de serkeftî bûne zêde nehatine rojevê. Mestûre ji vî alî ve xwedî cihekî taybet e ku ew ne ku di warê desthilatdariyê an şervaniyê de derketiye pêş. Wê xwe di warê wêje û zanyariyê de îspat kiriye, berhem afirandine û navê wê gihîştîye heta roja me. Ev nirxa wê zêdetir dike. Mirov ew çax bêtir fam dike ka çima per û baskê T. Reşîd şîn bûne. Jineke ku di nivê yekem a sedsala 19mîn de jiyaye karibûye derkeve derveyî rolên ku civakê li wê ferz kiriye û bibe helbestvan, dîroknas û xwendinhez. Jineke wisa di heman demê de wek nîşaneyek tolerekirina civakê tê dîtin. Ew hemû civakê temsîl neke jî, tevî jiyana di qesra Erdelaniyan, temsîleke baş a awayê jiyana arîstokrasiya kurd e. Bi gotineke din bersivê e ji bo vegotina di derheqê kurdan de ku gelek kurd jî di vê baweriyê de ne, ku kurd ne bajarî ne, koçer in, çanda wan bêtir devkî ye û di dîroka civakî ya kurdan de cihekî girîng ê nivîsê nîne: Û lehengê ku kurdê bajarî, aristokrat, xwendin û nivîshêz temsîl dike, ne mêt e jî, jin e.

Romana *Mestûreyê* ji romanên din ên ku heta vêga em li ser sekinîne, ya herî bêtir li ser derûniya lehengên xwe hûr bûye û hewldaye yek yek wan ji aliyê derûniya wan bi xwendevan bide naskirin. Serleheng Mestûre bi xwe, mêtê wê Xosro Xan, bavê Xosro Xan Emanallah Xan, Husên Qulî Xan ê evindarê wê yê yekem bi teswîrên derûnî

¹²⁴ Mirella Galleti, "Kürt Toplumunda Kadınların Rolü Üzerine Batılı Tasvirler," di nav Shahrzad Mojab, 2005, *Devletsiz Ulusun Kadınları*, de, wer. F. Adsay, E. Uşaklı, S. Kılıç. Weşanxaneya Avesta, Stenbol, r. 290.

di hişê xwendevan de dikare wek şexsên rasteqîn cih bigrin. Bi saya vebêjer xwendevan dikare dengê lehengan ên hundirîn bibihîzin û bêyî ku bên îdealîzekirin dinyaya wan a herî şexsî tevî kêmasî an zefên wan texeyul bikin. Ya din, di dewreke dîrokî de li gor şert û mercan teswîrên şiklgirtina lehengan yek aliyê romanê yê xurt e. Di tevahiya romanê de tenê qewimandinên bûyeran bi serê xwe dernakevin pêş û lehengan di bin siya xwe de nahêlin. An leheng tenê bi kirinên xwe dernakevin pêş, ew gelek caran bi serê xwe tenê dimînin û em li wan guhdarî dikin.

Tosinê Reşîd wek nivîskarên kurd ên Qafqasî ji êzidiyatîyê dûr nesekiniye û wek nîşaneyek berdewamî an kûrahiyekê dîroka ola êzidiyatîyê bi bîr dixê. Lê dîsa jî êzidiyatîyê binav nake; wek rojperestîyê binav dike:

Bi sazbandiyê derketina rojê silav dikirin û bi sazbandiyê roj verê dikirin... Ev kevneşopî hê berî dewrana îslamîyetê li bal kurdan, li bal bapîrên kurdan, medan hebûye. Ew ji dewrana perestina rojê dihat, ji wê dewrana gava ku kurd gişk rojperest bûn (r.9).

Ji ber ku em dizanin T. Reşîd kitêbek bi navê *Êzidiyetî, oleke hê jî nenaskirî* nivîsandiyê, em fam dikin ku ew qala êzidiyatîyê dike. Berovajîya Ereba Şemo û Eliyê Ebdilrehman bibîrxistina êzidiyatîyê ji aliyê nivîskar dikare wek nîşaneyek peywenda dewra wî bê xwendin. Reşîd wek nivîskarekî vê dewrê êdî xwe mecbûr nabîne ku cudatiya xwe ya dîmî dayne aliyekî û bi pîrraniyê re bibe yek. Wek netewperwerekî kurd dixwaze tevî vê cudatiya xwe wek perçeyek ji vê netewê bê naskirin. Ji xwe ev li dor sî salên dawî ye ku ji aliyê rewşenbîrekî eşkerekirina bawerîyan wek nîşaneyek paşverûtîyê nayê dîtin û xwe îfadekirina bi rêya nasnameyên olî, tevî yên netewî, hê bêtir qebûlbar e.

Mestûre, meseleya jinan jî bêyî ku têkeve dafîka romantîzm an îdealîzekirinê, di dewreke dîrokî de bi awayekî realîst bi cih dike. Her çiqas tîkiliya Mah Şeref Xanimê û bavê wê ya gelek nêz û bi hevaltî, wek tîkiliyek derveyî dewra xwe xuya bike jî mirov dikare vê ku ew yek ewlada bavê xwe ye û qet birayê wê jî nîne, girê bide. Digel vê bavê wê Ebûl Hesên Beg cihê jinan a di nav civakê de wisa teswîr dike:

...di vê dinyayê de, Xwedê xera bike, ciyê her yekî ji berê de kifşkiriye. Tu baş î, ne baş î, tu jîr û zîrek î, yan nezanî... gişk yek in. Eger tu bixwazî li gor zanebûn an zîrekiya xwe lingên xwe bavêjî... dinya wê gişk wê ji te re bibe dijmin... tu çiqasî jîr û zîrek bî, tu nikarî ji wî sînorê derkevî. Û ew sînor gelekî ji sînorên kuran tengtir e (r.13).

Lê Mah Şeref Xanimê di nav derdora xwe de ew jin bû ku dîsa jî ev sînoren teng têra xwe fireh kiribû û nivîsandina dîroka malbata xwe ji xwe re wek peywirekê didît ku tişteki ne ji jinan dihate hêvîkirin û ne wek karê wan dihate dîtin. Mah Şeref Xanimê wek jinek zanyar, afîrîner, xwedî berhem û wek qadeke marjînal bi dîrokê re eleqedar bûye, ji bo jinên sedsala 21. û sazkirina nasnameyek zayendî wek modelekê hatiye pêşkeşkirin.

Di romanê de mijarekî ku nivîskar xwestiye herî zêde li ser bisekine şerên navxweyî û bêtifaqî, şerên Îran û Romê yên li ser axa kurdan e. Di vegotinên bi hûrgilî yên şerên desthilatdariyê yên di navbera mîrgehan de, di navbera birayan de, ap û biraziyan de, heta di navbera bav û kur de û ya xirabtir, di van şeran de alikariya Şahê Îranê ku şeran xurttir dike, de ew perspektîf an pîrsgirêkên îroyîn xuya dike. Malbata Erdelaniyan ji dêvla ku li axa xwe xwedî derkevin nehêlin Îran û dewleta Osmanî têkevin welatê wan û hêzên xwe bikin yek, ew bi alikariya Şahê Îranê ji bo desthilatdariya şexsî hevdû qir dikin û dawiya xwe tînin. Xwendina teswîrên şerên navxweyî gelek caran şerên navxweyî yên di demeke nêz de an perçebûna siyaseta îroyîn tîne bîra xwendevan û dike ev wek berdewamiya şerên wê demê bîn şîrovekirin, wek ku tişteki zêde nehatibe guhertin û hesteke xurt bi xwendevan re çêdike ku divê êdî ji bêtifaqî û şerên navxweyî ders bê girtin, ev berdawamî qut bibe û rê li ber vê qederê bê girtin. Bi gotineke din ew teswîrên dût û dirêj ên şerên di navbera bav û kur, di navbera birayan de, di navbera ap û biraziyan de an di navbera mîrektiyan de tevî daxwaza nivîskar a rexnekirina siyaseta rabirdûyê, çêkirina bîrek civakî ku bikaribe bi vê danehevê (birikim) midaxeleyî siyaseta îroyîn bike bi hêsanî xuya dike.

Sedema ku nivîskar giraniyê dide ser bêtifaqiyê û şerên navxweyî, daxwazek îroyîn a avakirina dewletek serbixwe ye. Ev wek kêmasiyekê tê dîtin û rewşa mîrektiyên dewra sedsala 19mîn wek yek sedem tê destnîşan kirin. Mesele ev e ku wek pîrsgirêkek dîroknasiya netewperwer tê ji bîr kirin ku netew û helwesta netewî bi xwe têgeh an rewşeke modern e û yekgirtiya netewî jê re dînamîzmek hundirîn an şert û mercên civakî, çandî, siyasî û aborî lazim e. Ev ne girêdayî şexsiyata serokeşîran an niyeta mîrektiyan e. Heta ku dînamîzmek civakî, siyasî, çandî an aborî nîn be, eşîr an mîrektî wê dewreke pre-modern de li gor berjewendiyên xwe tevbigerin. Ji ber ku ew hestên netewî ku bi milyonan mirov li dorê dicivin û hemû berjewendî û aîdiyetên xwe yên malbatî, eşirtî, şexsî û komî li aliyekî datînin di wê dewrê de di nav kurdan de tişteki nedîtî ye, ne tenê di siyaseta de di çanda civakê de jî bi qasî em dizanin tu nîşane hê nînin. Di dîroka netewperweriyê de tevî dînamîzma civakî, rewşenbîren wê civakê hene

ku vê fikrê di nav civakê de diparêzên û ew bîra civakî, aîdiyetên netewî, çandek netewî hwd. belav dikin û netewê saz dikin. Yek ji nîşaneyên dînamîk an ramanên netewî, roman tê destnîşan kirin. Rola romanê ya giranbiha di şêwandin û sazkirina karakterên netewan de bi awayekî berfirehî tê qebûl kirin. Ahmadzade¹²⁵ ji Anderson neqil dike ku honak, wek alametî farîqeya netewên modern, bi bêdengî û bi berdewamî dinizile nav rastiyê û wê dide şêwandin. Huxley hê jî wêdetir diçe; bi gotina wî romanûs û helbestvan “bi pîranî” îcatkerên netewê xwe ne¹²⁶. Ew bi naveroka berhemên xwe netewê teşwîq dikin, didin şêwandin, meşrû dikin an mantiqekê didin wê.

Di wê dewrê de ku di *Mestûreyê* de mevzûbehîs e, ew peywenda ku tê de roman bê nivîsandin qet nîne. Jê re hê sed sal divê. Elbet hebûn an tinebûna romanê wek şertê tekane nikare bê qebûl kirin an em nikarin bêjin ku beriya romana kurdî netewperweriya kurdî nîne. Lê di helbestê de jî hê piştî têkçûna Mîr Bedirxan (1806-1869) em nîşaneyên netewperweriya kurdî di risteyên Hecî Qadirê Koyî (1815-1897) de dibînin. Li vir ne mumkin e ku Ehmedê Xanî neyê bibîranîn. Ehmedê Xanî di dawiya sedsala hîvdemîn û destpêka sedsala hîjdemîn de pêdiviya tifaqa kurdan, girîngiya zimanê kurdî ku ji aliye gelek kesan wek dîtinên pêşeng ên netewperweriya kurdî tînin qebûl kirin, di dîbaçeya *Mem û Zînê* de anîbû ziman. Lê berdewamî nîne. Heta Hecî Qadirê Koyî -bi awayekî nivîskî- em nabînin ku dîbaçeya *Mem û Zînê* bala tu kesî kişandiye û piştgiriya fikr û ramanên Xanî hatiye kirin an hatiye belav kirin. Em werin ser kovar û rojnameyan ku di dîroka netewperweriya kurdî de bûne amûrek girîng, divê em li bendî sala 1898an bin. Li gor cîranên xwe derengmayina kurdan a di vî warî de ji vê beramberkirinê xuya dibe: Rojnameya erebî ya yekem di sala 1828an de, ya tirkî di sala 1832an de û ya farisî di sala 1848an de derketiye¹²⁷.

Di *Mestûreyê* de tevî ku di wê dewrê de peywendeke muxayileya netewî nîne, hewldana avakirina dewleta Kurdistanê û yekitiya kurdan heye. Di sala 1821ê de Bedirxan Beg dibe mîrê mîrgeha Botanê. Împeretoriya Osmanî di vê demê de hêza wê sist bûye û Mîr Bedirxan dixwaze vê derfetê bikar bîne, bi rêya avakirina serxwebûna Kurdistanê ji bin darê Osmaniyan derkeve. Ji bo avakirina dewleteke serbixwe divê ewilî yekitiya kurdan pêk bîne. Waliyê Kurdistana Sinê Xosro Xan, Mîrê Hekariyan,

¹²⁵ Ahmadzade, *Ulus ve Roman*, r. 22.

¹²⁶ Nql. Ahmadzade, h.b., r. 22.

¹²⁷ Amir Hasanpour, *Kürdistan'da Dil ve Milliyetçilik 1918-1985*, wer. İ. Bingöl. Weşanxaneya Avesta, Stenbol, 2005, r. 345.

Fermandarê Wanê Mehmûd Xan, Fermandarê Mûşê, Hîzanê û Qersê li Cizîrê dicivîne. Di civînê de biryara avakirina Kurdistana serbixwe tê girtin. Piştî avakirina Kurdistana serbixwe kî wê hikumdariya kîjan perçeyî bike, biryar ji bo vê jî tê girtin. Li gor biryara ‘yekitiya pîroz’ li ser amadekariya şer jî biryar tên girtin: wek avakirin û nûjenkirina kelehan, peydekirina cebirxaneyan, çêkirina top, tiving, şer û mertalan, ji bo fêrbûna hostatiya eskeriyê şandina xortan bo Ewropayê (r.174-192).

Ev tevgera Mîr Bedirxan ne wek ku nêzî du sed sal berê pêk hatibe, lê wek ku îro pêk bê hatiye vegotin. Wek Mîr Bedirxan ne mîrek be lê wek pêşengekî netewî ku bi hest û baweriyên îro tevbigere hatiye teswîr kirin. Mîrên kurdan di wê demê de ji hemû aîdiyet û berjewendiyên xwe yên feodalî rizgar bûne û li ser dewletek serbixwe difikirin, dixebitin. Aîdiyetên xwe yên olî jî danîne aliyekî. Hemû kurdên di bin darê Îran û Osmanîyan de dikarin bi yek armancê bibin yekpare û bèn ba hevdu. Bi gotina Mîr Bedirxan “Divêt em berjewendiya Kurdistanê di ser kesîtiya xwe re bigirin, di ser berjewendiya malbatên xwe re bigirin (r. 189).” Helwesta netewî ku bi perspektifa îroyîn li rabirdûyê dinêrin û netewê di kurahiya dîrokê de jî -wek ya îro, hê îro jî çiqas yekpare ye ew jî biguman e- wek yekpare be tesewir dike, di romana T. Reşîd de serdest e û anakronîk xuya dike.

Siyaseta Siltanê Osmanî Mehmûdê II. ya navendîbûnê ku destpêka modernîzasyonê imperetoriyê tê qebûl kirin, armanc dikir hemû mirektiyan ji hêz bixe û navenda xwe xurt bike. Em dikarin serhildana Mîr Bedirxan, wek mîrekî xwedîhêz, bertekek li dijî vê siyasetê binirxînin. Ji ber sedemên ku li gor hat qal kirin ji hestên netewî bêtir armanca berfirehkirina qada hukumdariyê, li dijî imperetoriyê mezinkirina hêza mirektiye rol leyistiye. Bi gotineke din çima aktorên serhildanê kurd in, zehmet e ku mirov wê wek serhildanek netewî binirxîne. Ji xwe di romanê de peyva *welat* di wateya axa ku netewek -an miletek- li ser dijî hatiye bikaranîn. Tê zanîn ku heta serdema modern *welat* tenê cihê jidayikbûnê nîşan dide, ne ku axa netewek li ser dijî û bi hestên siyasî bi wê ve girêdayî ne¹²⁸. Zêde ihtimal nîne ku di dema Mîr Bedirxan de bi peyva *welat* hemû axa ku kurd li ser dijî hatibe qest kirin.

Mîr Bedirxan di nav axaftina xwe ya ji mîrên din ên kurd re wisa dibêje “Ta kîngê destê Osmanîyan û eceman wê li ser serê me bin. Ev mîr û xanên li vir rûniştî, her yek hêja ye bibe padişahê Kurdistanê, ji bo çi gerek em *di bin destên biyaniyan* de

¹²⁸ Afsane Najmabadi, “Sevgili ve Ana Olarak Erotik Vatan: Sevmek, Sahiplenmek, Korumak,” di nav, Ayşegül Altınay: (ed.), *Vatan, Millet, Kadınlar*, de, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, r. 134.

bimînin (r.187).” Li vir bikaranîna peyva *biyanî* gelek balkêş e ku ev cudabûna di nav civaka împeretoriyê de li ser hîmê etnîkî an netewî dide rûniştandin. Rast e, ev dewr dewra serhildana gelên balkanî ne. Gelê yewnan serbixwebûna xwe îlan kirine. Cûdabûna etnîkî êdî ketiye nav Împeretoriya Osmanî, lê tê zanîn ku di sistema osmaniyan de civak ne li ser hîmên etnîkî lê li ser hîmên olî ji hevdu cuda dibûn. Lewma ji ber hin sedemên din jî hestên netewî ewilî di nav xeyrî-musliman dest pê kir. Belavbûna hestên netewî ya di nav gelên ne-tirk û misilman de hê derengtir e. Ev teqabilî nivê duyem ê sedsala 19mîn dike. Bi gotineke din, di dewra Mîr Bedirxan de di nav gelên misilmanan de –di nav kurdan de- naveroka peyva *biyanî* bi awayekî sosyolojîk divê bi ewqas zelalî nikaribe li ser hîmên etnîkî ava bibe.

Di vê romanê de, bi saya Mestûre Xanimê, bi giştî rismê civakeke ku nivîskar texeyul dike an daxwaz dike li hemberî me ye. Wek jineke marjînal, jiyana Mestûre Xanimê jî nîqaşan li ber rolên zayendî yên civakî vedike. Nivîskarî an dîroknasî, digel ku her tim wek karên mêran hatine qebûl kirin êdî bûne/karibûye bibe karê jinekê. Bi qasî ku tê zanîn li Rojhilata Navîn ew yekem jina dîroknas, dikare ji bo jinên kurd ên îro bibe dîrokek îlhamdar. Li gor texeyula civakî a nivîskar elbet ev jina kurd ku ji bendên xwe yên civakî rizgar bûye, divê endamên civakek serbixwe bin. Nivîskar meseleyên jinanî û netewî qet ji hev dûr nexistiye. Ev her du mijar wek rikberên hevdu ku her tim di pêşbaziye de bin, di romanê de nehatine bicih kirin. Ev civaka azad û serbixwe ku jinên wê tê de dikaribe azad be, tenê bi tifaq û yekitiyê gengaz e. Astengiya herî mezin ên li pêş serxwebûna welêt jî û jinan jî, ev in.

5. Mehmed Uzun (1953-2007)

a. Jiyana û Berhemên wî

Serpêhatiya nivîskariya Mehmed Uzun ê ku di sala 1953yan de li Siweregê hatiye dinyayê, li diyasporayê, li Swêdê dest pê kiriye. Ji 1977an ve, heta bi meha tebaxê a 2006an ku vegeriya welêt li Swêdê jîyaye.

Nivîskarekî pirziman, pirçand e, xebatên wî bi kurdî, tirkî û swêdî ne, bi van zimanan berhemên edebî afirandine. Salên dûdirêj endametiya lijneya Yekitiya Nivîskarên Swêdê kiriye. Di kulûba PEN a Swêdê û ya navnetewî de, bi awayekî çalak xebitiye. Endamê Yekîtiya Rojnamegerên Swêdê û Cîhanê bû. Nivîsên wê yên pexşanî jî, di kovar û rojnameyên cihê de, nêzî bîst zimanan hatine weşandin.

Ji ber romana xwe ya bi navê, “Ronî Mîna Evînê-Tarî Mîna Mirinê” û kitêba pexşanî “Nar Çiçekleri” di bihara 2001ê de hate darizandin, lê berat kir. Heman salê, Yekitiya Weşangerên Tirkiyê, xelata ku her sal dida, ya bi navê “Xelata Îfadekirina

Raman” û ji ber ked û xebata wî ya pêşvebirina romanê, Enstîtuya Kurdî Ya Berlînê, “Xelata Edebiyatê” danê. Ji ber helwesta wî ya di warê azadiya edebiyat û gotinê, wî xelata herî girîng a Skandînavyayê “Torgny Segerstedt” a bi navê “Xelata Pênûsa Azadiyê” û di sala 2002yan de, ji bo keda ku di ber çanda Swêdî de daye, xelata Akademiya Swêdê ya bi navê “Xelata Erik Lundeberg” wergirt. Di sala 2005an de xelata rûmetê a Herêma Kurdistana Iraqê û xelata rûmetê a Şaredariya Diyarbekirê wergirt.

Tevî zimanê kurdî bi zimanê tirkî û swêdî jî nivîsandîye. Bi kurdî heft roman nivîsandîye: *Tu*, 1985; *Mirina Kaleki Rind*, 1987; *Siya Evînê*, 1989; *Rojek ji Rojên Evdalê Zeynikê*, 1991; *Bîra Qederê*, 1995; *Ronî Mîna Evînê-Tarî Mîna Mirinê*, 1998; *Hawara Dicleyê*, 2002. Berhemên wî yên ji bilî romanên ev in: *Destpêka Edebiyata Kurdî* (lêkolîn) 1992; *Hêz û Bedewiya Pênûsê* (ceribandin), 1993; *Världen i Sverige* (Antolojiya Edebiyatê, tevî M. Grive), 1995; *Antolojiya Edebiyata Kurdî*, II Cild, 1995, *Nar Çiçekleri* (ceribandin), 1996; *Ziman û Raman*, Hevpeyvîn, 1997; *Dêngbêjlerim* (ceribandin), 1998; *Zincirlenmiş Zamanlar Zincirlenmiş Sözcükler* (ceribandin), 1992; *Mirina Egîdekî* (destan-zêmar), 1993; *Ruhun Gökkuşığı* (Keskesora Ruh-vebêj), 2005; *Küllerinden Doğan Dil ve Roman* (Ziman û Romana Nûvejiyayî-Hevpeyvîn)¹²⁹.

Ji heft romanên wî sê yên dîrokî ne. Du ji van *Siya Evînê* û *Bîra Qederê* romanên biyografîk in; her yek li ser jiyana kesekî ava bûne. Ji ber ku herdu jî bi heman endîşe an armancê hatine nivîsandin, lehengên wan jî hevçax in û ji aliyê vegotinê jî dişibin hevdû, ew ê bi hevdû re bîr nirxandin. Ji aliyê naverokê ve di navbera herdu romanên de hin cudatîyên ku, bi taybetî yên *Bîra Qederê*, hene wê cihê bîr nirxandin.

b. Siya Evînê û Bîra Qederê

Siya Evînê ku lehengê wê Memdûh Selîm Beg e, dikare wek vegotineke li ser hevbandoriya di navbera civak û takekes de bê xwendin. Memdûh Selîm Beg yek ji wan rewşenbîrên kurd e ku serpêhatiya wî ya siyasî di destpêka sedsala 20mîn de li Stenbolê dest pê dîke. Ên ku helwesta xwe ya mixalîf didomînin her yek bi deverekê ve belav dibin û bêyî bigêhînin armanca xwe jiyaneke nîvcomayî didomînin. Lewra em dikarin bêjin *Siya Evînê* minakek ji piraniya rewşenbîrên dewra xwe ye. Bi awayekî giştî ev rewşenbîrên kurd ji wan nîfşên destpêkê ne ku di dibistanên modern ên li Stenbolê xwendine. Tevlî jiyana çandî û entelektuelî bûne; ji çand û siyasî û qewimandinên

¹²⁹ Ji destpêka vê kitêbê ku ji aliyê weşanxaneyê hatiye nivîsandin hatiye veguhêztin: Mehmet Uzun, *Küllerinden Doğan Dil ve Roman*. Bütün Yapıtları-Söyleşi, Weşanên İthakî, İstanbul, 2008.

dinyayê haydar in. Di nav wan qewimandin û guherînên mezin de rewşenbîrên kurd jî di nav hişyarbûnekê de ne û bi xebatên komeleyî, partiyî û kovarî li ser navê kurdan dixwazin gotina xwe bêjin û bibin aktor. Lê piştî damezirandina komara Tirkîyeyê ji xeynî tirkan tu derfeta milletên din nema ku li ser navê milletê xwe bipeyivin, li mafên xwe xwedî derkevin an bibin aktor. Wek rewşenbîrekî kurd Memdûh Selîm Beg jî di nav sînorên komara Tirkîyê de derfetên wî namîne ku xwe bigêhîne armanca xwe û di ser de jî tê nefî kirin. Jiyana xwe li Antaqayê ku bajarê Suriyê di bin hakimiyeta fransiyan de ye, didomîne. Li vir ew dil dikeve keçeke çerkez û li welatê xeribiyê evîn ji wî re dibe stargehekê û wateyekê dide jiyana wî; piştî têkçûneke siyasî, evîn wî careke din bi jiyane ve girê dide. Bê teredûd biryara zewacê dide û pê re dergîstî dibe, lê di heman demê de yek ji damezrênerên partiya Xoybûnê ye û wek nûnerê partiyê ji bo serhildana Agiriyê tê peywardar kirin. Dîgel ku bi dergîstî ye û divê di demeke nêz de bizewice jî, berpirsiyariya xwe ya siyasî derdixe pêş; çûyina ji bo serhildanê tercîh dike û diçe. Vegera wî, li gor hesabê wî gelekî dereng dikeve. Heta ku vedigere dergîstiya wî bi yekî din re zewiciye. Ji xwe serhildan jî têk diçe. Di jiyana wî de bi derbekê du têkçûnên xedar pêk tên: Ya evînê û ya siyasî. Du tiştê ku ew bi jiyane ve girê didan bi carekê ve ji jiyana wî derdikevin.

Romana Uzun ya duyem a dîrokî *Bîra Qederê* ye. Lehengê wê Celadet Elî Bedirxan ê neviyê Mîr Bedirxan e. Ew jî hevçaxê Memdûh Selîm Beg e û jiyana wî li Stenbolê dest pê kiriye. Di sala 1922yan de ew û birayê xwe Kamiran Elî Bedirxan mecbûr dimînin ku biçin Almaniyayê. Lê ew jî divê evîna xwe li dû xwe bihêle û biçe. Li Almaniyayê di nav şert û mercên pir dijwar de xwendina xwe didomîne û di sala 1925an de ji wê derê jî diçe Qahireyê. Êdî nikare vegere ne Stenbolê ne jî Kurdistanê. Paşre diçe li Surî li Şamê bicih dibe. Tevî kurdên nefîkirî yên li Surî, Lubnan û Iraqê di damezrandina partiya Xoybûnê de cih digre. Partî ji bo hemûyan dibe çirûska hebûn û rabûnê; bûye stêrka şevên reş, hêviya heyamên tarî (r.204). Lê ev hêvî zêde nadome. Ew jî diqurmiçe. Serhildana Agiriyê ku pêşengiya wê partiya Xoybûnê dike, di sala 1930an de têk diçe. Piştî ku li komara nû ya Tirkîyê de ji bo kurdan tu derfetên xwe-îfadekirinê namîne û serhildanên li dijî rejima nû jî, wek serhildanên Şêx Seîd û Agiriyê, têk diçin û dema guherandinên mezin çûye, dem dema xwecihgirtina rejimên nû ne. Di siyasî de ji bo kurdan qada manevrayê jî nemaye, komara Tirkîyê û dewletên kolonyal ên li herêmê berjewendiyên xwe êdî kirine yek.

Di sala 1932an de Celadet hêviya xwe êdî di nivîsandinê de dibîne. Biryar dide, binivîsîne. Dilê wî heye kovareke kurdî derxîne. Dîsa li Şamê civata kurdî ya rewşenbîr

û têkoşeran li xwe dicivîne. Ew Haco Axa û sê kurên xwe, Ekrem û Cemîl Begên Cemîlpaşa, Elî Axayê Zilfo, Bozan Begê Şahîn, Osman Sebrî, Memdûh Selîm Beg, Hemze Begê Muksî û hîn çend kesên din in (r.231). Êdî hebûna xwe û gelê xwe di nivîsandin û xebatên çandî de dibînin. Derman berhem, û eser, afirîn û avahî bûn (r.232).

Piştî salan li Şamê bi dotmama xwe Rewşen Xanimê re dizewice. Ji aliyê aborî ve bi zehmetiyan re rû bi rû dimîne. Kar û barên çandî ku xwedî misyoneke giran in û debara malbatekê, barê jiyânê li wî giran dikin. Celadet Elî Bedirxan neviyê Mîr Bedirxan dest bi çandiniya pembo dike. Di sala 1951an de dema ji bo avdaxistinê li ser bîrekê dixebite dikeve bîrê û dawî li jiyana wî û li romanê tê.

Bîra Qederê û *Siya Evînê* du romanên Uzun in ku bi endîşeya jibîrbûyina du lehengên girîng ên dewrekê û bi armanca çêkirina bîra civakî û dîrokî hatine nivîsandin. Uzun wek kurdekî bakurî encax li diasporayê derfeta xwendin û nivîsandina kurdî bi dest xistiye. Bêyî ku bi zimanê kurdî perwerde bibe, piştî temenê xwe yî bistî bi kurdî roman nivîsandiye. Digel ku beriya Uzun jî romanûsên kurdî hebûn, em dikarin bibêjin ku kurdên bakur romana kurdî bi yên wî nas kirin û xwendin. Salên 1980 û 1990an ew sal in ku kurdên bakurî bi awayekî girseyî meseleya xwedî derketina zimanê kurdî û tesewira nasnameyî ketiye rojeva wan a çandî û siyasî. Bi gotineke din romanên Uzun vê tespîta Ömer Türkes bi heq dike. “Romana kurdî di pey lêxwedîderketina kurdan a nasnameya xwe ya çandî dest pê dike.”¹³⁰ Uzun di hevpeyvîneke xwe de dibêje “Ji bo çêbûna hişmendiyeke netewî roman dikare roleke girîng bileyize. Dibe ku kurd ne yakpare bin, lê di ziman de dikarin bibin yekpare.”¹³¹ Ê di sazkirina nasnameyek netewî de rola romanê tîne ziman. Bi taybetî *Siya Evînê* û *Bîra Qederê* de Uzun, wek amûrên texeyulkirin û zindîkirina bîra civakî ya netewê kurd, di dîroka wêjeya kurdî de wê her tim xwedî ciyekî girîng be.

Di romanûsiya Uzun de dîrok bi xwe meseleyek her tim li pêş e û di nivîskariya wî de bûye motivasyoneke girîng. Beriya ku di nivîskariya xwe de girîngiya dîrokê bîne ziman balê dikşîne ser pêwendiya di navbera dîrok û honakê, ji bo wêjeyek hêja xurtbûna honakê wek şert datîne. Lê ew bi xwe jî destnîşan dike ku endîşeyek wî heye ku bi rêya wêjeyê bi xendevanên xwe dîrokê bide fêrkirin û azmûnên dîrokî neqil

¹³⁰Ömer Türkes, “Zimanek Dîroka Wêjeya Wî Zimanî Ye”, wer. Z. Yaş. *Kovara W*, hej.13, r. 57-60, Diyarbekir, 2007.

¹³¹ Mehmed Uzun, *Küllerinden Doğan Dil ve Roman*, İthaki Yayınları, Stenbol, 2008, r. 262.

bike¹³². Ev pir pêwîst e, ji ber ku tiştê mirovan ji heywanan cuda dike, bi şertê ku mirov lê tesîr bike, dîrok e. Dîrok diho, îro û sibe ye. Yanê rabirdû, niha û paşeroj e. Hêza pêkanîn û afirandinê dide mirov. Li rabirdû xwedî derketin, pêşketin, nûkirin, çêtirkirin bi dîrokê mimkun e¹³³. Ewqas ku tevgerek rewşenbîrî ku bi dîroka xwe nizanibe, wê li gor xwe şîrove nekiribe tu şensa wê ya serkeftinê nîn e¹³⁴.

Lewma pêwîst e azmûnên Memdûh Selîm Beg û Celadet Elî Bedirxan divê bê vegotin. Ew ku qet neketine nava kitêbên dîrokê, jiyana wan nehatiye vekolandin û li ber jibîrbûyinê ne. Herdu roman serpehatiyên wan ên trajîk, lê ewqas jî mînakên pêşeng ên ronakbîriya kurdan, vedibêjin. Di jiyana xwe de, digel hemû hewldanên xwe tenê bi tekçûn û hêvîşikestina re rûbirû mane. Qene ji aliyê nîşên nû divê bîn nas kirin. Tevî bibîrxistinê jiyana van lehengan, ev roman ji nîşên nû re ku di dema wan de jî xebatên jidil û îdealîst pêwîst e, dikare bibe model. Taybetî xebatên wan ên çandî ku ji bo pêşketina ziman û wêjeya kurdî re bûne dibistan, rê û rêbazek din an tekoşîna netewî dest nîşan dikin. Di tesewirkirina netewekê de dîroknûsî çiqas xwedî rolek mezin be, romanên ku bikaribin wê dîrokê populer bikin jî pêwîst e.¹³⁵ Ev herdu roman ji vî alî jî giring in, ji ber ku di nasandina Memdûh Selîm Beg û Celadet E. Bedirxan de cihê wan nikare bê înkarkirin.

Di herdu romanên de binê mehzena çandî ya herdu lehengan tê xêz kirin. “Di çentê Memdûh Selîm Beg de Ehmedê Xanî, Firdewsî, Omer Xayam, Fayette, Rousseau, Shakespeare, Voltaire, yanê Rojhilat û Rojava” bi hev re ne (r.33). Frensiya Bedirxan, zanebûna wî li ser çanda Ewropî, lê zanebûna wî ya li ser çanda gelêrî a kurdî û çanda Rojhilatî jî tê bînxêzkirin. “... ji tiştên ku Celadet Elî Bedirxan, şagirtê gotinên Xeyam, Xanî û Ovidius, hevalbendê gotinên Goethe, Lamartine û Baudelaire dikir ev bû...”(r.224). Hezkirina Rojhilat û Rojava di warê muzîkê de jî derdikeve pêş:

Her çend stran û destanên kevn kêfxweşî didin Memdûh Selîm Beg, ewçend jî musîka nûjen kêfxweşî didiyê. Bi qasî destana Binevşa Narîn, mûzîka Yvette Gilberts û Eric Satie jî dilê wî bi firê dixê. Ew ji dengê vî dengbêjê kal jî hez dike, ji dengê kemança Xezalê jî. Li gora wî, stranên eşîran û mûzîka salonan hevûdu temam dikin. Ew mîna hev in û herdu jî kêfxweşiyê didin (r.159-160).

¹³² H.b., 112.

¹³³ Mehmed Uzun, *Siya Evîne*, ç. 1, İthaki Yayınları, İstanbul, 2011, r. 151.

¹³⁴ Vgz. Türkes, *Romana Yazılan Tarih*, r. 142.

¹³⁵ H.b., 141.

Di romana *Hawara Dicleyê* de jî em ê bibînin ku di romanên Uzun de binxêzkirina çêştdariyê pir berbiçav e. Ev ji teswîrên mehzenên çandî yên lehengan bêtir, wek encama perpesktîfa îroyîn dikare bê şîrovekirin. Uzun, wek nivîskarekî ku bi salên dirêj li Rojava, Swêdê jiyaye û tekamûla xwe ya çandî, siyasî li wê derê temam kiriye, gelekî di bin bandora çanda wê de, bi taybetî pirçandîtî û çêştdariyê de, maye. Lê ew refleks pê re çêbûye ku ji aliyekî nedûrketina xwe ya ji çanda Rojhilat nîşan bide û li aliyekî din pêwistiya hûrmetkirina li hemberî çandên cûda û çêştdariyê wek modeleke rewşenbîriya îroyîn pêşniyar bike. Dibe ku di rastiyê de jî herdû leheng xwedî hişmendiyek senteza rojava û rojhilat be lê dîsa jî ev binxêzkirin ne tenê tespîtek aîdî wê dewrê ye. Ew bêtir vegotinek normatîf e û ji bo nasnameya entelektuelî ya siyasetmedar û rewşenbîran modeleke îroyîn e. Îcar Uzun di romanên xwe de vê modela îroyîn dixwaze di dîrokê de jî piştrast bike. Ya din, dibe ku ev helwesta Uzun tenê wek nîşaneyek daxwaza qebûlkirina wî ya wek nivîskarekî “gerdûnî” bê şîrove kirin. Ya na di ev teswîrên ku li jor hate neqil kirin de, nivîskar rave nake ku ew nivîskar û mûzîkvanên Rojhilatî û Rojavayî çawa tîna ba hevdu, hemanên wan ên hevpar çi ne, di xwendevan an guhdarvanên xwe de kîjan hestan hişyar dikin, lehengên wî çima ji herduyan jî hez dikin. Nivîskar/vebêjer tenê dîtina lehengên xwe dibêje û vedikişe, hewl nade ku xwendevan îqna bike, bi ravekirin an teswîrên kûr bike an ew nivîskar û mûzîkvanan bi xwendevanên xwe jî bide hez kirin, di wan de meraqekê çêbike. Bi pêşqebûleke ku xwendevan jî hemû navan baş nas dikin û bi mezinbûn an bi girîngiya wan hem fikir bin tevdigere.

Bîra Qederê û Siya Evînê, ev herdû romanên ku li pey bîreke civakî digerin, li pey hemanên nasnameya kurdan ên îroyîn in jî. Ji bo nîqaşên nasnameyî an netewî yên îroyîn, bi taybetî *Bîra Qederê* xuya dike ku ev nîqaş tenê ne yên îro ne, ew di dîrokê de jî rehên xwe berdane. Ev nîqaş, di tarîfkirina nasnameya kurd de li ser rola zimanê kurdî ye. Li gor lehengê romanê Celadet E. Bedirxan yekbûna kurdan bi yekitiya zimanê kurdî çêdibe. Îddia dike ku milletên bindest heyîna xwe ji serdestên xwe bi ol û ziman diparêzin. Lê dema ola milletên serdest û bindest yek bin, dimîne ziman. Lewma Celadet E. Bedirxan dikeve pey gotinên kurdî, çîrok û destan û alfabeyek nû. Ji xwe tiştê Celadet E. Bedirxan daye naskirin xebatên wî yên li ser ziman in, ne ku ew tenê newiyê Mîr Bedirxan e ku bi malbatî di dîroka çandî û siyasî ya kurdan de rolek mezin leyistine. Bi vî aliyê xwe ev roman, di vegotina xeleka endîşeyên li ser ziman ku ji dewra Ehmedê Xanî û vir ve heta îro bûye sedema dilêşiyê, qonaxek girîng e. Bi gotineke din ew perçeyek ji bîra çandî ye ku xwendevanên xwe li ber nîqaşên îroyîn

xwedî danehevek çandî, dîrokî û siyasî dike û dide zanîn ku ew bi xwe xwedî dîrokekê ye.

c. *Hawara Dîcleyê*

Romana dawîn a Uzun, *Hawara Dîcleyê* dewra Mîr Bedirxanê Cizîrî ji xwe re kiriye bingeh. Roman bi dewr, bi serencama mîrê Cizîra Botan, bi mekanên (Cizîr, Girît, Şam) xwe romanek dîrokî ye. Lê bi tevger û hişmendiya lehengên xwe û ji aliyê sosyolojîk ve ji pîvanên romana dîrokî dûr dikeve. Di *Hawara Dîcleyê* de, wek reaksiyonek li dijî serdema xwe, helwesta romantîk, hesreta rabirdûyek pak û rexnekirina îro bi awayekî eşkere xuya dike û ev jî dike ku rabirdûyê ji “îro” re bike qurban. Dem, mekan, şexsiyet û bûyer her çiqas dîrokî bin jî nivîskar bi perspektîf û pîvanên îro û ji bo îro dinivîsîne. Wek ku Tûrkeş ji bo romanên Amin Maalouf dibêje, di romana Uzun de jî nîşaneyên nêrînek modern a siyasî, civakî û çandî heye ku di şibaka îro re li rabirdûyê dinêre. Rabirdû tenê çarçoveya şeweyî tijî dike, lê hedefa nivîskar îro ye. Lewma rabirdûyê ji peywenda xwe derdixe û wê dixê nav peywendeke modern. Ev helwest rê li ber anakronîzmayên kûr vedike û serdema modern ber bi rabirdûyê ve dirêj dibe. Bi gotina Hobsbawm di romanek dîrokî de “rabirdû bi xwe tê îmhakirin”¹³⁶.

Di *Hawara Dîcleyê* de, ji dêvla ku jiyan, atmosfer, pêwendiyên mîrovî û hişmendiya dewrekê di hişê xwendevan de zindî bike, tiştê ku xwendevan dixwaze bibihîze, pîrsgirêkên civaka îro, teswîr û temenniyên îroyîn ku di dilê wî an yê xwendevan re derbas dibin derdikevin pêş. Di *Bir Romanin Hatıra Defteri* ¹³⁷ (Rojnivîsa Romanekê) de eşkere dike ku ew hewl dide ku xwendevan romanê (*Hawara Dîcleyê*) wek neynika îro têbigihê û bîxwîne, yanê divê xwendevan hêvî neke ku ew ê di wê neynikê de rabirdûyê di hişê xwe de zindî bike an texeyul bike. Vebêjer Biro ku bi xwe dengbêjekî wê dewrê ye bi taybetmendiyan reweşbîrekî sedsala 21mîn hatiye xemilandin û dikare wek model jî bê qebûl kirin:

Ji xwe bi uslûb û dinyaya hîsî ya dengbêjekî herêmi ne mumkin bû ku romaneke dûr û dirêj wek vê romana ku neha ez dinivîsînim bê nivîsandin. Divê Biro bibe alter-egoya reweşbîrekî modern, eyn wek Homeros, Ovidius, Xanî, Heyam... Roman wê tenê

¹³⁶ H.b., 115.

¹³⁷ Mehmed Uzun, *Bir Romanin Hatıra Defteri*, İthaki Yayınları, Stenbol, 2007, r. 30.

dernekeve ser rêwîtiyeke ber bi rabirdûyê de, di heman demê de wê di navbera Rojhilat û Rojava de here û were¹³⁸.

Uzun, dema Mam Sefoyê Ermenî, şewirmendê Mîr Bedirxan, bi me dide nasandin, zimanên ew pê dizane rêz dike ku ti ziman nîne ku ew pê nizane: Ermenîkî, kurdî, osmanî, farisî, erebî, italî, frensî, ingilîzî û hinekî yewnanî û latînî (c.I., r.50). Tam mirov meraq dike ku ew çawa ewqas ziman fêrbûye, em fam dikin ku ew li hemû dinyayê gerîya ye û li Stenbol, Venedîg û Parîsê xwendîye, dinya dîtîye, war û welat dîtîye. Îlmên cihê, tevî hemû kitêbên miqedes ên cihû, file û misilmanan xetim kiriye. Tevî ilm û zimanan wan seray û siltanên osmanî, padişahên faris, eşîr, serokeşîr û şêxên ereban, mîr û mîrektiyên din ên kurd, hemûyan kite bi kite nas dike. Ger ku em li gor şert û mercên wê dewrê li vê tarîfê binêrin, ev ji tarîfa dewrekê bêtir temeniya mirovdewletekî bi vî rengî xuya dike. Hê di destpêka sedsala 19mîn de xwendina li Rojava wek îro di nav civakê de ne ewqas tiştêkî maqul û rûniştîye. Ev li gor hişmendîya îroyîn referansek têra xwe maqûl e. Lê di wê serdemê de tevî xeyrî-muslîman, Împeratoriya Osmanî hê tam derîyê xwe ji Rojava re venekirîye ku kesek ji Cizirê rabe, li Venedîk û Parîsê bixwîne û bi hemû zimanên Ewrûpî bizanibe. Hê di sala 1829an de împeratori cara yekem çar ciwanan ji Stenbolê ji bo xwendinê dişîne Ewrûpayê. Tê zanîn ku Mîr Bedirxan hay ji teknolojiya rojavayî hebû û ji bo xurtkirina mîrektiyê û artêşê dixwest hin ciwanan bişîne Rojava. Bi ihtimalek mezin wê ev jî li dor tarîxa li jor (1829) be. Dibe ku planek wisa hebe lê di derheqê pêkanîna wê de tu agahî nîne. Sînorên fireh ên zanyariya Mam Sefo jî balkêş e: Ji osmanî û farisan, du hêzên mezin ên heremê ku kurd di nav sînorên wan de ne, heta eşîr û şêxên ereban, mîrektî û eşîrên kurdan. Modelek îdeal e ji bo mirovdewletekî ku bikaribe dost û neyarê xwe bi kite kite nas bike. Elbet em bi sînorên zanyariya wî dizanin, lê em bi hûrgiliyên zanyariya wî nizanin, an em nizanin ewqas zanebûn çawa, li kuderê bikaraniye an çawa kêrî mîrektiya Botan hatiye. Di romanê de meseleyek din ya îroyîn ku tê de rû dide, toleransa lehengan ya bêsinor û derî-zeman e. Taybetî ji aliyê olî ve lehengên serekî yên wek vebêjer Biro, Mam Sefo û zarokên wî Migo, Armê, xanima wî, keça Apê Xelef Gulîzer, hezkirîya wî Stêr tu ferqê nakin di navbera olê xwe û yên din. Ji Hemê pê ve, ku ew jî derî-zeman an têra xwe anakronîk e, tenê ola xwe nade pêş ji wan re hemû wekhev in. Mam Sefo ku Ermenî ye, hemû kitêbên pîroz xitim kirîye. Biro bi xwe, misilmanekî ku berê êzidî bûye pir rihet pesnê Qewlê Êzidîyan jî dide, gelek caran ji

¹³⁸ H.b., r. 34-35.

Tewratê referansan dide û qala Quranê jî dike. Ne ku tenê qal dike bawerîya xwe bi wan tîne. Dema Biro dike bi Stêra nestur re mahra xwe bibire, ji bo nîşaneyê wekhevîyê gazî keşeyekî nastur û melayekî dike. Biro û hevalê xwe Migo li kitêbxanê Tewrat, Zebûr û Încila Lûqa her sê bi hev re li ber wan vekiriye (c.I, r.290). Di gelek cihan de geh vebêjer pesnên Tewratê dide û referansan jê dide (c.I, r.244), geh lehengên wî, Mam Sefo (c.I, r.250), her tim Tewrat li ber vekiriye û îlhamê jê distîne. Dîsa vebêjer Biro wisa qala xwe dike:

Dewsa mele, xoce, seyda û rihisipiyên Cizîra Botanê ku bi zimanê tiredîn dipeyvîn, hozanên mîna Maro, Naso û alîmên mîna Keso ku bi zimanên yewnanî û latînî dipeyvîn ji xwe re kiribûn mamosteyên heyatê û bêyî ku ji zimanên wan fahm bike, serê xwe bi gotin, rêz, hikaye û serpêhatiyên wan diêşand; Tewrat, Avesta, Zebûr, Încil, Quran, Mishefa Reş, ku tiredînê me dikarîbû bi zimanên ku pê dizanîbû bixwenda, ne mîna kitabên dînî yên kevnare, lê mîna hedîs û hedîseyên roja xwe didît û ji wan, ji bo bûyer û qewimînên roja xwe ders û tecrûbeyên însanî derdixist... (c.II, r.61-62).

Digel ku bi zimanên wan nizane ev hemû kitêbên pîroz çawa dibe ku bi hîkaye an serpêhatiyên wan serê xwe biêşîne û ji wan ders û tecrûbeyên însanî derxîne, ev gelekî muphem e. An bi zimanê hinekan dizanibe jî ev kîjan in û dersên çawa ji wan derdixîne? Mirovekî wek Biro tenê demeke kurt li Medresa Sor xwendiyê çawa dikare an çawa gihîştîye wê mertebê ku çavkaniyên zanyariyên wê dewrê *mele, xoce, seyda û rihisipiyên Cizîra Botanê* red bike û berê xwe bide klasîkên yewnanî, latînî û hemû kitêbên pîroz? Li vir tevî ku sînorên romana dîrokî hatiye îhlal kirin û nivîskar peywirek daye ser xwe û pêşniyara xwe ya toleransa civakî ya di dilê wî de ye radixîne ber xwendevanên xwe. Bi gotineke din modela civaka ku ew dixwaze tê de bijî dixwaze di dîrokê de piştrast bike an ji bo alikariya xwe gazî cepxaneyê dîrokê dike.

Halbûkî dema em li dîroka împeratoriya Osmanî dinêrin, digel ku hemû ol û komên etnikî di nav hev de bi sedan salan jiyane, ev nayê wê wateyê ku ew ewqas xwedîyê asoyek firehtir bûn an bi rihetî kitêbên pîroz ên hevdû xetim dikirin û ji wan bawer dikirin, hemû ol û kitêb li ba wan wekhev bûn. Bilakîs, berîya serdema modernîzmê sînorên herî hişk ku di navbera cimaetan de hebû, yên olî bûn ne yên netewî an etnikî. Her cimaetê nasnameya xwe bi hêmanên olî tarîf dikirin, sînorên xwe datanîn û her kesî bi sînorên xwe û yên din dizanibûn. Ya girîng ew bû ku sînorên hevdû îhlal nekin. Ji ber ku her cimaetê di nav xwe de jiyana xwe didomand û di bin

desthilatdarîya xurt ya împetoriyê de, li nik hevdû dijiyan, lê ne di nav hevdû de. Her cimaeta olî di nav xwe de pêdiviyên xwe yên çandî, perwerdehî û medenî çareser dikirin. Ya herî girîng çanda împetoriyê ya siyasî jî pêwîst neditît ku çandek standart an homojen li ser tebayên xwe ferz bike û an wek netew-dewletan çandekê li ser çanda din bigre û yên din asîmîle bike. Kengî di serdema modern de, derîyê împetoriyê vebûn, jiyana nûjen, çanda siyasî ya nûjen sînoren di navbera cimaetan xira kirin û reqabeta sîyasî, çandî dest pê kir, pevçûn destpêkir û pirsgirêka asîmîlekirin û hiyerarşiya çandan ket rojevê. Ji wê çaxê û vir ve ye ku yanê bi asîmîlekirinê û vir de pêdivî bi toleransê çêbûye. Dibe ku ji ol û baweriyên hevdû hurmet nîşan didan, lê ne di wê astê de ye ku hemû kitêbên olî daynin ber serê xwe û wan xitim bikin. Ev ji anakronîzmayekê pê ve ne tişteke e.

Uzun, di vê romana xwe de rasterast van têgehên bikar nayne jî, wî di neynika wekhevî, pirçandîtiyê û bihevrebûna cûdatîyan re ku bi taybetî di salên 1990an de ketine rojevê, civaka sed û heftê sal berê tarîfkiriye. Dibe ku bandora salên jiyana wî ya li swêdê ku paytextê pirçandîtiyê ye, derbas bûye hebe. Di nav vê çanda siyasî û di bin siya niqaşên demokrasiya nûjen de li dîrokê nêriye û civak û pêwendiyên civakî bi awayekî anakronîk teswîr kiriye. Malbata vebêjerê romanê Biro di wextekê de bi darê zorê bûne misilman. Qala hûrgiliyên vê nayê kirin, lê malbata wî di vê bûyere de hatine kuştin, ew sêwî maye û çavê wî yê kor jî encama vê ye. Vega ew bi xwe misilman e û vê ji xwe re nake mesele. Digel ku misilman e jî, dilê wî bêtir ber bi êzidiyatîyê ve diçe. Gelek caran xwe wek êzidî jî tarîf dike, lê elbet ji hemû olan re rêz digre û hemû li ba wî bi qedr û qîmet in. Di serdemeke ku ol li ser nasname û hişmendîya mirovan ewqas bi bandor e, misilmantiya bi darê zorê qet di derûnîya wî de nabe sedema gengeşî, bêhizûrî an endîşeyekê. Madem ewqas wekhevî an tolerans hebû malbata wî çima bi darê zorê bûne misilman? Em nizanin. Misilmantiya wan tişteki ji rêzê be jî çima di dilê wî de êzidiyatî cihêki girîng û nostalgîk digre?

Li vir jî em dikarin bi riya vegotinên vebêjer Biro re bibînin ku, bilindkirin an biqîmetkirina çand û ola qedîm bibînin. Bi gotineke din, hewildana bibîrxistina ola qedîm û cihgirtina wê ya di bîra civakî ya îroyîn de mevzûbahîs e. Madem bi aliyekî ve netew li ser bîr an rabirdûyeke hevpar ava dibe, divê ev ola qedîm jî tê de cihê xwe bigre. Ji xwe di vegotina netewperweriya kurdî de, bi taybetî ji aliyê netewperwerên sekuler ve, ev meyleke xurt e ku dîroka netewa kurd bi sedan salan dibe beriya dewra misilmantiyê û ew dibe hêmanekî xurt a netewperweriyê ku kurdan ji netewên din cuda dike. Êzidiyatî ku tenê di nav kurdan de belav bûye, kurdan dike xwedî taybetiyek yekta

û affirenerê çandekê qedîm jî. Ji aliyekî ve, êzidî wek civatek ku li derveyî olên xwedî-kitêb an îlahî mane û wek şeytanparêz, bêol hatine qebûl kirin, di dîrokê de zor lê hatine kirin ku bibin misilman û bi zordariyên mezin re rû bi rû mane. Bilindkirin an biqîmetkirina êzidî û êzdiyatîyê dikare wek rexne û lêborîneke rewşenbîrî jî bê xwendin. Ger em guh bidin Uzun bi xwe jî wê mesele hê zelaltir bibe: “Min di kitêba Layard¹³⁹ de beşa di derheqê nesturî-keldaniyan de xwend. Xwedê, ev çi zulm e. Wê romana min bibe rexneyek tûj a zulma ku kurdan kirine. Zulma ku zaliman kirine¹⁴⁰.”

Dîyalogek vebêjer Biro ya bi Migo, kurê Mam Sefo û birê hezkirîya wî Armê re heye, ewqas anakronîk e ku mirov bawer nake li Kurdistana îro jî de derbas bibe. Biro di heman demê de him ji Gulîzera keça Apê Xelef, him ji Armê hez dike. Gelek caran bi herduyan re şa dibe. Ev mesele ji bo wî nabe sedema ti alozîyan, ji bo herdu keçan jî. Lê dema Stêrê ku nesturî ye û wê ji qetlê xelas dike, nas dike û dilê wî dikeve wê, bi Migo re dişêwire ku ka çi bike. Migo heta dawî bi awayekî sakîn lê guhdarî dike û wek zanayekî derî zeman diçe kitebekê tîne. Kitêb qala mesela Parîsê Truwayî ku ji nav sê jinan; Hera, Afrodît û Athenayê ya herî bedew hildibijêre, dike. Migo bi vê çîrokê jî û bi dîroka Truwayê jî tevî detayan pir baş dizane û dikare şîrove bike. Bi referansa vê çîrokê ew pêşniyar dike ku Stêrê hildibijêre. Di civakek pre-modern de di rewşa Gulîzerê û xweha wî Armê de ji aliyê malbatan tişteki anormal nîne û mesele diqede.

Qetla nesturan a li Hekkarê ji aliyê Nurulah Beg tê pêk anîn ku sedemên wê bêtir sîyasî ne, vê teswîra civaka xwedî tolerans û wekhev xira dike. Digel ku ji bilî nesturî-keldaniyan pê ve bandor li ser xeyrê-muslîmên din nake, bûyerek gelekî trajîk e. Helwesta nivîskar a li dijî vê bûyerê tenê ji agehdarkirinê îbaret e. Ne li ser sedemên wê ne jî li ser hûngiliyên wê disekine. Elbet nivîskar ne mecbûr e ku hemû bûyeran bi hûngilî ji me re vebêje. Lê ji bo ruhê dewrekê derbasî xwendevan bibe mirov li bendê ye ku di nav pêwendiyên lehengan de an li der û dora mîr rastî hin sedeman bê. Wisa xuya dike ku ev bûyera trajîk ji bo ders jê bê girtin, bi gotina nivîskar ji bo deynekî wicdanî¹⁴¹ û ji bo rexneya li îro hatiye qalkirin, lewma pêwîst nebûye ku li ser sedeman bisekine.

Yek ji lehengan, Hemê ku tenê lehengê neyênî ew e û hevalê zaroktîyê yê Biro ye, dikeve nav rêxistinên ku neyartîya xeyrê-mislîman dike. Navê rêxistinê *Hedef û Riya Rast* in. Ev herdu rêxistin bi tevger û armancên xwe pir dişibin rêxistinên Îslamî

¹³⁹ Austen Henry Layard, 2000, *Ninova ve Kalıntıları*, wer. Zafer Avşar. Stenbol: Avesta.

¹⁴⁰ Uzun, *Bir Romanın Hatıra Defteri*, r. 64.

¹⁴¹ Mehmed Uzun, *Küllerinden Doğan Dil ve Roman*, İthaki Yayınları, Stenbol, 2008, r. 15.

yên radîkal ên îro. Dawa şerîetê dikin û bi dû filehan û yê wek wan nafikirin, ketine. Lê em dîsa li dîrokê vegerin ev serdem û wek projeyek endezyarîya civakî, dawa şerîetê û îdeolojîya Îslamî hê gelekî ji hevdû dîr in. Çawa dibe, di taliyê de, Hemê ji vê rîyê vedigere tê ser rêya Êzdîyatîyê ku her tim bi nostalgîyê, wek ola bav û kalan û qedîm tê qalkirin. Heta difikire ku îcar rêxistinekê li ser navê êzîdîyan ava bike û tola wan hilîne. Vebêjer wisa qal dike ku wek sed û şêst-heftê sal berê ji bo armancekê rêxistinbûn tiştêkî pir ji rêzê be. Barê rexneya civakî ku nivîskar daye ser milên xwe dîsa zor dide nivîskar û dide pêşîya qaîdeyên romana dîrokî û estetîka wêjeyî. Nivîskar di hevpeyvînek xwe de Hemê wisa tarîf dike:

Wek Biro û Stêrê, Hemê jî karakterekî ku min afirandiye. Ev pîrr pêwîst bû, ji ber ku civaka kurdan, wek civakên girtî yê din, derdê kesên wek wî pîrr dikşîne... Di nav civakên wek ên kurdan de hesûdî, fesadî û neyartiyek bêşînor heye... Li dora min jî gelek Heme hene¹⁴².

Dîsa ne ku di dîrokê de wisa ye, lê ji ber endîşeyên îroyîn û texeyula nivîskar a dahatûyê, Mishefa Reş di nav rêza hemû kitêbên pîroz de cihê xwe digre: Quran, Tewrat, Avesta, Încil û Mishefa Reş. Mishefa Reş jî wek kitêbên din li her pirtukxanê de an malê de peyda dibe û dikare bê xwendin. Di rastiyê de dema em Mishefa Reş dinêrin, Mishefa Reş ne kitêbek wek ên din e, tenê 15-20 rûpel e û tê de meselên dîr û dirêj nîn in. Di wê tarîxê de Mishefa Reş li holê nîne jî. Di dawîya sedsala 19mîn û di destpêka sedsala 20mîn de ji aliyê mîsyoner û gerokan ve tê çapkirin. Li ser resenbûna wê jî gelek nîqaş hene. Kitêbek pîroz a din jî, Avesta ye. Mam Sefo û kurê wî Migo ku Ermenî ne, Biroyê ku di nav misilmantî û êzîdîyatîyê de diçe û tê ji xwe qet cudatîyê naxin navbera kitêbên pîroz û Avesta jî tevî wan e. Wek Mishefa Reş, Avesta jî mirov dikare di hemû pirtukxaneyan de peyda bike.¹⁴³ Lê dîsa Avesta jî di nivê sedsala 19mîn de hê nû ji aliyê oryantalîstan ve hatîyê deşîfre kirin û li Fransayê hatîye çapkirin. Ew îhtimala ku li girava Girîdê an li Kurdîstanê ketibe pirtukxaneyan nîn e. Uzun, wek şexs

¹⁴² Uzun, *Bir Romanın Hatura Defteri*, r. 146.

¹⁴³ Remezan Alan jî di nivîsa xwe ya bi navê *Romanek û Têkçûna Masûmiyetekê* de bi rêya romanek din a Uzun *Mirina Kalekî Rind* û lehengê wê Kalo bal kişandîye ser vê mijara kitêbên pîroz û zanebûna leheng a “bêşînor”: Ew ê ku tiryakiya pirtûkan bû; li Stenbol, Qahîre, Bexdayê mabû û edebiyat tehsîl kiribû; ku bi qasî kurdî tirkî, fârisî, erebî û yewnaniya klasîk dizaniya; dil dabû felsefa Rindîyan û wek derwêşekî hemû Rojhilata Navîn, Behra Spî, Afrîkaya Başûr dîtibû; pir xweş li bilûrê dixist; ji zimanê xwe gelek çîrok, efsane û destan dizaniya; di dawîya emrê xwe de li gundekî ku çivîk lê nedigotin wiq bici bûbû û mahna jiyane bi dest xistibû; û li ber sekeratê jî ji gundiyan belengaz xwestibû ku jê re ji Tewrat, Zebur, Incil, Quran û Zend Avestayê bixwînin û beriya nefesa dawî jî bi wan re helbestên Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî û Firdewsî xwendibû (!). Alan, h.b., r.206.

bi dîrokê çiqas baş dizane an nizane, em bi vê nizanin. Lê nivîskarekî ku barê romanek dîrokî dabe ser milê xwe elbet li ser hin meseleyan divê lêkolîn kiribe. Xuya ye ji zanebûn an nezanebûnê bêtir, pêdivîyên îroyîn, daxwaza dîrokek nostalgîk û kûr, temennîyên civakî dikarin sedemên vê anakronîzmê nîşan bidin. Ji ber endîşeyên îroyîn ku ev roman hatiye nivîsandin û nivîskar pêdivî bi zanebûna wî bi dîrokê çênebûye.

Ji ber heman sedemê ye ku, ji Hemê pê ve, ew jî amûreka rexneya li civaka îro ye, lehengên nebaş an neyênî tune ne. Dikare bê gotin ku Uzun, bi giştî, ji lehengên xwe pir hez dike û qet qemîş wan nake ku aliyekî wan ê neyênî nîşanî xwendevan bide an ji afirandina lehengên neyênî hez nake. Ne tenê ji aliyê niyetê, ji aliyê kesayetê jî tu zeafên wan nînin. Bi salan an bi qewimandinan re jî di kesayet, fikr û ramanên wan de guherîn çênabe. Lehengek di serê romanê de çawa be, wisa dimîne. Ji xwe nivîskar anîbû ziman ku ew ji bo îro dinivîsîne¹⁴⁴.

Di *Hawara Dîcleyê* de bi awayekî eşkere qala “yên din”ên kurdan nayê kirin. Neyarên kurdan zêde nayên binav kirin. Ji romanên din ên dîrokî ku em li ser sekinîn, cudatir peyvên wek *welat* (kêmanî) an *Kurdistan* jî nehatiye bikaranîn. Digel ku di dema împeratoriye peyva Kurdistan ne peyveke qedexe an marjînal bû jî, nivîskar ji bikaranîna vê peyvê dûr sekiniye. Cizîra Botan ku mekanê sereke ya romanê ye wek perçeyek ji Mezopotamyayê tê qal kirin. Di hevpeyvînekê de mekanên romanê wek Mezopotamya, Anadolu û Derya Spî nîşan dide û binê pirçandî, pirolî û pirzimanîya romanê xêz dike¹⁴⁵ û dixwaze romana wî ne tenê wek ku tenê li ser kurdan û li ser erdnigariya kurdan be, bê naskirin. Her çî qas xwe wek nivîskarekî kurd tarîf bike jî, bi taybetî di *Hawara Dîcleyê* de meyla xîtabkirina girseyek mezin a xwendevanan serdest xuya dike. Lewma dijayetiya siyasî ya îroyîn di navbera kurd û tirkan de naxwaze derkeve pêş. Gotina wî “Ez dixwazim bibim nivîskarekî aîdî dinyê”¹⁴⁶ di sînoren mekanên romanê de jî xwe xuya dike. Ev daxwaz bi *Ronî Mîna Evînê, Tarî Mîna Mirinê* ve herku diçe xurt dibe û wek pirçandîtî, pir zimaniyê ku meseleyên di rojeva siyasî de ne, dihewîne û ber bi Mezopotamyayê fireh dibe. Wek ku nivîskariya dinyayî an gerdûnî bi firehiya sînoren mekana romanê ve girêdayî be, Uzun, ji ser zemîna ku divê nigên xwe bide ser dişemite û rê li ber muphemî, serveyî (yüzeysellik) û anakronîzmê vedike.

¹⁴⁴ H.b., r.30, 146.

¹⁴⁵ Uzun, *Küllerinden Doğan Dil ve Roman*, r. 27.

¹⁴⁶ H.b., r. 29.

Ji vegotina “nivîskarekî dinyayî” armanca gihîştina zêdetir xwendevan jî dikare bê famkirin. Girêdayî vê Uzun sînorên xwendevanên xwe jî berfirehtir dike. Ew, ji nivîskarên din ên ku mijara vê xebatê ne, cudatir, tenê xitabî kurdan nake. Ev helwest bi taybetî di *Hawara Dicleyê* de berbiçav e û ji pirsgerêkên nasnameyî an netewî betîr giranî li ser sazkirina modeleke civakî ya nû an cûda ye. Çawa ku di romanek dîrokî ku mekana wê Kurdistan e, lê wek sînorên erdnigarî Kurdistan nayê bilêvkirin, wek berdewamiya vê helwestê dikare bê xwendin. Ji xwe Uzun di vegotinên xwe yê siyasî jî de ji peyva Kurdistanê dûr disekîne.

Ji bo analîzkirina hişmendîya serdemekê roman bi xwe amurek girîng e. Lê *Hawara Dicleyê* ji hişmendîyek dîrokî bêtir ji bo analîzkirina hişmendîya dawîya sedsala 20mîn û destpêka sedsala 21mîn û niyeta nivîskar materyalan dide ber destê me. Ev rast e ku romanên dîrokî di derheqê dewra nivîsandina xwe de xwedî vegotinek siyasî, civakî û çandî ye. Wek berhemek wêjeyî bi rewşa civakî ve girêdayî ne. Mesele ev e ku di bin navê romana dîrokî de, bi rêya anakronîzmên beloq dîrok “îmha kiriye” an cih ji dîrokê re nehiştiye.

Ji her sê romanên Mehmed Uzun ku hatin nirxandin di *Bîra Qederê* û *Siya Evîne* de nivîskar bêtir hewl daye xitabî xwendevanên kurd bike. Çêkirina bîrek civakî û bibîrxistina perçeyek ji dîroka wan derdikeve pêş. Qaideyên romana dîrokî ji bo armancên îroyîn nehatine qurbankirin. Nivîskar di serdema ku leheng tê de jiyane tevgeriya ye; di navbera diho û îro de neçûye nehatiye. Lê di *Hawara Dicleyê* de bi giştî qaideyên romana dîrokî hatiye qurbankirin. Nivîskar, ji bo ku di dîrokê de ji perspektîfa xwe ya îroyîn û texeyula xwe ya bo dahatuyê re paşpiştan peyda bike, dekora dev ji dekora dîrokî berdaye û civakek li gor daxwazên xwe di wir de bicih kiriye. Derfet nemaye ku em civaka serdema 19mîn di romanê de bibînin an hîs bikin. Ewqas ku hin hemanên wek ku dîrokî be –kitêbên pîroz- hatine bicihkirin jî ji rastiyê gelekî dûr in. Rastî jî ji bo daxwaz an texeyulên xwe berovacî kirine û bi gelek awayan ji estetika romana dîrokî dûr ketiye.

6. Jan Dost (1965-)

a. Jiyan û Berhemên wî

Jan Dost di sala 1965an de li Sûrî li Kobanê ji dayik bûye. Ji sala 2000î û vir ve li Almanyayê dijî. Xwendina xwe li bajarê xwe heta lîseyê qedandiye. Li zanîngeha Helebê beşê biyolojiyê bêyî ku tamam bike xwendiyê. Demeke dirêj e li ser Ehmedê Xanî û Mem û Zînê lêkolînan dike û di encamê de şerh û wergera erebî li Şam û Dihokê (1995/2008) û ya kurmancî jî li Stenbolê (2010) çap kir.

Jan Dost wek lêkolîner, wergêr, helbestvan û romanûs tê naskirin. Romanên wî *Mijabad*, 2004; *3gav û 3darek*, 2007; *Mîrname*, 2008 û *Martîne Bextewer*, 2012 ne. Kitêbên wî yên helbestê, *Kela Dimdim*, 2011; *Sazek Ji Çavên Kurdistan Re*, 1994; *Dîwana Jan*, 2010 ne. Werger û lêkolînen wî, *Mem û Zîn* bi erebî, 1995; *Şiir We*

Şueraa, bibliyografya li ser helbestvanên kurd yên kevn û nû, 1991; *Mehabad Ber Bi Olimpiyada Xwedê De*, wergera helbestên Selîm Berekat, 1996; *Bedayiulluxe*, wergera ferhenga Kurdî-Erebî bo farisî, 1997; *Elhedîqe el Nasiriyye*, wergera ji farisî bo erebî, 2002; *Sirûda Baranê*, helbestên Bedir elsseyyab wergera ji erebî, 1995; *El Durr El Semîn fi şerhî Mem û Zîn*, werger û şîroveya *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî bi erebî, 2006; *Mem û Zîn bi kurdiya îro*, 2008; *Mem û Zîn*, çapa fermî, Dar el zeman, Şam, 2008; *Adat û Risûmatnameê Ekradiye*, Nûbihar, 2010; *Mem û Zîn, şîrove û bi kurdiya îro*, 2010; *Ferhenga Kurdistanî*, kurdî-kurdî, 2010.

Roman û helbestên wî tenê bi kurdî hatine nivîsandin. Lê lêkolînên wî bi kurdî û erebî ne. Wergerên wî ji kurdiya kevn, erebî û farisî ne. Berhemên bi awayekî legal an îlegal li gelek bajarên wek Stenbol, Bonn, Şam, Bêrûd, Hewlêr, Dihokê hatine çapkirin.

b.Di nivîskariya Jan Dost de Aciliyeta Dîroknasiyê

Her çar romanên wî jî yên dîrokî ne. Ya yekem *Mijabad* ku cara ewilî di sala 2004an de li Diyarbekirê hatiye çap kirin, mijara xwe ji dewra Komara Mehabadê ya li Rojhelatê Kurdistanê ku di 1946an de hat damezrandin, lê di heman salê de hilweşiya jî, digre. Ya duyem, *3 gav û 3darek* ku di sala 2007an de li Stenbolê hate çap kirin, mijara xwe ji serhildana Şêx Seîd a di sala 1925an, digre. Mijara *Mîrname* ku romana wî ya sêyem e û li Stenbolê di sala 2008an de çap bûye, li ser Ehmedê Xanî û dewra wî ye. Romana wî ya çarem *Martînê Bextewer*, mekanê wê Almaniyaya serdema navîn û Rojhilat e, lehengê wê Martîn yekî alman e ku li dû kitêba *El Ifade fi Iksîr el Se'ade* yê ber bi Rojhilat ve derdikeve rêwitiyekê. Ev roman di nav xebatê de cih negirtiye, ji ber ku dema ev xebat dest pê kir û xilas jî bû ew hê çap nebûbû.

Jan Dost tevî xebatên xwe yên lêkolînî yên li ser Mela Mahmudê Bazidî û Ehmedê Xanî û destana Kela Dimdimê, wek romanûsekî tenê romanên dîrokî nivîsandiye. Xebatên wî yên li ser Bazidî û Xanî ku dikevin nav dîroka wêjeya kurdî jî xuya dikin ku bala Dost ji îro bêtir li ser rabirdûyê ye. Ya rast ne ku bala wî ne li ser îro ye, bilakîs ji ber pirsgirêk an pêdiviyên îroyîn ew bêtir bala xwe dide rabirdûyê. Di neynika pirsgirêk an pêdiviyên îroyîn de li rabirdûyê vedigere. Bi vî aliyê xwe Dost di nav wêjeya kurdî de xwedî cihekî taybet e. Dîrok ji bo wî amûra herî girîng a sazkirina îro û dahatûyê ye û wî fêrkirina dîrokê, balkişandina ser dîrokê û bibîrxistina dîrokê ji

xwe re kiriye armanca yekem û romanûsiya xwe ji bo vê armancê terxan kiriye. “Ez bi xwe dixwazim sozdarê tarîx û civaka kurmancî bim.”¹⁴⁷ dibêje Dost.

Dost girîngiyeke bêhempa dide dîrokê. Di dewra modern de ji bo sazkirina vegotinên siyasî û çandî, biheqî an bi neheqî, dîrok her tim wek hîmekî hatiye qebûl kirin û heta di dewra rewşenbîriya Ewrûpayê de gelên bêdîrok an ên bi dîroka xwe nizanibin di hiyerarşiya gelan de li ciyekî nizm hatine bi cih kirin. Dost bi gotina xwe ya bi îdîa “Diroka kurdî bingeha hebûnê ye, hebûna me ya îro.”¹⁴⁸ vê girîngiyê piştrast dike. Ji ber vê girîngiya dîrokê ew materyalên xwe yê dîrokê zêde li bin guhê hevdu naxîne û ji leheng an bûyerên rasteqîn bi dûr nakeve. Lewma dikare bê gotin ku di nav romanûsên kurd yê herî zêde ji anakronîzmê dûr e, ew e. Elbet mijarên ku hildibijêre û xalên ku vegotina romanên xwe li ser ava dike bi meseleyên îroyîn re pêwendîdar in. Lê ew bi awayekî hosteyî ji pîvan û perspektîfa îroyîn dûr disekine û meseleyên civaka kurd ên kronîk di nav peywendên xwe de li ber çavan radixîne.

Wek sozdarekî dîrokê, endîşeya Dost a herî mezin a di romanûsiya wî, di nav civaka kurd de û bi taybetî di nav rêvebirên siyasî de kêmasiya dersgirtina ji dîrokê ye. Ew vê xalê wek sedema herî mezin a têkçûna tevgerên siyasî ya kurdan dibîne. Lewma dibêje “Ez bûyerên dîrokê dikim roman da ku em ji dîrokê îbretê bigrin. Bi rêya romanên dîrokê bê xwendin û em dersan jê bigrin”¹⁴⁹.

Di heman hevpeyvînê de hêvî dike ku hemû bûyerên dîrokê yê girîng bike roman. Wek nivîskarekî ku ji ber rewşa siyasî ya Sûriyê mecbûr maye li diasporayê bijî û berhemên xwe biafirîne, ev rewşa wî rêya nivîskariya wî diyar dike û armancên xwe yê siyasî qet ji bîr nake û di romanûsiyê de jî ji meseleyên siyasî yê mezin danakeve. Bi mînakên ji dîroka kurdên Rojhelat sedemên têkçûnan bi dîroknezaniyê ve girê dide. “Şahê Îranê Şah Safewî gazî begên Kela Dimdimê kirin, Şah Nasirê Kaderî gazî Hemze Axa yê ku piştgiriya Şêx Ubeydullah dikir, kir, Şah Pehlewî gazî Simko Axa kir, ew xapandin û dan kuştin. Keza bûyera Abdurrahman Qasemlo jî wisa ye. Heman tişt bi heman awayî hate dubare kirin.” û dipirse ka “Çima pêşewayên kurd dîrok nexwendin û îbretê jê negirtin.”¹⁵⁰ Ne tenê pêşewayên li Rojhelat, yê li Hewlêr û Silêmaniyê jî bi vî awayî rexne dike û wek sedema neçareserkirina maddeya 140ê ya di derheqe Kekukê de,

¹⁴⁷ Hesenê Dewrêş, “Hevpeyvîn bi Jan Dost re”. Netkurd, Pûşber 2011.

¹⁴⁸ Cemil Oğuz, “Ehmedê Xanî çima dev ji nivîsê berda”,

<http://www.diyarname.com/yedek/modules.php?name=News&file=article&sid=1845>, 16 Nisan 2012.

¹⁴⁹ Firatnews.eu, <http://www.beroj.com/h.asp?k=1818>. Adar 2012.

¹⁵⁰ H.m.

bi dîroknezaniya serokan ve rave dike. Tinebûna zanîngehek kurdî li Amedê, tinebûna rojname û weşanxaneyan li Qamişloyê, nedurustkirina peykerê pêşewa Qazî Mihemmed li ser çiyayê Xezayî, hemû encamên nexwendina dîrokê ye”¹⁵¹. Bi awayekî din “Dîroka kurdî bingeha hebûnê ye, hebûna me ya îro” ye li gor Dost.

Dost dîroknûsiya kurdî ya îro tadmînkar nabîne û vê wek sedemek din a nivîsandina romanên dîrokî destnîşan dide. Ew bi îddiaya nivîsandina dîrokek rasttir û “careke din û bi çavekî din” dinivîsîne¹⁵². Li gor wî, dîroka kurdan a ku di rûpelên pirtûkên tarîxê de tenê rêzkirina bûyeran e û an dîroknûs bi cesaret nêzikî mijarên mezin nabin. Şîrovevên wan seqet in. Tenê qaşilên dîrokê nas dikin, kakil nas nakin. Lewma ew bi îddiaya ku bi rêya romanên tefsîreke nû ji têkçûn û şikestin û rabûn û vêketina agirê serhildanan re bibîne, dinivîsîne. Her çî qas ew bibêje ku ew tenê pirsan diteqîne, ne ku bersivan dide, em ê bibînin elbet di romanên wî de bersivên wî jî hene. Ji ber ku binşu’ura wî ya siyasî her dem di romanên wî de serdest in. Ji xwe ev tê qebûl kirin ku romanûsên romanên dîrokî dema berhemên xwe diafirînin balê dikşînin ser dîrok, siyasî û çanda serdema xwe. Ji ber ku romanên dîrokî wek vegotinên çandî bi qasî ku berhemên estetîkî ne ew qas jî “ji aliyê binheşîya siyasî tîn şêwandin”, ew tekstên civakî û siyasî ne jî. Ji xwe bi qewlê Jameson “estetîk bi xwe îdeolojîk e” û her cûre afirandinên estetîkî ku ji bo nakokiyên civakî wek “çareserî”yên şêwazî an xeyalî tîn pêşkeş kirin di eslê xwe de kirineke îdeolojîk in¹⁵³.

Ew di hevpeyvînek xwe ya din de kirina xwe ya îdeolojîk bi awayekî zelaltir eşkere dike¹⁵⁴. Wek armanca nivîsandina xwe hewldana avakirina hişekî netewî derdixe pêş. Bi gotina wî bi xwe, hişekî netewî yekgirtî de keviyan (yên perçebûyî) nêzikî hev bike, an keştiyekê saz bike da ku kurdên ji hev qut bûne û qetiyane bigihîne hev. Ev gemiya ku Dost dikare ava bike û vê armancê bi cih bîne wêje ye. Di heman demê de wêjeya wî dozkirina (amaçlamak) şoreşeke di mejî de, di xwendinek nû ji dîrokê de, di warê çand û hunerê de, di şeweyê fikirandina pirs û aloziyan de, ye (di heman hevpeyvînê de).

¹⁵¹ Hesên Dewrêş, h.m.

¹⁵² Kenan Kirkaya, Davut Ozalp, “Jan Dost: ‘pîvanên tendurustiya wêjeya miletekî xwendevanên wî ne,’” Dost, http://www.jandost.com/hev_dicle.html. 04 Nîsan 2012.

¹⁵³ Halim Kara, “Mazinin Edebî Temsili: Tarihsel Romanda Fatih’in Karakterizasyonu.” di nav, Zeynep Uysal (ed.) *Edebiyatın Omzundaki Melek*, de, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, r. 338.

¹⁵⁴ Kenan Kirkaya, Davut Ozalp, h.m.

c. *Mijabad*

Mijabad yekem romana Jan Dost e. Dîroka dewreke nêz, dewra Komara Mehabadê bi rêya rojnivîsekê di hişê xwendevanên xwe de dide jiyandin. Serleheng û vebêjerê romanê Badîn wek ciwanekî Behdînî, ji destpêkê heta dawiya Komarê şahidê hemû pêvajoyê ye. Di rojnivîsa vebêjer de em ne tenê bûyerên dewra wî, lê bi rêya paşvebirinan ve em car bi car li bûyerên rabirdûyê vedigerin. An bi rêya bîranînên dilşewat ên lehengan re geh li qetla ermenan, geh li Yekem Şerê Mezin ê Cîhanê, geh li serhildana Şêx Mehmûd, geh li serhildana Agiriyê, geh li komkujiya Dêrsimê vedigere. Ne ku bûyer li pey hev rêz dibin, lê di nav muxayyîleyek netewî de bi hunandinek hosteyî û helbestkî. Navê romanê çî qas wek mekanê romanê Mehabadê tîne bîra mirov jî, mekan hemû Kurdistan e. Leheng, her yek ji perçeyek û bajarekî Kurdistanê ne û rabirdûyek wan a hevpar heye û ji bo dahatûyek hevpar dilê wan lê dikeve.

Vebêjer an serlehengê romanê Badîn bi xwe ne ji Kurdistana Rojhilat e. Ew endamê netewekî muxayyel e, ew netewê ku bi sînorên siyasî û çandî ji hevdû veqetiyaye. Bi rêya jiyana Badîn nivîskar sînorên siyasî yên ku di navbera kurdan de hatine xêzkirin rakiriye û sînor û neteweya muxayyel a yekperçe ava kiriye. Bavê wî Ênisê Amedî û hevalê wî Remoyê Diyarbekirî ji Yekem Şerê Mezin ê Cîhanê direvin û tînen Diyarbekirê. Li vê derê bi keça Entranîkê ermen re dizewice ku ji şer reviyaye û derbasî aliyê rusan bûye. Badîn hê di zikê diya xwe de, Şêx Mehmûd li Silêmanî hikumdariya xwe îlan dike. Ênis jî tevî şervanên Şêx Mehmûd dibe. Roja ku Badîn ji diya dibe ew jî di şer de tê kuştin. Badîn jî di emrê xwe yî ciwan de tevî rêxistinên siyasî dibe û wek mamoste û peşmergeyê Barzanî di damezrandina Komara Mehabadê de cihê xwe digre. Bi hilweşandina Komarê re evîna wî û jiyana wî jî hildiweşe.

Yek ji lehengan Heme Reşîdê Dêrsimî, di sala 1939an de efserek û du serbazê tirk kuştîye, reviyaye hatiye Silêmaniyê. Di sala 1946an de em wî jî li Mehabadê dibînin. Nûredîn Zazayê ku bi eslê xwe kurdekî Bakurî ye lê li Şamê dijî li zindana Musilê derdikeve pêş me. Bi qaçaxî sînor derbas kiriye hatiye da ku şoreşê nas bike û agahiyên li ser şerê azadiyê ku Barzanî li dar xistibû bibe ji kurdên Sûriyê re, lê piştî çend saetan hatibû girtin (r.134). Qedrî Beg, kurê Cemîl Paşayê Diyarbekirî ji Sûrî tînen Mehabadê ku silavekê li Komarê bidin (214). Barzanî û Pêşewa û wezîrên komarê dibînin, serdana pêşmergeyan dike. Mujde, evîndara Badîn li Bazîdê hatiye dinyayê. Bavê wê Zilfoyê Celalî di nav rêxistina Xoybûnê de şervanê serhildana Agiriyê bûye. Di dema şer de wê û diya wê dibe Xoyê û teslîmî kevnedostê xwe yî Kerîmê Şikakî dike

û careke din wan nabîne. Diya wê jî li Mehabadê ber bi şekeliya (lehî) ava baranê de diçe. Mujde li ba Kerîm mezin dibe; ew û Badînê Amêdî di dema Komara Mehabadê de li vî bajarî biryara zewacê distînin û ev biryar jî wek Komarê naçe serî. Entranîkê ermen, kalikê wî ji Diyarbekirê ye; di Şerê Mezin de ji eniya Sariqamişê reviyaye û niha li Mehabadê dijî.

Ji bo avakirina hişekî netewî ku ew keviyên ku Dost di hevpeyvîneke xwe de gotibû ku dixwaze nêzî hevdû bike, hin ji wan di warê çandî de ne. Dema Badîn li eniya Seqizê şer dike wezîrê çandê Menaf Kerîmî dixwaze Badîn îqna bike da ku dev ji pêşmergetiyê berde û karê çandî bimeşîne. Ev kar çapkirina kitêbên dibistana seretayî û weşana radyoya Mehabadê bi devoka Behdînî ye da ku dengê komarê li tevaya Kurdistanê belav bibe. Menaf dibêje “niha Komar muhtacî mejî ye bêtir ji tivingê” (r.151) ku “qelem û xencer”a Celadet Elî Bedirxan tîne bîra mirov. Lewma ji bilî şerê Komarê an nîqaşên siyasî bûyer û qewimandinên çandî her dem wek perçeyek ji jiyanê cihê xwe digrin. Hemû kovarên ku wê demê derdikevin qala wan tê kirin. Hevalê Badîn Sadiqê Behadînê Amêdî kovara *Jînê* ku li Silêmaniyê derdikeve li ber wî radixe û pêşniyar dike ku helbestên xwe jê re bişîne (r.37). Li Silêmaniyê dema leheng qala Şêx Mehmûd dikin qala xwendina xwe ya *Bangî Heqê* dikin (r.33). Jale ji Bexdayê tevî nameyê hejmarek kovara *Gelawêjê* jî ji bo Badîn bi rê dike (r.64). Nûredîn Zaza ji Badîn re qala *Hawarê* dike û pesnê civaka edebî ya li Şamê dide. Beriya wê bazirgenekî ji kurdên Sûrî kovara *Hawarê* bi xwe re aniye û Badîn ji wê fêrî tîpên latînî bûye; pê helbestan jî dinivîsîne. Helbestên xwe dide Zaza da ku di *Hawarê* de biweşîne (r.135). Zaza ji zanebûna wî ya tîpên latînî gelekî kêfxweş dibe û ev yek herduyan bêtir nêzî hev dike. Ji xwe beriya ku Zaza nas bike jî Badîn *Hawar* û *Jîn* dida ber hevdû û bêtir ji *Hawarê* hez dikir (r.37). Bavê Mujdeyê rojnameya *Agiriyê* ya serhildanê bi xwe re tîne malê û dixwîne (r.68). Di çapxaneyekê de sohbeta li ser mekîneya çapê tê kirin. Li vir mekîneya Şêx Mehmûd tê bîra vebêjer ku Şêx Mehmûd pê nameyan dinivîsand ku alikarî ji dewletên mezin dixwest û qet nedigihastin tu navnîşanan. Vêga *Hawarî Niştîmanî* li çapxanê li ber çapê ye (r.97). Kerîm û Badîn li Mehabadê diçin çayxaneya Las û Xezal¹⁵⁵ û li wê derê Menafê Kerîmî dibînin ku rojnameya Kurdistanê di destê wî de ye, dixwîne (r.19).

Yek hêmanên bingehîn ên hişekî netewekê wêje ye. Di *Mijabadê* de tevî leheng, mekan, rojname û kovarên ku wek nîşaneyên hişê netewî kar dikin, wêjeyek netewî jî

¹⁵⁵ Las û Xezal: navê du lehengên çirokek gelêrî ne.

cihê xwe digre. Beriya her tiştî nivîs xwedî hêzek mezin e; ew qas ku tenê ew zora mirinê dibe (r.74). Vebêjer Badîn bi xwe tevî rojnivîsê û helbestan dinivîsîne. Her tim bi kitêba re heşîr neşîr e. Ji wêjeya kurdî agahdar e. Gazinan dike ku ka çima dîwanên Cizîrî, Feqiyê Teyran, *Mem û Zîna* Xanî li Mehabadê peyda nabin. Li Silêmanî û Hewlêrê û Kerbela her wiha ye û li Amêdiyê jî çavê wî li berhemên Hacî Qadir, Herîq, Salim û Nalî nakeve. Di vî warî de “heremên Kurdan weke giravên ji hev qut di deryayekê de ne, pêwist e kelek û gemî û qeyik hebin xelkên giravekê bighîne giraveke din” (r.98). Ev kelek, gemî û qeyikên ku xelkên giravekê bighîne giraveke din çi ne? Ev desthilatdariya siyasî ye? Dewletek serbixwe ye? Bi awayekî eşkere bersivan nade. Lê di vê gazinê de ev pirs jî veşartî ye ku xelkê her giravekê ew qas ji hevdû ne hayedar bin, ew ê ka çawa bibin netew û li ser dahatûyek hevpar bifikirin? Gelo ev roman wê yek ji wan be ku hişmendiya netewbûnê çêbibe û bike ku xwendevanên wê netewê texeyul bikin?

Hevalê Badîn Sadiq Behadînê Amêdî ku mamosteyê cografyayê ye di nameya xwe ya ku ji Helepçeyê nivîsandiye de dibêje ku ew li ser edeba kurdî ya klasîk gotaran dinivîsîne, bi taybetî li ser helbestvanên kurmanc (r.107). Armanc dike ku Şêx Ehmedê Cizîrî, Xalid Axayê Zibarî û Şêx Nûredînê Birîfkanî bi kurdên soran ku bi ziman û wêjeya kurmancî re eleqedar nabin û hêjayî naskirinê nabînin, bide nas kirin. Ew jî dipirse çima ew qas bend û sînor hatine danîn û kê danîne? Di nav sohbetekê de wezîrê çandê Menafê Kerîm li hember gazinên bi vî rengî soz dide wan ku di rojên pêş de ew ê “li her yek helbestvanekî bigerin û toza salan ji ser dîwanên wî hilînin û hemû berheman *bi hemû zaravayan* çap bikin”. Ji xwe ew roj nayên ku komar vê armancê pêk bîne û hê jî dawî li van gazinan nehatiye ku ew ji vê romanê re bûne mijar.

Amurê mirovatiyê yê herî girîng ku wan di vê alemê de biserketî kiriye, aqil e. Aqil rê li ber rizgarî û azadiyê vedike. Lê bi rêya aqil e ku mirov dikarin heqîqetê veşêrin jî. Dikarin rûpoşan çê bikin û nehêlin dengê rastiyê bê. Bi çêkirina qeyd û bendan dikarin dengê dilê xwe nebihîzin. Aqil ew amûran bi mirovan dide çêkirin da ku ser neheqî an çewtiyan binixumînin an wan meşrû bikin. Lê kesên dîn, nizanin rûpoşa çêbikin û heqîqetê veşêrin. Tiştê nayê hesabê wan nizanin meşrû bikin. Ew ji qey û bendên aqil azade ne û dengê dilê xwe guhdarî dikin an bi ya dilê xwe dikin. Orf, adet, îdeolojî û berjewendiyên şexsî û rojane nas nakin. Lewma tirs jî li ba wan nîne; tirs nînbe pêdiviya wan a xwe parastinê jî nîne. Lewma di *Mijabadê* de gelek rastî an rexne ji aliyê Emîral Axayê dîn ve tê gotin. Emîral Axa wek dînekî bawer dike ku “Mehabad bê derya nabe”, komar bê derya nikare li ser xwe bimîne. Tenê bi satilan avê dide hev û

bera çemê Sablaxê dide da ku çem mezin bibe û bibe derya û komarê bike giravekê û tanqên Heme Riza nikaribin bîn. Ew bi dînbûna xwe qet hêvî nake ku wê temenê komarê dirêj be. Li gor Emîral Axa “çiya hîç in”. Ew qet baweriya xwe bi çiyayên ku di nav kurdan de bi azadî û serhildanan ve tê eynî kirin û pê pişta xwe xurt dikin, nîne. Tenê ew e ku pesnê çiya nade û wan bê qîmet dike. Dost vê gotina ku bi dînekî dide gotin wisa rave dike: “Çiya tenê hebûna kurdan neparast, paşketina wan jî parast... Divê kurd xwe ji dêvla çiya xwe bispêrin çiyayê aqil û mejî da ku bikaribin xwe bi xelkê bidin qebûlkirin. Di her şoreşekê kurdî de çiya hebûn. Lê siyaseta Ataturk ji çiyayê Dêrsimê, planên Pehlewiyan ji çiyayên Mehabadê xurttir bûn. Di her çiyayekî me de têkçûna şoreşekê heye”¹⁵⁶. Di berdewamiya hevpeyvîna xwe de tîne ziman ku nivîskar bi xwe jî ji dînen (bi aqil) in û di hêlanekê de ye ku di navbera dînbûn an baqiliyê de diheje.

Dost di hevpeyvînên xwe de tîne ziman ku ew tenê dixwaze pirsan “biteqîne”, lê ew bersivên wan jî diteqîne. Nivîskarekî ku meseleyên siyasî û civakî ji xwe re kiribe mijar, nikare bi xwe ku bersivan nede. Ji xwe gotibû ku ew dixwaze dîrokê ji nû de binivîsîne. Tevî pirsan bersivên wî hene ku ji nû de dinivîsîne. Dema li bersivan digere di nav çarçoveyek fireh de dinêre û hewl dide rê li ber nîqaşa li ser binyada civaka kurd veke. Ji nirxandina bûyerên empîrîk û tevgerên şexsan derbas dibe û li sedemên binyadî dinêre. Wek mînak, eşîrtî yek ji ev sedemên têkçûna Komarê ya binyadî ne ku bi tevgerên serokeşîrekî an endamên eşîrekê nikare bîn rave kirin. Di nav civaka kurd de çanda eşîrtiyê serdest e û “her serokeşîrek, kesekî din ser xwe re nabîne, bedena wî di bin ebaya komarê de dixwire” (r.160). Kerîm gelekî ji eşîre hez dike û di civatan de dibêje “Eger rojekê Şikak komarekê li Şino û Urmîyê ava bikin, ez dev ji Mehabadê berdidim” (r.158). “Serokên êl û eşîran bawerî bi wan nabe, tenê berjewendiyên wan di serê wan de digerin, hayê wan ji xebatên netewî nîne” (r.165). Di bin vê lêgerîna sedemên binyadî de pêşniyara dîroknûsiyekê jî heye. Beriya ku bigêhînin encaman divê analîzek civakê ya sosyolojîk bê kirin û bandora sedemên civakî yên li ser tevgerên mirovan bê tehlîl kirin.

Axaftinên Emîral Axa yên ku li ser deryayê di nav bersivên ji bo pirsên li ser têkçûna Komara Mehabadê ye. Tînebûna deryayê kurdan bêtir muhtacî dewletên mezin dikin û ev dewletna jî her tim li gor berjewendiyên xwe tevdigerin. Gotina Emîral Axa “Derya, ne derya be Komar hîç e” (r.20) ku di xwe de bêhêvîtiyek mezin dihewîne, ji

¹⁵⁶ Kenan Kirkaya, Davut Ozalp, h.m.

ber ku ev rastiya erdnigarî nikare bê guhertin. Gelo ev tespîta bêhêvîtiyê ye an bangek ji bo lêgerîna rêbazên nû ye? Bersiva vê ne diyar e.

Babeteke din ku xwendevan gelek caran rû bi rû dimîne, rexneya li kurdan bi xwe ye. Bêyî ku pirs bê kirin nezanî û îbretnegirtina kurdan bi qasî nedurustbûna dewletên mezin sedemên têkçûn û bindestiyê ye. “Ji xwe peyman kurdan dixapînin, baweriyên wan bi sond û pêymanan bûye bela serê wan... Em zû dixapin zû.” Ev ji ber kêmasiya bîra civakî û bêparbûna perspektîfa dîrokî ye. Nezanîna dîrokê ye ku ew baweriyên bi peymanên dewletên mezin re naşikê û her tim tê dubarekirin, wek di hevpeyvîneke xwe de dibêje “Me eger qenc peyman Lozanê xwendibûya, em nediketî xefka peyman Cezayîrê... Em kurd miletekî dîroka xwe naxwînin, xelk dîroka me dixwînin.”¹⁵⁷ û lewma werîs lehengekî nas e ji bo kurdan, me dît geh di xewnan de ye, geh wek baranê ji jor de dibare û dikana werîsan her tim çalak e, navê weris û pêşewayên kurd li ba hevdû ne û di her dewrekê de di hustiyê pêşewakî de ye.

d. 3gav û 3darek

3 gav û 3darek romana duyem a Jan Dost e. Nivîskar, di vê romanê de serhildana Şêx Seîd kiriye mijar ku serlehengê wî Şêx Seîd bi xwe ye û bin-navê kitêbê jî *Şeva dawî di jiyana Şêx Seîdê Kal de* ye. Roman tenê ji destpêkê heta dawiyê serpêhatiya serhildanê venabêje. Ji zaroktiya Şêx Seîd dest pê dike û bi têkçûna serhildanê û bidarvekirina Şêx Seîd re bi dawî dibe. Şeva dawî ku Şêx Seîd tînin ber sêdarê û sê gav dimîne ku werîs têkeve hustiyê wî hemû jiyana Şêx tê ber çavên wî. Bi saya vê teknîka hûnandinê nivîskar dikare bi hêsanî di nav zarokî an xortanî û wê şeva dawîna biçê û bê. Jiyana Şêx bi her alî ve, malbat, evîn, dema feqetiyê, serhildanê de, hemû di hişê wî de an di ber xwendevan re derbas dibe. Ji bilî dema serhildanê, bi qismî jî be, xwendevan diçe 60-70 sal beriya serhildanê jî.

Nivîskar di hevpeyvîneke¹⁵⁸ xwe de xwendevan hişyar dike ku wî Şêx Seîdekî bi xeyalê xwe afirandiye. Ew Şêx Seîdê romanê ye, ne yê dîrokê ye. Sedema vê jî wek bêderfetbûna lêkolînkirinên li ser serhildanê destnîşan dike. Ji xwe di romanûsiya wî de bi awayekî giştî, digel ku dîrok ji bo wî ewqas girîng e, estetîka wêjeyî nabe qurbana vegotina bûyeran. Ew ji çawaniya wêjeyî ya berhemê tawîz nade û vegotina wî ya alegorîk, zimanê helbestkî xwendevan dikare bikşîne nav xwe. Di dawiyê de herî zêde

¹⁵⁷ Kenan Kirkaya, Davut Ozalp, h.m.

¹⁵⁸ Cemil Oğuz, h.m.

tama wêjeyî li dewsê dimîne. Di romana kurdî de ew kêmasiya teswîrên derûnî yên lehengan di romanên Dost de ji holê radibe.

Metafora tîbûnê ku ji zaroktiya wî heta ber sêdarê dev ji wî bernadeye, her tim bi wî re ye. Geh di zaroktiya xwe de dema ku bêyî destûra dê û bavê xwe û bêyî paşîvê rojî digre tîbûn gelekî zora wî dibe. Geh dema feqe bû bi hevalên xwe re ava şor vedixwarin da ku keçek bedew di xewna xwe de bibinin. Keçika dihat xewna wî jî tasa vala dida destê wî. Evîndara wî Perîxanê dema dike ji bo wî satilek av ji bîrê bikşîne dikeve xwarê û ev dibe dawiya jiyana wê. Ji xwe ji vir û wê de qet tûcarî tîbûna wî naşike; her tim tî ye. Pêncî sal e tîbûna wê nivroyê bûye dirdirk bi giyanê wî ve, bûye çolek di devê wî de û bi tu avê nayê şikandin. Bûye pirseke şor ku dixwaze ji Xwedê bike û tu rê nabîne. Ne ava hezar kaniyên sar çemên rewan û ava zezemê tîbûna wî naşkîne û didome heta ber sêdarê (r.115). Dema leşkerên tirk wî û hevalên wî li ser pira çemê Mûradê derdest dikan, meha rojiyê ye û hê fitara xwe venekirine. Beriya ku bînin ber sêdarê di hepsê de tî ye. Heta hevalekî wî gazî leşkerên ku wî dibe ku Şêx tî ye. Lê deng naçe wan. Vêga li ber sêdarê jî tî ye û tî diçe dinya din, ba Xwedê.

Di romanê de tîbûna Şêx ewqas baş cihê xwe girtiye ku dikare bi hêsanî wek bêparbûna kurdan a azadî û serxwebûnê, bêsiûdiya wan, bêçarebûna wan û hemû kêmasiyên wan ku her dem bi wan re ne, bê şrovekirin. Çawa ku di jiyana wî de tîbûn dev ji Şêx bernade û her tim devî wî zuha ye, têkçûn jî dev ji kurdan bernade; her tim giyanê wan zuha dike û situxwar dihêle. Mirov dikare bibêje heta kurd azad û serbixwe nebin, wê bêsiudî û bêçaretî dev ji lehengên romana kurdî bernedin. Ya na çima mirov li ser çemê Muradê tî bê derdestkirin û li ber çemê Dicleyê tî bê darvekirin.

Çemê Dicleyê haya wê ji tîbûna Şêx nîne. Çawa ku haya gelek êl û eşîran ji serhildana wî tinebe an guhê xwe şima kiribin, haya kaniyên Firat, çemên Zê û Xabûr, çemên Seblax û Ciwanro jî ji wî û tîbûna wî nebûn (r.52). Dema yên herî nêz haya wan ji wî tinebin, elbet wê haya Thames û Seinê û Volga jî ji wî tinebe. Haya dewletên xwediyê ev çeman jî ji kurdan û ji derd û azarên wan nedibû. Seyid Riza, Simkoyê Şikakî, Şêx Mehmûdê Silêmaniyê hawara wan de nehatin. Îcar kurd wê çima gazinan ji dewletên mezin bikin.

Xidirê Botî û Xalisê Bedlîsî du lehengên dîn in ku ji ber rastiyan biaqilan hew debar kirine û ji rastiya vê alemê xwe bi dûr xistine an aqilê wan ewqas bêaqilî hilnegirtiye. Lê kakila “rastiye” di destê wan de ye, wek Emîral Axayê *Mijabadê*. Şêx Xidirê Botî li Mûşê dema feqetiyê xwe de nas kiriye. Ew bi xwe ji Cizîra Botanê ye. Piştî têkçûna Mîr Bedirxan pêxwas û peya bere xwe daye hatiye Mûşê. Li gor gotina wî

ev bîst sal e her î n tê ber mizgefta Eladîn Beg û gwîzên ku ji keşkula xwe derdixê diavêje ser qubeyê mizgeftê. Li bendê ye ku gwîzên wî li ser qubê bisekine. Kes rojekê jê napirse ka çima wisa dike. Cara ewil Şêx vê pirse jê dike. Nabêje ew gwîz gwîza Bedirxan Paşa ye, gwîza mîrê Botan, ya hêviyên wî yê pelixî ye. Di tevahiya romanê de peyva têkçûnê nayê bikaranîn. Şûna wê “gwîz li ser qube nesekîne” an “gwîzê qub negirt” tê bikaranîn. Ev peyva tal ku di dîroka kurdan de peyva herî zêde cihê xwe girtiye, bi qubnegirtina gwîzan şênber dibe. Xidirê Botî çareseriya qubegirtina gwîzan jî li cem wî heye: “Eger xwediyê gwîzan bi hev re li ber qubekê rawestin û gwîzên xwe biavêjin ser dê qûb di bin gwîzan de bimîne” (r.175). Şêx dema li ber sêdarê Seyid Riza, Simkoyê Şikakî, Şêx Mehmûdê Silêmaniyê ku nehatibûn hawara wan tîne bîra xwe, ev peyva Xidirê Botî jî tê bîra wî.

Xalisê Bidlîsî hevalê Şêx yê feqetiyê ye. Bi qelûnkişiya xwe dihate nas kirin. Di qetla ermenan de jina wî ya ermen tê kuştin û ew jî ji alema “biaqil”an bar dike. Îcar ew di nav cilên Xidirê Botî de ketiye dewsa wî û hewl dide gwîza xwe li ser qubê bide sekinandin. Çawa ku taliya serhildanan neguheriye û encam tê dubarekirin, vêga dînen kurdan jî hevdu dubare dikin û berdeamiya xwe pêk tînin. Rawestina gwîzan a li ser qubê ji bo “biaqil”an tiştê ne gengaz e; wek ku ji bo hin kesan azadî û serxwebûn tiştê ne gengaz û bêhêvîti be. Lê çawa bersiv li ba Xidirê Botî hebû, li ba Xalisê Bidlîsî jî heye. Hin caran “sûc sûcê qubê ye.” Lê dikare bèn dûz kirin jî: “Ma çawa nasekinin... bes divê qub dûz bibin!... qub girikên hevîr in, bi tîra zorê dûz dibin” (r.121). Ew dizane ku mirov dema li çareseriyên bigere divê rûpoşên ser rastiyê ku aqil ew dane ser, wan rake û bi awayekî tazî bibine. Astengiyên li ber rêya azadî û serxwebûnê hatine raxistin jî wek giroverbûna quban in. Çima qub neyê dûz kirin û çima tiştên ji bo netewên din gengaz in, ji bo kurdan ne gengaz bin? Bi sedsalan e ku serdestên kurdan û kurdên bi serdestan dixapin van rûpoşan nas nakin. Lewma gwîzên wan qubê nagire û tenê tiştên li ber çavên xwe dibînin. Yê ku dikarin “ji ya xuya dibe derbas bibe” an jê wêdetir biçe jî “aqilê xwe winda dikin”. Hê di dema feqetiyê de Xidirê Botî wek ku dengê ji kêrahiya dîrokê de bipeyive û naxwaze ew bê dubarekirin şîret li Şêx kiribû: “Kurê min, ...weke mîrê me neke, şopa romiyan ji ser singa welatê me hilîne, ne ji ser mecîdiyan.” (r.63) Ger hemû yê “biaqil” wek Xidirê dîn bifikiriyana, gelo wê rewş hê wisa ba? Di tevahiya romanê de ev pirs her dem li ber guhê xwendevan olan dide.

Piştî biryardayina serhildanê de vebêjer bêhêvîtiyê bi gwîzên Xalisê Bidlîsî îfade dike. Şêx û Yûsif Begê ji komeleya Istiqlala Kurdistan (Azadî) li hev civiyan e. Şêx

pêşniyara Azadiyê dipejirîne ku agirê serhildanê vêxîne. Li vir rastî Xalis tên. Çawa ku Xalis dike ber wî de were şerwalê wî yê botanî li kevirekî digere, dilikume û bi dev de tê xwarê. Tûrê wî jî dikeve xwarê û gwîzên tê de jê dipekin (r.153-154). Pêşbînek neyênî ya li ser serhildanê dikare ew qas bi awayekî kurt û zelal û estetîkî bê vegotin!

Mijareke din ku di romanê de rû dide meseleya dîndariyê ye. Hin netewperwerên sekuler dema ku li ser sedemên biserneketina kurdan nîqaş dikin digihêjin wê encamê ku di rêya azadî û serxwebûnê de dîndariya kurdan sedemeke mezin a biserneketina wan e. Bi rêya vê tehlîlê rexnegirtina li dîndariyê bûye hîmeke girîng di vegotina netewperweriya kurd de. Li gor vê vegotinê, kurdan ji azadiya xwe bêtir girîngî dane selameta dînê islamê û hêz û qaweta xwe di ber rêya islamiyetê de xerc kirine. Hestên umetiyê rê li ber hestên netewî girtine û kurdan xwe wek neteweke ji tirk, ereb û farisan cuda nehesibandine. Her tim xwe wek perçeyek ji umeta islamê dîtine. Lewma ger kurd ne misilman bûna wê berî demek zêde serbixwe bibûna. Di romanê de rûdana ol yek ji pirsên nivîskar in ku li ser dîrokê, bi gotina wî, dixwaze biteqîne. Jan Dost di hevpeyvîna xwe ya bi Fatma Savci re¹⁵⁹ bi vê vegotinê re neliheviya xwe tîne ziman. Li gor wî ev nikare bibe bersivê rast û esasî. Dipirse ka çima tirk bi misilmantiya xwe çûn heta deriyê Wîenayê? Hindik mabû deryaya spî bibe deryaya osmanî, lê çima Selaheddînê Eyyubî yê kurd çima imperetoriyek kurd di bin sîbera islamê de danemezirand? Dikare ev pirs jî li gotina Dost bê zêdekirin ku çima digel hemû ereb misilman in (tenê sedaneyek piçûk ne misilman in) ew qas netew-dewletên wan hene û her netew tevî misilmantiya xwe li ser axa xwe serxwebûna xwe diparêzin? Di romanê de vebêjer/nivîskar li hemberî ol û dîndariyê bi mesafe ye. Dibe ku hin gotinên wî hin kesan aciz bike an zêde wêrek bê dîtin. Heta dikare li dijî ol û xwedê bîn nirxandin. Wek mînak: "...li jor xwedayekî destheşt û devmirî û çavbibend û guşîmakirî." (r.79), "...eşîrên mezin nebûn stûn û xwedê jî nabe stûn." (r.22), "Gelo ji van sêdaran jî mezintir e xwedê." (r.41). Ev gotinên Şêx bi xwe ne. Lê wek şêxekî bi tenê û pêşengê serhildanek têkçûyî ku dibîne di 46 sêdaran de 46 hevrêyên wî li ber çavên wî yek bi yek tîn darvekirin, tene sê gav maye stuyê wî têkeve werîs nikare ku gazinan ji Xwedê neke. Gazinên hêvîşikestinê ne ku belkî wî her tim bawer kiribû ku Xwedê alikariya yên di cihê teng de dike. Wek hatibû gotin li hemberî Xwedê bi mesafe ye, li ber sêdarê û piştî ewqas qewimandinên nebixêr wî heqî di xwe de dibine ku di derheqê Xwedê de pirsan bike. Lê tu nîşaneyên nebawermendiyê nînin.

¹⁵⁹ Hevpeyvînek li gel nivîskar Jan Dost, http://www.jandost.com/hev_savci.html. 04 Nîsan 2012.

Rexne ji ol bêtir li dîndaran û li şîroveya wan a olî tê kirin. Ol bi xwe nikare bê sûcdar kirin, lê yên ku wê şîrove dikin divê bîn rexnekirin. Gelek caran ku behsa serhildana Bedirxan Paşa dibe, ev wek rabûna li ber weliyulemrî û derketina ji dîn tê şîrovekirin (r.87). Hin mela dan û stendinên bi rûsan re li dijî şerîetê dibînin (r.87) bêyî ku li berjewendî an pêdiviyên xwe yên siyasî bifikirin. Serê xwe zêde naêşnin ku fam bikin ku ew dewlet in û her dewlet, îşê wan ne bi dîn e lê bi siyasî ye. Ew dikarin şerê ji yê dînê xwe jî bikin, dikarin dîn ji bo siyaseta xwe bike hincet jî. Bi van axaftinan re ew pirsên ku her tim li ber guhê xwendevan dikeve lê pêdivî nîne ku bê gotin ev in: Lê çima osmaniyan nedigotin filan dewlet ne misilman e û pêwendiyên xwe yên siyasî datanîn? Osmaniyan ku xelîfetî jî di destê wan de bû, êrîş dibirin ser qewmên misilman û axa wan dagir dikirin. Kurd çima dîn her tim di aleyhê xwe de şîrove dikin û haya wan ji bayê dinyê nîne?

Şêx Seîdê ku Dost teswîr dike xwe ji astengiyên dîndariyê xilas kiriye û wek miletên din dikare berjewendiyên miletê xwe bide pêşya ola xwe. Rojekê, beriya ku bîn derdest kirin, li ber çemê Mûradê Şêx pîrsa “quble li ku ye?” wek “Semta Diyarbekirê bigre, quble li wir e” (r.198) dibersivîne. Lê gelek sal berê Xidirê Botî jî gotibû “Mîrê me li Şama şerîf e, berê xwe dide Botanê û nimêj dike” (r.62). Şêx li ber sêdarê tîne bîra xwe ku hê heft salî bû bi zora bavê xwe azan dabû, “hemû mirîdên tekiyeyê rabûbûn nimêjê. Lê tivingan ji bo kurdan azan dan, hemû nehatin nimêje. Ew nimêj li mizgeftan bi destnimêjek sivik bi avê yan jî bi axê dibû, lê nimêja azadiyê? Destnimêjek bi xwînê jê re divabû, loma jî her kes nehat” (r.35-36). Ya na dîn negotiye ku nimêja azadiyê nabe an bi tivingan azan nabe. Ma miletê din her tim wisa nakin? Ew çima bi kurdan ewqas zehmet hat, pîrsek ji pîrsên vebêjer ev e.

Di romaneke dîrokî de kitêba li ser dîroka kurdan, *Şerefnameyê* jî cihê xwe girtiye. Şêx Seîd vê kitêba Şerefxanê Bidlîsî cara ewil li Mûşê li ba seydayê xwe dibine. Cara ewil fêr dibe ku tarîxek kurdan a nivîskî heye. Seydayê wî ji Quranê bêtir bi ser de xwar dibe. Beramberkirina bi Quranê ne ew e ku wê dike şuna Quranê, lê girîngiya ku nivîskar/vebêjer dide tarîxê destnîşan dide. Çawa ku tarîx hebûna miletekî be, *Şerefname* jî hebûna kurdan destnîşan dike, wek ku Quran hebûna misilmanan destnîşan bide. *Şerefname* pîrek yekta ye di navbera diho û îro de, ya duyem nîne. Lewma ew ewqas bi qîmet e li ba seydayê Şêx. Ev ji bo Şêx jî di navbera rabirdûyê û dewra wî de dibe pîrek. Ger em ji bo hestên netewî û sazkirina îro û rabirdûyê de girîngiya dîrokê bînin bîra xwe, di çêbûna hestên Şêx yên netewî de, tevî şîroveyên dinyadîtî yên

seydayê wî, rola vê kitêbê heye. Bi gotineke din, nivîs û kitêb nifşan nêzî hevdû dikan, danehevekê pêk tînin ku rê li ber fikr û ramanên nû vebin, bi taybetî jî kitêbên dîrokî!

Di romaneke dîrokî de perçeyên bûyerekê ku ji bo vebêjê tînin neqandin, bi awayekî bi îro ve tînin girêdan. Di dawiya romanê de, dadger ji Şêx daxwaz dike da ji bo eskerên dewletê yê hatine kuştin lêborînê bixwaze ku dilên dayikên wan rihet bibin. Şêx bi pirsekê bersiva wî dide “Dê kî lêborînê ji dayikên bi hezaran kesên ku wan leşkeran kuştine bixwaze?” (r.206). Ev diyalog ji wê dewrê bêtir di îro de cihê xwe digre. Ji xwe ji bo rexnelêgirtina lêborînên îroyîn ev rêz hatine nivîsandin. Ev baş piştrast dike ku dîrok jî romanên dîrokî jî ne bi minasebeta vegotina rabirdûyê tînin nivîsandin, lê ew bêtir ji bo vegotina îro tînin nivîsandin. Ne îro be an ne dahatû be, dîrok ewqas nabe mijara eleqeyê û nîqaşan.

e. *Mîrname*

Mîrname romana sêyem a Jan Dost e ku serlehengê wê Ehmedê Xanî ye. Vê carê Dost ne bûyereke dîrokî lê helbestvanekî ku di dîroka wêjeya kurdî de xwedî ciyekî taybet e, hilibijartiyê. Piştî *Mestureya Tosinê Reşîd* ev roman jî li ser şexsiyetekî wêjeyî ye.

Hûnandina wê ya serkeftî, tama nepeniya polisyeyê tevî şeweya nivîskar a vegotinê di nav romanên kurmancî de wê datîne cihekî taybet. Roman bi awayekî polyphonic (pir-dengî), yanê tenê vebêjerekî romanê nîne lê her beşek ji aliye vebêjerekî din ve tê vegotin. Her vebêjer yek ji lehengên romanê ne jî. Beşa ewil ji aliye şexsê sêyem, lê bîst û yek beşê din her yek ji aliye yekî/yekê tê vegotin, navê vebêjeran di heman deme de sernavê beşan e jî: Teymûrê Fasiq, Emerê Xiznedar, Şengê, Hecî Zuhdiyê Bazirgan, Buharî, Mele Ferîd, Mîrza Sebrî, Dengbêj Dostoyê Ormewî, Recebê Terzî, Xalidê Çolaq, Sofî Heyderê Qersî, Şêx Seyfeddînê Cubbeşîn, Hekimê Fille, Mele Salihê Cizîrî, Selahaddînê Sehhaf, Selîmê Nalbend, Bengînê Dergevan, Şemsoyê Qewwal, Mirovê rûgirtî, Mîr, Mele Ismaîlê Bazidî. Piştî van hemûyan nameya Xanî ya ji mîr re nivîsandibû, cih digre. Her vebêjer bi nêrîna xwe, bi hestên xwe, li gor paşxaneyê xwe, li gor zanebûna xwe û li gor tebeqeya xwe pêzanên xwe vedibêjin. Hemû Xanî nas dikan, bi awayekî pêwendiyên wan bi wî re çêbûne. Hin ji wî hez dikan, hin jê didexisin, (wek bavê Şengê) hin karê wî bê qîmet dibinin, hin ji tevgerên wî û ji *Mem û Zînê* aciz in.

Dost di hevpeyvînan xwe de dibêje ku wî xwestiyê li ser ihtimala kuştina Xanî hin pirsan bike. Para vê pirsê jî tê de heye ku heta beşa dawiyê rûpel li ber xwendevan

ewqas zû diherike. Lê perspektîfa ku rê li ber vê pirsê vedike heta em bêjin ew perspektîfek îroyîn e. Sedemên muhtemel ên kuştina Xanî ku tê xwestin bê rojevê xwendevan rasterast tîne dixê nav civak û siyaseta îroyîn. Piştî xwendina kitêbê peyvên hêrî zêde di bîra mirov de dimîne an peyvên esasî yê romanê ev in: Pêwîstbûna desthilatdariyekê lê desthildariyek aso fireh, ji rexneyan re vekirî, ji nav tirkî, farisî, erebî û kurdî hîlbijartina nivîsandina bi kurdî, rewşenbîrên ku bikaribin ji bilî berjewendiyên xwe yê şexsî temsîliyeta civaka xwe bikin, li du heqîqetê bigerin, bipolarîzîn, bibêjin û lazim be li hemberî desthilatdariyê rabin. Pêwîstbûna xwenaskirina kurdan û wek netewekê (peyva netewê nayê bikaranîn lê ew tê qestkirin) xwedîlêderketina li hebûna xwe, naskirina “yên din” û li dijî wan yekbûn. Ev hemû meseleyên îroyîn in û her tim li ser tîrî nîqaşkirin. Dost di hevpeyvîna xwe ya bi H. Dewrêş¹⁶⁰ re armanca nivîsandina romana xwe bi awayekî dilvekirî û ji dil eşkere dike. Wisa dibêje: “*Mîrname* ji dîrokê wêdetir romana îro ye. Xanî û dema wî behane ye. Ez Xanî me, tu Xanî yî û her nivîskarekî dilrast Xanî bi xwe ye û nikare nameya xwe bigihîne mîr!” Wek ku Remezhan Alan¹⁶¹ di nivîsa xwe de diyar dike mebestyarî (amaçsallîk) her tim berbiçav e û roman bûye amûrê vegotina gazinên îroyîn.

Di nameya ku navê xwe daye romanê û di dawiya romanê de hatiye bicihkirin de, her çiqas hemû nayê xwendin jî, berpirsiyariyên rewşenbîrekî ku civaka xwe temsîl dike, xuya dibe. Xanî li vir rexneyên pir tûj li mîr dike û wî hişyar dike. “Ji roja ku te mîrîtî bi çar hezar floriyên zêr ji paşayê Wanê kirî û fermaneke sultanî pê deranî, min dizanîbû ku tu ne layiqê textê mîrîtiya Serhedan î.” (r.225) “Zulm û zora ku li xelqê dikî, piştî wan bi xûkî û bacan hatî şikandin...” (r.226) “Eceman jî kurmanc dane ber tîrêd... em di nava wan de bûne berxê kêrê...” (r.227). “Eger te destek dabûya min, dê min Bazîd bikira bajarekî weke bajarêd ereb û ecem û romiyan. Cihê ilm û edebê, cihê medrese û mizgeftan û... (r.227)” Ev nameya ku xuya ye bûye sedema kuştina wî de Xanî wek rewşenbîrekî dewra modern tevdigere. Xwedî pêşniyazên siyasî û çandî ye; şaşî û neheqiyên ku mîr kiriye/dike bi awayekî eşkere dibêje û wî vedixwîne ser rêya rast. Ev tam kirinên ku ji rewşenbîrekî modern tîrî hêvî kirin û wek berpirsiyariyên wî/wê tê qebûl kirin. Li gor perspektîfa modern li hemberî desthilatdariyê rewşenbîr li ser navê civakê an gel dawa heqîqetê dike, hesaban ji desthilatdariyê dipirse, li ber natewe. Ev nayê wê wateyê ku Xanî bi xwe ne şexsiyetekekî wisa bû. Lê mirov bi guman

¹⁶⁰ Hesenê Dewrêş, “Hevpeyvîn bi Jan Dost re”, *Netkurd*, 6 Pûşber 2011.

¹⁶¹ Alan, h.b., r. 173.

e ku bi vî awayî be. Ji ber ku her fikr û raman di nav peywendek civakî, çandî û siyasî dikare bê fam kirin; bi dînamîkên xwe yên civakî tên ravekirin. Di romanê de delîlên vê peywend û dînamîkan nînin. Lewma bi nêrînek dîrokî û sosyolojîk ev helwesta Xanî ya di nameyê de anakronîk xuya dike. Ji xwe nivîskar gotibû ku ev romana îro ye. Ji ber vê ne pêwîst e em vê meseleye bêtir ji hevdû veçîrînin.

Rexneyek ku Alan li *Mîrnameyê* dike ev e ku anakronîzmek fikrî heye¹⁶². Divê ev jî bê gotin ku di romanê de gelek meseleyên ku wek yên îroyîn xuya dikin, bîngehek wan di *Mem û Zîna* Xanî de heye. Sedema nivîskar ku ev mesele bi rihetî ew ji xwe re kiriye mijar, ristên Xanî bi xwe ne. Ji aliyekî ve ji bo xwendevanê ku dibaqeyê *Mem û Zînê* xwendibe gelek mijar dikare anakronîk xuya nebe. Tê zanîn ku ji bo Xanî “em” û “ew/yên din” zelal e; “kurd” li aliyekî û “tirk,ereb û ecem” li aliyekî ne: *Zora me nedibirin van tirkan.. Bîndest û perişan û şikestî/Bo tirk û ecem dikin perestî!, Binêr ji axa ereb ta gurcan/Welatê kurdan bûye wek bircan*¹⁶³. Dibe ku Dost piştî xwe bi rihetî dabe van ristan dema Xanî şîret li Recebê Terzî dikir. “Em li vir dûra hane ji Roma reş û finasên wan xelas nebûne, tu berê xwe didî memeleketê wan! Ma tu nizanî ku hindî mirov dûrî Romê be nêzîkî xwedê ye!” (r.98). Receb diçe û tevî artêşa osmanî dibe û piştî gelek serpêhatiyan vedigere tê Bazidê. Bi xwendina *Mem û Zînê* re digihêje vê encamê: “... ku madam şer e, divê li dijî Romê be ne ji bo wan be.” (r.111). Ku ji bo nivîskar dema Xanî behane be ev behaneyek têra xwe derfet dide nivîskar.

Nivîsandina bi kurdî mijarek din e ku bi xwendevanan re (yên ku berhemên Xanî nas dikin) pir aşîna tê, ji ber ku mijareke ku îro herî zêde tê nîqaşkirin û ji kêmasiya wê gazin tê kirin. *Mem û Zîn* û berhemên din ên Xanî ku bi kurdî hatine nivîsandin Ehmedê Xanî îro li ber dilê her kurdekî gihandiyê mertebeya herî bilind. Lê beşa ku li ser mebesta nivîsandina *Mem û Zînê* bi zimanê kurdî, giliyên wî ji demê û xelkên zemanê xwe (beşa 6.) Xanî her dem kiriye pêşengê zimanperwer/kurdîperweriyê. Malikên wî yên li ser zimanê kurdî îro wek ala zimanperweriyê kar dikin. Lewma meseleya ziman jî bêtir teredûda ku têkeve nav anakronîzmê bi rihetî li ser hatiye rawestandin. Emerê Xiznedar ku karê jiberkirina Xanî ya Quranê li wî hatiye spartin, tevî dersên Quranê, serpêhatiyên kurmanca, tarîxa Bidlîsê û gelek mijarên bi vî rengî fêrî Xanî dike. Li vir

¹⁶² Alan, h.b., 173.

¹⁶³ Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, ç. 1, bi kurdiya îro: Jan Dost, Weşanxaneya Avesta, Stenbol, 2008, r. 36-37.

*Şerefname*¹⁶⁴, wek amûreke sazkirina hişmendiya dîrokî, careke din derdikeve pêşberî me. Bi vê kitêbê re perçebûna kurmancan û nelihvîkirina serokên wan, bêdewletiya wan bala Xanî dikêşîne. Ew pîrsa ku qet nehatibû bîra mamosteyê wî, dike: Çima *Şerefname* bi farisî ye? Gerçê Emerê Xiznedar, bi mînak ji wî re bêqîmetbûna kurdî jî vegotibû. Berê behsa Şukrîyê Bidlîsî kiribû ku çawa bi kurmancî dinivîsand û kesî guh nedidayê, pişt re bi farisî û tirkî nivîsandibû û di civata siltan Selîm de cih girtibû. (r.36-37). Buharî helbestvanekî kurd e ku kurmancî biçuk didît û nedixwest qesîdeyan bi kurmancî binivîsîne. Bi saya şîret û handanên Xanî, dest bi nivîsandina bi kurdî dike. Beriya vê Xanî rojekê jê dipirse: “Ma heta kengî tê bi zimanê romiyan binivîsî! Tu ji kê re dinivîsî keko!... ji kurmanciya xwe bawer be û bi dayika xwe re wefadar be!...” (r.63).

Desthilatdarên kurd ên dewra Xanî ji xwe qîmetê kurdî li ba wan nîne. Wek rexneya ku li siyasetmedarên îro tê kirin, mîr û derdora xwe bi qîmetnedayina berhemên kurdî û bêtehemuliyaya wan li hemberî fikrên cuda tên sûcdarkirin. Çima ku pesnê Mîr nayê dayin û rexne lê tê kirin Mîr ji *Mem û Zînê* aciz dibe, di şevbûhêrkan de naxwaze lê guhdarî bike. Şîroveya wî ya di derheqê şeytên de, erotîzma di navbera Tacdîn û Sîtiyê de ji aliyê nehezkiyên wî li ba mîr tê gilî kirin, ew û berhema xwe her tê bêqîmet kirin. Di her dewrê de desthilatdarî ji rexne û fikrên cuda aciz dibin û li gor peywenda her dewrê bi awayekî tên ceza kirin jî. Elbet ev li gor civakê û awayê desthilatdariyê ji hevdû cuda ne. Lê ev rexneyên li Xanî tên kirin jî hemû rexneyên îroyîn in ku li rewşenbîran tên kirin. Gelo di dema Xanî de bi rastî rexneyên wisa lê hatin kirin an na, em bi vê nizanin û bi qasî zanebûnên me tu delîlên bi vî rengî nînin. Dibe ku bê gotin ku ev roman e û nivîskar dikare taserufên wisa bike. Lê ewçax nivîskar ji îmajêke şaş ya di derheqê dewrekê de dibe berpirsiyar. Gelek ji xwendevanên romanên dîrokî di heman demê de ne xwendevanên jîr ên dîrokê jî ne. Gelek caran zanebûna wan a di derheqê dîrokê de di nav sînôrên romanên dîrokî de dimîne. Heta wan dikarin têxin dewsa berhemên dîrokî jî. Ev malûm e ku berhemên dîrokî ku bi zimanekî akademîk û ziwa tên nivîsandin nikare bi zimanê wêjeyê têkeve hevrikiyê û ya

¹⁶⁴ Ev balkêş e ku piştî di *3gav û 3darekê* û *Mestûreyê* di romaneke dîrokî de *Şerefname* careke din derdikeve pêşberî me. Ev berhem ku dikare wek destpêka dîroknûsiya kurdî bê qebûl kirin bi rêya wêjeyê danasîna wê jî tê kirin. Ji ber ku ew wêjeye ku heta vêga dikare herî zêde bigihêne ber destê xwendevanan. Lewma ji amrazbûnê xilas nabe.

din ji xwe berhemên li ser dîroka kurdan jî gelek kêr in an digihêjin gelek kêr xwendevanan. Îcar ev barê romanên dîrokî girantir û girîngtir dike.

Vegotinek din a îroyîn lê hêza xwe ji malikên Xanî digre vegotina li ser dîn e. Şîroveya Xanî ya misilmantiyê ne ummetî ye. Ew kiriye nav kirasê kurdayetiyê û kiriye malê xwe da ku li ber sernuximantina kurdayetiyê bê girtin û li ser navê biratiya misilmanan nebe amûra xwe-biyanîbûna kurdan. Xanî gotibû ku “Bila kurmanc bibin yek, da ku rom û ecem xulamîya wan bikin!” (r.84). Di romanê de jî Xanî di xutbeyê de dua ji xelîfe re nake. Qaîdeyên xutbe gotinê diguhere û li şûna ku bibêje gelî misilmanan dibêje: Gelî kurmancan! Ev helwestek îroyîn e ku netewperweriya kurd ji mela û alimên dîndar hêvî dikin.

ENCAM

Yekem romana kurdî ya dîrokî *Xatê Xanim* di sala 1959 de, bîst û çar sal piştî romana yekem a kurdî *Şivanê Kurmanca* hatiye weşandin. Li gor temenê romana dîrokî ya di wêjeya dinyayê de û ya netewên cîranan, tirk, ereb û farisan de, ev temenekî gelekî kurt e. Digel vî temenê kurt, di romana kurdî ya dîrokî de ji destpêkê heta îro gelek guherandin çêbûne. Di destpêkê de ji bo romanûsên ji Qafqasyayê (Ereb Şemo, Eliyê Ebdilrehman) ji endîşeyên wêjeyî û estetîkî bêtir qaîdeyên realîzma sosyalîst li pêş bûn. Teswîrên derûnî û cudatîyên takekesî cih nedigirtin. Lê di van romanên de realîzma sosyalîst ji kurdewariyê ne bêpar bû. Netewperweriyek ku îro dihate hêvî kirin di dîrokê de dihate bicih kirin, lê qaîdeyên sosyalîzmê jî lê dihate bar kirin. Di romanên dîrokî de ku ji aliyê kurdên bakurê Kurdistanê li diasporayê hatine nivîsandin de vegotina bûyerên dîrokî serdest bû. Di wan de endîşeya fêrkirina dîrokê, sazkirina

hişmendiyek dîrokî û bîrek civakî her daîm li pêş bû. Wek ku ne roman bin lê berhemên dîroknûsiyê bin ji teswîrên derûnî, takekesbûna lehengan bêpar bûn. Otorîteya nivîskar ya îlahî nedihîşt dengê lehengan bi xwe bê. Her dem nivîskar dipeyvî.

Bi Tosinê Reşîd re tevî ku teswîrên derûnî kete nav romana kurdî ya dîrokî, teswîrên dewrekê di rabirdûyê de jî di hişê xwendevanan de şênber bû. Di dawîya salên 1980an de bi Mehmed Uzun re hûnandina wêjeyî, zimanê wêjeyî kete nav romana kurdî ya dîrokî. Lê Uzun di dawîya romanûsiya xwe de di romana xwe de xwest ku di dîrokê de bi her awayî civakek îroyîn bibîne. Ji teswîra dewrekê bêtir wî hewl da hêvî û daxwazên xwe yên çandî û siyasî di rabirdûyê de bibîne. Lewma ew anakronîzmaya beloq kir ku zimanê wêjeyî an estetîk li paş bimîne.

Bi romanûsiya Jan Dost re, mirov dikare bi heqî bibêje ku deriyekî nû li ber romana kurdî ya dîrokî vebû. Di her romanê de hûnandinek cuda û serketî, bi taybetî di *Mijabad* û *3gav û 3darekê* de zimanekî helbestkî û alegorîk ku bi kêm peyvan gelek tişt vedigot û di hişê xwendevanê xwe de dem û mekan zindî dikir, tîrbûnekê dide berheman. Vegotina xwe ya estetîkî di romana dawîn de jî domand, lê ew bi şêwaza xwe ya pir-dengî bêtir berbiçav bû.

Piştî ku di bîst salên dawîn de di warê siyasî û çandî de guherîn çêbûn, di wêjeyê jî de ji aliyê çendahî û çawaniyê ve danehevek çêbû. Di encama vê danehevê de pêwendiyên di navbera rewşenbîrên kurd û desthilatdariya kurd de, yanê ne tenê kurd û yên din lê nakokî û pirsgerêkên di nav civaka kurd bi xwe jî di romanên de cih girtine.

Bi awayekî giştî di romanên kurdî yên dîrokî de fêrkirina dîrokê, sazkirina bîrek civakî û dîrokî serdest e. Çawa ku di dîroknasiyê de pêdiviyên îroyîn rolek mezin dileyize, di romanê de jî ev taybetî didome. Bi taybetî li Bakurê Kurdistanê bi kurdî herî zêde berhemên wêjeyî tên xwendin û ji bo rewşenbîrên kurdan ji qadên din bêtir, wêje qada xwe-îfadekirinê ye. Lewma wêjeya kurdî, barê bêparbûna kurdan ya ji saziyên fermî jî hildigire û gelek mebestan dide ber xwe. Yek ji wan jî, çêkirina nasname û hişmendiyek kurdî ye. Pêşveçûnên siyasî her çiqas zêde bibin, barê wêjeyê dikare siviktir bibe û berê xwe ji mijarên giregir bidin ber bi mijarên cûr be cûr, hûrgilî û aliyên cuda yên bûyerên dîrokî.

Di romanên Eliyê Ebdilrehman û Erebê Şemo de mijara romanekê her çiqas di dewrek pre-modern de derbas bibe jî civaka kurd bêtir şiklekî modern li civakê hatiye barkirin. Di dewreke ku peyva 'netew'ê hê nînbû bi hêsanî wek netew qala kurdan tê kirin. Lehengên wan jî wek takekesên civake modern hatine teswîrkirin. Ew piranî, bi taybetî lehengên erênî, ji hemû afdiyetên xwe yên malbatî, eşîrtî û dînî rizgar bûne; tenê

xwe aîdî netewa xwe dibînin ku li gor dewra xwe zêde anakronîk disekin. Peyva ‘Kurdistan’ê jî wek welatekî ku sînoren wê diyarkirî be tê behskirin. Ev sînor ji kuderê dest pê dibe û li kuderê xilas dibe nayê famkirin. Digel vê temsîla kurdan û welatên wan Kurdistanê ya yekperçe, her çiqas li hemberî yên din, tirk an faris, tê şerkirin jî, ev temsîl di nav herikandina bûyeran de nedihatî dîtin. Di şerekî li hemberî tirk an farisan de perçebûna kurdan derdiketin pêş. Şer him lokal dima him jî hêzên herêmeke lokal di nav şer de dihatî dîtin. Di vegotina her şerekî de her tim kurahî an berdewamiyek dîrokî jî hatine temsîlkirin.

Di romanên Eliyê Ebdilrehman û Erebe Şemo de endîşeyên rewşenbîrên civakek sosyalîst jî berbiçav bûn. Ji teswîra hiyerarşiya civakek feodal dûr sekinîne û çîn û tebeqeyên civakek sosyalîst di dewreke pre-modern de hatine bicîhkirin. Ji dêvla peyvên axa û serokeşîr, serkar hatiye tercîhkirin. Mirovên ji rêzê jî wek kedkar hatine binavkirin. Lehengên kurd, ji bilî Mehmûdê Mêrekanî yê *Dimdimê*, qet bi awayekî neyênî nehatine teswîrkirin. Wek rol-modelên civakekê ji neyênîyan azade bûn û bi her awayî şexsiyetên kamil bûn. Lehengên bi halê xwe yê zêde îdeal di her yek romanê de dikare bê dîtin û wek anakronîzma dikare bê binavkirin.

Tevî Eliyê Ebdilrehman û Erebe Şemo, di romanên Mehmed Uzun û Jan Dost de jî lehengên ermen û bi giştî yên xeyrî-muslîm bi awayekî pir erênî tîne temsîlkirin. Her tim dostaniya wan a ji bav û kalan tê bînxêzkirin. Gelek caran pir zana û jîr tîne temsîlkirin. Ermen li hemberî dewleta osmanî an tirk her daîm li aliyê kurdan e. Ji bo avakirina îro û dahatuyêke aram, nakokiyên di navbera xeyrî-muslîm û kurdan ku berê çebûbin jî zêde kur û dûr naçin. Ev helwest tevî ku dikare wek daxwazek lêborînê bê xwendin, dikare wek daxwaza hevalbendiya ermen û kurdan an hevalbendiya mexdûran a li dijî dewleta tirkan jî bê xwendin.

Wek romanên Jan Dost, Erebe Şemo û Tosinê Reşîd, di piraniya romanên de wek bertekek li dijî perçebûyînê hewlek çêkirina texeyulek Kurdistanê heye. Kurdistan ne welatekî yekperçe be jî, bi rêya çûn û hatinên di navbera perçeyan de, bi bijrtina lehengên ji her yek perçeyî, di hişê xwendevanan de texeyula welatekî hevpar û netewekê tê çêkirin.

Xaleke herî berbiçav ev e ku di hemû romanên de kurd bîndest in û li dijî vê rewşê di nav hewldana bîdestxistina azadiyê de ne. Ya li derveyî vê nîrxandinê dimîne, *Mîrname* ye; lehengê li dijî ‘yên din’ ne di nav hewldanekê ye. Nerazîbûna wî ne li dijî hêzên ‘yên din’ ne; ew ji desthilatdariya xwe ne razî ye û wek rewşenbîrekî berpirsiyar li hemberî desthilatdariyê derdikeve. Lê taliya wî jî tîkçûn e. Tenê *Xatê Xanimê* de

leheng digihêje armanca xwe û bi têkçûn dawî nabe. Ji bo berterefkirina têkçûnan e ku dîrok bûye mijar. Bi rêya çêkirina rabirdûyek netewî, berxwedêr û bi bibîrxistina şexsiyetên qehreman tê hêvîkirin ku bîrek civakî û nasnameyek netewî bê sazîkirin da ku ji rabirdûyê ders bê girtin û dahatûyek azad jî bê sazîkirin.

Rûdana perspektîfa îro an jê wêdetir, di rabirdûyê de bicihkirina daxwaz an rediyeyên îroyîn anakronîzmek mezin a di romanên kurdî yê dîrokî de ye. Di dîrokê de mebesta piştrastkirina texeyulên îroyîn an ên li ser dahatûyê rê li ber tehrîfkirina dîrokê vedike. Ya herî girîng, ew temsîla ku nivîskar li gor daxwaz an armancên xwe teswîr kiriye, di serê xwendevan de dikare wek rastî cih bigre. Jê dêvla ku xwendevan ji dîrokê dersê bigre, temsîlên anakronîk dikare îro bi xwe tehrîf bike.

ÇAVKANÎ

Âbîdînî, Hasan-i Mîr: *Îran Öykü ve Romanının Yüz Yılı*, C. I., II., wer. Derya Örs. Nûsha Yayınları, Ankara, 2002.

Adsay, Fahriye: *Kültürel Sınırların Edilgen Taşıyıcıları, Kadınlar: Viranşehir Yezidileri Örneği*. Teza Masterê ya neçapkirî. Diyarbekir: Zanîngeha Dîcleyê, 2011.

Ahmedzade, Haşim: *Ulus ve Roman*, wer. A. Ziya Gundoğan, Weşanên Periyê, İstanbul, 2004.

Ahmedzade, Haşim: *Romana Kurdî û Nasname*, wer. F. Adsay, Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2011.

Alakom, Rohat: *Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları*, Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2011.

Alan, Remezan: *Bendname: Li ser ruhê edebiyatekê*, Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2009.

Altug, Fatih: “İstinat Duvarı Olarak Cezmi: ‘Tarihe Müstenit Hikaye.’” Di nav, Zeynep Uysal (ed.) *Edebiyatın Omzundaki Melek*, de, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

- Anderson, Benedict:** *Hayali Cemaatler*, wer. İ. Savaşır. Metis Yayınları, İstanbul, 1995.
- Antakyalıoğlu, Zeynep:** *Roman Kuramına Giriş*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013.
- Armstrong, Nancy:** *How Novels Think: The Limits of Individualism from 1719-1900*, Colombia University Press, New York, 2005.
- Assmann, Jan.:** *Kültürel Bellek*, c. 1, wer. Ayşe Tekin. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Bavê Nazê:** “Hevpeyvîna bi Erebê Şemo re ya berî 25 salan.” *Kovara W*, hej. 15, r. 31-40, Diyarbekir, 2007.
- Belge, Murat:** *Genesis, “Büyük Ulusal Anlatı” ve Türklerin Kökeni*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Benjamin, Walter:** *Son Bakışta Aşk*, amad. Nurdan Gürbilek, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.
- Bozarlan, Hamit:** “Türkiye’de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarih Söylemi Üzerine Bazı Hususlar”, di nav Abbas Vali: ed., *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, wer. F. Adsay, Ü. Aydoğmuş, S. Kılıç. Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2005.
- Burke, Peter:** “History of Events and the Revival of Narrative”, di nav G. Roberts, ed., *The History and Narrative Reader*. London & New York: Routledge, London, 2001.
- Connerton, Paul:** *Toplumlar Nasıl Anımsar*, wer. A. Şener. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Çamlıbel, Yılmaz:** *Gilidax Bêxwedî Nîn e*, Weşanên Deng, Stenbol, 2005.
- Çamlıbel, Yılmaz:** *Biro: Romana Serhildana Agiriyê*, Weşanên Deng, Amed, 2010.
- Dost, Jan:** *Mijabad*, Weşanxaneyê Avesta. Stenbol, 2004.
- Dost, Jan:** *3 Gav û 3 Darek: Şeva dawî di jiyana Şêx Seîdê Kal de*, Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2007.
- Dost, Jan:** *Mîrname*, Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2008.
- Dost, Jan:** “Pêşgotin”a *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, amad. Jan Dost, Weşanxaneyê Nûbihar, Stenbol, 2010.
- Ehmedê Xanî:** *Mem û Zîn*, bi kurdiya îro: Jan Dost, Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2008.
- Eliyê Ebdilrehman:** *Xatê Xanim*, Weşanxaneyê Belkî, Diyarbekir, 2004.
- Eliyê Ebdilrehman:** *Şer Li Çiya, Şêx Zayir*, vgz. Hejarê Şamil. Weşanên Perî, Stenbol, 2011.
- Emre, İsmet:** *Roman ve Siyaset, Metin Tahlilleri*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2010.
- Eskerê Boyik:** “Erebê Şemo (1897-1978)”. *Kovara W*. hej.15, r.17-26. Diyarbekir, 2007.
- Ereb Şemo:** *Dimdim*, Lîs, Diyarbekir, 2007.
- Felski, Rita:** *Edebiyat Ne İşe Yarar*, wer. Emine Ayhan. Metis Yayınları, İstanbul, 2010.
- Gellner, Ernest:** *Uluslar ve Milliyetçilik*, wer. B. Ersanlı, G. Göksu Özdoğan. Hil yayımları, İstanbul, 2008.
- Gögebakan, Turgut:** *Tarihsel Roman Üzerine*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.
- Gürbilek, Nurdan:** *Kör Ayna, Kayıp Şark: Edebiyat ve Endişe*, İstanbul, Metis, 2007.
- Hasanpour, Amir:** *Kürdistan’da Dil ve Milliyetçilik 1918-1985*, wer. İ. Bingöl. Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2005.

- İhsan Nurî Paşa:** *Ağrı Dağı İsyanı*, Weşanxaneya Med, Stenbol, 1992.
- Jameson, Frederic:** *Modernizm İdeolojisi*, wer. K. Atakay, T. Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.
- Jameson, Frederic:** *Siyasal Bilinçdışı*, wer. Yavuz Alogan, Mesut Varlık. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2008.
- Jusdanis, Gregory:** *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Milli Edebiyatın İcadı*, wer. T. Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 1998.
- Lukacs, György:** *Tarihsel Roman*, wer. İ. Doğan. Epos yayınları, Ankara, 2008.
- Kara, Halim:** “Mazinin Edebî Temsili: Tarihsel Romanda Fatih’in Karakterizasyonu.” di nav, Zeynep Uysal (ed.) *Edebiyatın Omzundaki Melek*, de, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Köroğlu, Erol:** “Milli Hakikat” Üzerine Tezler: Attila İlhan’ın Gazî Paşa’sında Tarihyazımı ile Tarihsel Roman Arasında Sınır İhlalleri”, di nav, Zeynep Uysal (ed.) *Edebiyatın Omzundaki Melek*. De, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kutlay, Naci:** “Romana Kurdî”, *Kovara War*. hej. 5-6, r.125-135, Stenbol, 1998.
- Lukacs, György:** *Tarihsel Roman*, wer. İ. Doğan. Epos yayınları, Ankara, 2008.
- Galleti, Mirella:** “Kürt Toplumunda Kadınların Rolü Üzerine Batılı Tasvirler,” di nav Shahrzad Mojab, 2005, *Devletsiz Ulusun Kadınları*, de, wer. F. Adsay, E. Uşaklı, S. Kılıç. Weşanxaneya Avesta, Stenbol.
- Moran, Berna:** *Edebiyat Kuramaları ve Eleştiri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Najmabadi, Afsane:** “Sevgili ve Ana Olarak Erotik Vatan: Sevmek, Sahiplenmek, Korumak,” di nav, Ayşegül Altınay: (ed.), *Vatan, Millet, Kadınlar*, de, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Opperman, Serpil:** *Postmodern Roman Kuramı, Tarihyazımı, Yeni Tarihselcilik ve Roman*, Phoenix Yayınları, İstanbul.
- Ordixanê Celil:** *Kürt Kahramanlık Destanı Dımdım*, wer. İ. Kale, Weşanxaneya Avesta, Stenbol, 2001.
- Parla, Jale:** *Don Kişot’tan Bugüne Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ranajit, Guha:** *Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih*, wer. E. Ünal. Metis Yayınları, İstanbul, 2006.
- Têmûrê Xelîl:** “Erebê Şemo,Rûspîtiya Gelê Kurd”, *Kovara W*, hej. 15, r.29-30. Diyarbakir, 2007.
- Tolstoy, Leo:** *Savaş ve Barış*, wer. A. Tokatlı, Sosyal yayınları, İstanbul, 1984.
- Tosinê Reşîd:** *Mestûre, Serê Wê Hêjayî Tacê Bû*, Weşanxaneya Ronahî, Diyarbakir, 2010.
- Traverso, Enzo:** *Geçmişî Kullanma Kılavuzu*, wer. I. Ergüden, Versus Yayınları, İstanbul, 2009.
- Traverso, Enzo:** *Savaş Alanı Olarak Tarih, 20. Yüzyılın Zorbalıklarını Yorumlamak*, wer. Osman S. Binatlı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

- Türkeş, Ömer:** “Romana Yazılan Tarih”, di nav, Zeynep Uysal (ed.) *Edebiyatın Omzundaki Melek*. de, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Türkeş, Ömer:** “Zimanek Dîroka Wêjeya Wî Zimanî Ye”, wer. Z. Yaş. *Kovara W*, hej.13, r. 57-60, Diyarbekir, 2007.
- Uslu, Mehmet Fatih:** “Greenblat’ın Yeni Tarihselci Eleştirisi,” di nav, Zeynep Uysal (ed.) *Edebiyatın Omzundaki Melek*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Uzun, Mehmed:** *Hawara Dîcleyê*, Cild I. Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2001.
- Uzun, Mehmed:** *Bîra Qederê*, Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2002.
- Uzun, Mehmet:** *Hawara Dîcleyê*. Cild II, Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2003.
- Uzun, Mehmed:** *Bir Romanın Hatıra Defteri*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2007.
- Uzun, Mehmed:** *Küllerinden Doğan Dil ve Roman*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2008.
- Uzun, Mehmed:** *Siya Evîne*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2011.
- van Bruinessen, Martin:** “Adile Hanımdan Leyla Zana’ya: Kürt Tarihinde Siyasi Liderler Olarak Kadınlar,” di nav Shahrzad Mojab, *Devletsiz Ulusun Kadınları*, de, wer. F. Adsay, E. Uşaklı, S. Kılıç Weşanxaneyê Avesta, Stenbol, 2005.
- Watt, Ian:** *Romanın Yükselişi: Defoe, Richardson ve Fielding Üzerine İncelemeler*, çev. F. Burak Aydar. Metis Yayınları, İstanbul, 2007.
- White, Hyden:** *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore & The Johns Hopkins University Press, London, 1990.
- White, Hyden:** “The Historical Text As Literary Artifact”, di nav Geoffrey Roberts, *The History and Narrative Reader*, London&New York: Routledge, 2001.
- Yavuz, Hilmi:** *Yazın Üzerine*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.

ÇAVKANIYÊN INTERNETÊ

- “Hevpeyvînên ligel helbestvan û nivîskar Jan DOST”
http://www.jandost.com/hev_deng.html, 01 Nîsan 2012.
- A. Şengül, J. Gülgen,** “Reşad Ekrem Koçu’nun Tarihi Romancılığı”, Pûşber 2012.
- Cemil Oğuz,** “ Ehmedê Xanî çima dev ji nivîsê berda”,
<http://www.diyarname.com/yedek/modules.php?name=News&file=article&sid=1845>, 16 Nîsan 2012.
- Fatma Savcı,** “Piştî dîroka Mesture Xan bihîst per û baskên Tosinê Reşîd şînbûn”
<http://www.rudaw.net/kurmanci/art/3680.html>, 01 Sibat 2012.
- Firatnews.eu** <http://beroj.com/h.asp?k=1818>. Adar 2012.
- Haluk Öztürk,** “Romaneke dîrokî: Biro -Romana serhildana Agiriyê”,
<http://www.niviskar.se/kurdi/224.html>, 01 Sibat 2012.

Hesenê Dewrêş, “Hevpeyvîn bi Jan Dost re”, *Netkurd*, Pûşber 2011

<http://www.aku.edu.tr/AKU/DosyaYonetimi/SOSYALBILENS/dergi/VIII2/asengul.pdf>

Husoyê Emîn, “Kürd êdî dîroka xwe bi xwe dinivîsîn,” <http://ararat-welat.blogspot.com/search/label/Makale>, 03 Nisan 2012.

Kemal Erol, “Tarih - Edebiyat İlişkisi ve Tarihî Romanların Tarih Öğretimine Katkısı”, <http://jillesite.org/sayilar/1%282%29/erol.pdf>, 05 Pûşber 2013.

Kenan Kirkaya, Davut Ozalp, “Jan Dost: ‘pîvanên tendurustiya wêjeya miletekî xwendevanên wî ne’” http://www.jandost.com/hev_dicle.html, 01 Nisan 2012.

Lokman Polat, “Romana Serhildanê ‘Şer Li Çiya’”, <http://www.diyarname.com/news.asp?Idx=5584>, 30 Çiriya Paşîn 2012.

Necla Morsünbül, “Gilîdax Bêxwedî nîn e!” <http://www.bydigi.net/sinirsiz-muhabbet-burada/31534-gilidax-bexwedî-nin-e-yilmaz-camlibel.html> 01 Sibet 2012.

Nihat Gultekin, “İhsan Nurî Paşa (1893-1976)”, <http://ararat-welat.blogspot.com/2010/11/nihat-gultekin-ihsan-nuri-pasa-1893.html>, 02 Sibet 2012.

Ernst Renan, What is a Nation, <http://ig.cs.tu-berlin.de/oldstatic/w2001/eu1/dokumente/Basistexte/Renan1882EN-Nation.pdf>

Sedat Adıgüzel, “Bakı-1501 Romanının Tarihsel Boyutu Üzerine Bir İnceleme”, http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler/Sedat%20ADIG%C3%9CZEL/ADIG%C3%9CZEL,%20Sedat.pdf, 02 Pûşber 2013.

